Kulturminnesvårdsprogram för Håbo kommun

HEM-BYGD HÅBO

– historia i genomfartsland

Omslagets framsida: Skoklosters slott. Foto: Fritidsstiftelsen, Uppsala läns landsting.
Brunnsta by, Övergran. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

Omslagets baksida: Från forntid till nutid har kommunikationerna till lands och till sjöss satt sin prägel på genomfartslandet Håbo. Ristade bronsåldersskepp på stenhäll vid Nyckelby, Övergran. Foto: Örjan Hermodsson, RAÄ. Motorväg E 18 vid Draget, Kalmar. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

HEMBYGD HÅBO. *Historia i genomfartsland. Kulturminnesvårdsprogram för Håbo kommun.*

Text: Tuula Autio
Örjan Hermodsson - kapitlet "Fornlämningar och forntidsbygd".

Foto: Tommy Arvidson, Tuula Autio, Karin Blent, Ola Ehn, Bengt Fredén, Lars Gezelius, Örjan Hermodsson, Maria Malmlöf, Magnus Simonsson, Gert Stertman.
Flygfoto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.
Äldre fotografier: Håbo kulturnämnd, Nordiska museet, Upplandsmuseet, Uppsala universitetsbibliotek.

Fotoarbete: Tommy Arvidson
Lennart Engström

Illustrationer: Erik Hermansson, Ulrich Lange, Stig Sundberg, Inga Ullén.

Layout: Ulrich Lange

Utskrift: Margot Adolphson

Kartor: Stig Sundberg

Övrigt kartmaterial: godkänt ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriverket. 87.09.23

Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 87.01.71

Tryck: Löjdquist Tryckeri AB Tierp 1987.

ISSN 0282 - 2059

HEM-
BYGD
HÅBO

– historia i genomfartsland

Kulturminnesvårdsprogram för Håbo kommun

Tuula Autio

Örjan Hermodsson

Upplandsmuseet Rapport 12

FÖRORD

1984 presenterades BYGD ATT VÅRDA - Kulturminnesvårdsprogrammet för Uppsala län. Detta regionala programarbete utfördes av Upplandsmuseet tillsammans med länsstyrelsen, och en av våra viktigaste utgångspunkter var att stimulera länets kommuner att genomföra egna programarbeten.

Behovet av kommunala underlag och program för kulturmiljöns säkerställande är stort, inte minst med anledning av PBL, den nya Plan- och bygglagen. Det är därför med stor tillfredsställelse som vi på Upplandsmuseet tagit emot uppdraget av Håbo kommuns kulturnämnd att arbeta med kulturminnesvårdsprogrammet HEMBYGD HÅBO. Historia i genomfartsland.

Håbo kommun har ansett att ett väl genomarbetat program är nödvändigt för att ge en samlad bild av de kunskaper vi har idag om de kulturhistoriska skeendena inom kommunen. Det är med glädje Upplandsmuseet ser att programmet nu presenteras och publiceras inte bara som ett kommunalt planeringsmaterial, utan också som ett sätt att föra ut kommunens kulturhistoria till en bred allmänhet och då framför allt till alla de kommuninvånare som närmare vill lära känna sin hembygd. Programmet är också lämpligt att använda som inspirationskälla och kunskapsunderlag både i skolan och i olika studiecirklar. Genom detta förenas Upplandsmuseets ansvar och ambition, att sprida kunskap om länets och kommunernas kulturhistoriska utveckling, med intentionerna i Håbos kulturminnesvårdsprogram.

HEMBYGD HÅBO har utarbetats av antikvarie Tuula Autio, med undantag av kapitlet "Fornlämningar och forntidsbygd", som är författat av arkeolog Örjan Hermodsson. Projektledare från museets sida har varit 1:e antikvarie Kjell-Håkan Arnell.

Uppsala i september 1987

Ola Ehn
landsantikvarie/länsmuseichef

INNEHÅLL

- 5 NATUR OCH LANDSKAPSTYPER
  - 5 Berggrunden
  - 6 Odlingsbygden
  - 6 Herrgårdslandskapet
  - 6 Skogen
  - 6 Åsarna
  - 6 Mälarens stränder
  - 6 Vattendrag
  - 6 Våtmarker
- 9 FORNLÄMNINGAR OCH LANDSKAPSTYPER
  - 9 Människans ankomst och stenåldern
  - 11 Bronsåldern
  - 14 Järnåldern
- 23 JORDBRUKETS LANDSKAP OCH NÄRINGAR
  - 23 Jordbruket och bondemiljön
  - 27 Herrgårdar och storgårdar
  - 30 Fisket i Mälaren
  - 31 Trädgårdsnäringen
  - 33 Förädling av jordbrukets produkter
- 35 VÄGAR OCH FARLEDER
  - 35 Landsvägar
  - 37 Broar
  - 37 Gästgiverier och krogar
  - 38 Milstolpar
  - 39 Vattenvägar
  - 41 Järnvägen
- 43 TÄTORTSUTVECKLING OCH INDUSTRI
  - 43 Bålsta stationssamhälle
  - 45 Grus- och betongindustrier
  - 45 Övrig industri
  - 46 Fritidsmiljöer
- 47 SAMHÄLLET OCH MÄNNISKAN
  - 47 Administrativ indelning
  - 48 Kyrkan
  - 51 Militärväsendet
  - 53 Skolan
  - 58 Sjuk- och socialvård
  - 59 Folkrörelser
- 62 KULTURHISTORISKA MILJÖER
- 64 BÅLSTA CENTRALORT
- 68 KALMAR SOCKEN
  - 68 Kalmar kyrkomiljö
  - 69 Kalmar prästgård
  - 70 Torresta
  - 70 Bistaborg
  - 70 Gyllendal
  - 70 Låddersta
  - 72 Lövhagen
  - 72 Kalmarnäs
  - 73 Väppeby
- 75 YTTERGRANS OCH ÖVERGRANS SOCKNAR
  - 75 Centralbygden
  - 88 Biskops-Arnö
  - 90 Stor-Kumla
  - 91 Åby
  - 92 Segersta
  - 94 Hukan
  - 95 Svannäs
  - 95 Stämsvik
  - 96 Krägga
  - 97 Krägga järnvägsstation
  - 97 Marstrand, Sandhamn och Sandvik
- 100 HÄGGEBY SOCKEN
- 111 SKOKLOSTERS SOCKEN
- 119 KÄLLOR OCH LITTERATUR

NATUR OCH LANDSKAPSTYPER

Håbo kommun omfattar ett markområde på ca 142 km^2. Av detta utgör 67 km^2 skogsmark och 45 km^2 åker. Den återstående arealen består främst av bebyggda områden. Håbobygden, som utgör en del av Mälardalen har en rik och omväxlande natur. Området upptas av småbrutna åkermarker som utvidgar sig till större slättområden, högländta, vidsträckta barrskogsområden samt mycket karaktäristiska herrgårdslandskap med tilltalande lövängar och lummiga ädellövträdsrika marker. Allt detta på ett anslående sätt nästan helt kringgärdat av Mälarens flikiga vattensystem.

Berggrunden

Topografiskt präglas kommunen av den sprickdalsterräng som karaktäriserar södra Uppland och den s.k. Mälarsänkan. Området utgörs av en urbergsplatå, främst bestående av gnejser och graniter som är sönderbrutna i block längs markerade spricks- och förkastningslinjer. Sprickdalarna framträder i Mälarens vikar och fjärdar samt i de låglänta, lertäckta dalgångarna. Lerdalarna utgör unga landskapspartier då de omfattar markområden som sent har höjt sig ur havet.

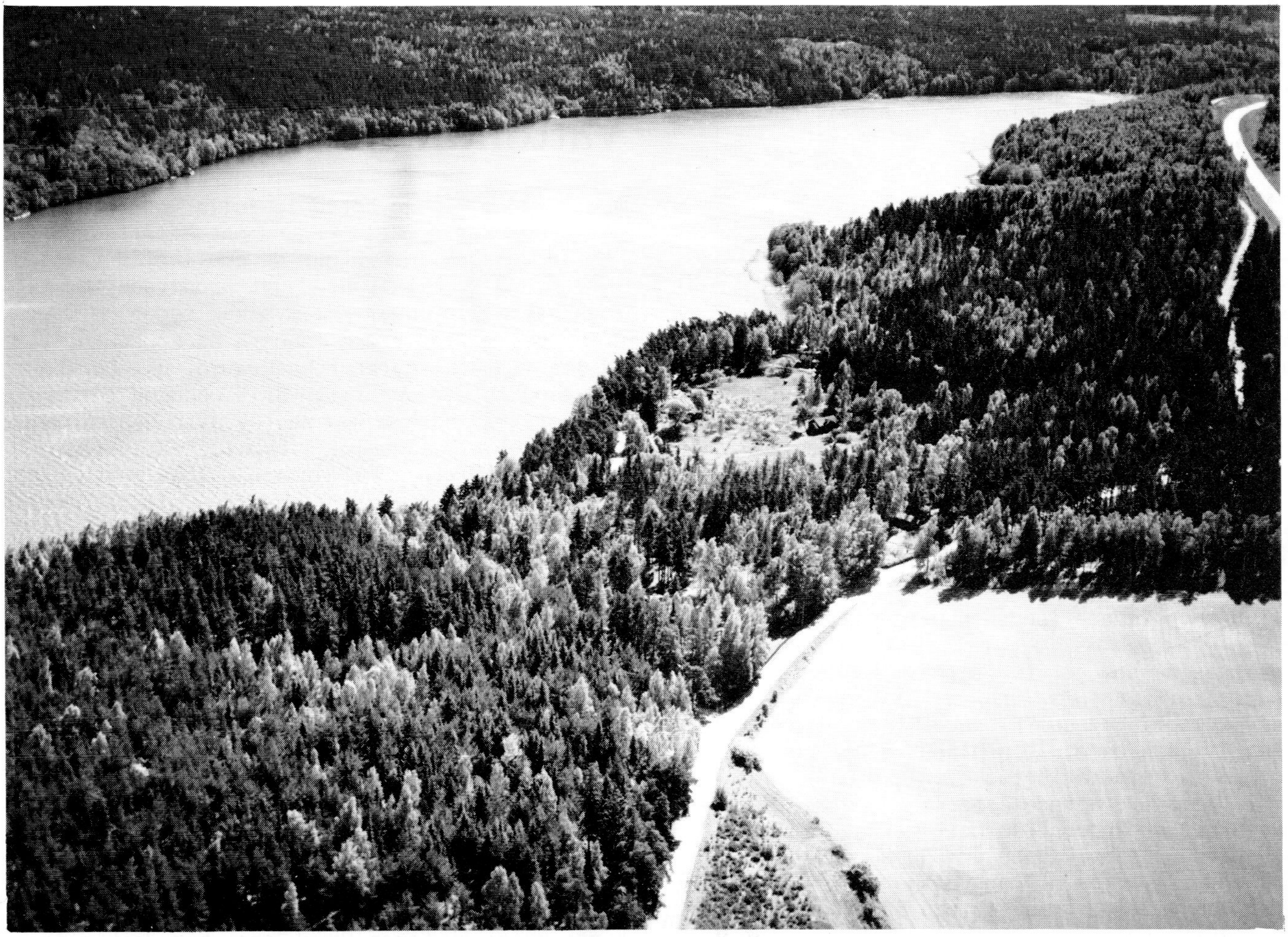

Mälarvikarna och den bitvis höga barrskogsbevuxna Uppsalaåsen bidrar i stor grad till det natursköna landskapet i Håbobygden. Flygfotot visar Lilla Ullevifjärden och Uppsalaåsens sträckning vid Grantorpet. Foto: Jan Norrman, RAÄ.

Odlingsbygden

Odlingslandskapet utgörs av större sammanhängande slättområden i de östra delarna av Yttergrans och Övergrans socknar samt i de centrala delarna av Skokloster socken. Norr om Bålsta ligger den vidsträckta Granslätten, som utgör det största slättområdet. Åkermarksområdena i Kalmar och Häggeby socknar är mjukt kuperade med mellanliggande bergknallar och backar. De lägst liggande odlingsområdena på 5-10 meters nivå ö.h. finns längs Kalmarvikens stränder, vid Bondkrokens strandområden och i Skoklosterdalens östra del. För övrigt ligger odlingsmarkerna i huvudsak på 15-20-metersnivån.

Herrgårdslandskapet

Mälardalen har ett gynnsamt klimat med varma, torra somrar och lång vegetationsperiod. Detta medför en artrik flora som ofta har ett vetenskapligt intresse. De för Mälardalen så utpräglade herrgårdsbygderna intar även i Håbo ett framträdande läge i landskapsbilden. De strandnära, lummiga herrgårdsområdena har ängsmarker, alléer och parkanläggningar med ett rikt inslag av ädellövträd såsom ek, alm, ask, lönn och lind. Det förnämsta exemplet är Biskops-Arnö, som bevarar ett av Mälarens mest utpräglade herrgårdslandskap. Typiska herrgårdsområden finns även i Skokloster, Skadevi, Katrinedal, Segersta och Krägga.

Skogen

De största sammanhängande skogsområdena ligger i de högländta morän- och bergsbundna områdena som gränsar till Ekolsundsviken i kommunens sydvästra och nordvästra delar. Ytterligare ett stort skogsparti finns där Häggeby och Skokloster socknar gränsar till varandra. I detta område ligger Håberget som är kommunens högsta punkt med drygt 61 m ö.h.

Åsarna

Till den varierade landskapsbilden bidrar i högsta grad den mäktiga, bitvis 50-60 m höga Uppsalaåsen, som går tvärs genom kommunen i nordsydlig riktning. Åsen är uppbyggd av de isälvsavlagringar som bildades vid inlandsisens tillbakagång. Uppsalaåsens sträckning genom Håbo karaktäriseras av att den är uppdelad i flera avgränsade åspartier. Utmed Mälarfjärdarnas stränder från norr räknat ligger Arnö huvud, Sandviksåsen och Rölundaåsen. Vid Varpsund tvärar åsen över vattnet för att därefter som Viåsen, Granåsen och Bålstaåsen följa Ullevifjärdens västra strand. Mellan Viåsen och Granåsen kommer Ekillaåsen in som en tvärås. På högt belägna åspartier, t.ex. vid Arnö huvud, finns tydliga fornstrandlinjer.

Mälarens stränder

De kringliggande Mälarvikarna omger kommunen så att endast ca 1 mil av kommungränsen utgörs av fast mark, medan ca 23 mil består av vattengränser. Inom kommunen ligger 45 m^2 av Mälarens vatten med ett tjugotal öar. De Mälarvikar som omger kommunen är Ekolsundsviken, Hjälstaviken, Bälsundaviken, Ryssviken, Oxen, Gorran, Ekoln, Skofjärden, Bondkroken, Stora och Lilla Ullevifjärdarna samt Kalmarviken. På landremsan mellan Kalmarviken och Ullevifjärden ligger sjön Lillsjön, som uppstått i en åsgrav. De naturssköna strandområdena har en omväxlande karaktär. Förkastningsbranter, t.ex. vid Ullevifjärden, utgör höga och mäktiga strandpartier. Låglänta sankängsstränder med ett rikt fågelliv finns t.ex. vid Skadeviviken, Hjälstaviken, Biskops-Arnö samt längs Ryssvikens västra strand. Hjälstaviken, som är en av Sveriges mest välkända fågelsjöar, ligger till största delen inom Enköpings kommun, medan den sydöstra delen av sjön, med de sanka vassområdena kring Jungfrulund och det höga intilliggande Kvarnberget, ingår i Håbo kommun. Den grunda viken ger goda häckningsmöjligheter och ett rikt fågelliv med ca 200 observerade fågelarter. Hjälstaviken är lagskyddat naturreservat.

Vattendrag

Andra, idag mindre betydelsefulla vattendrag utgör de bäckar som rinner ned mot Mälarfjärdarna. För landskapsbilden utgör de emellertid viktiga inslag, då de bitvis är djupt eroderade med tydliga ravinbildningar. I svackan söder om Övergrans kyrka ligger den längsta bäckravinen. Vid Ekilla finns en markant bäckravin, där bäcken med sina forsar och fall varit uppdämd för kvarndrift. Bäckar med rester av uppdämningar finns även vid Kvarnlöt i Skokloster, Skadevi i Häggeby, Bista i Kalmar och Krägga i Övergran.

Våtmarker

I de högre belägna skogsmarkerna finns spridda myrmarksområden med kärr och mossar av varierande storlek. Den övervägande delen av dessa myrmarker har dock torrlagts och uppodlats under 1700- och 1800-talen. Numera utgörs dessa myrodlingar vanligen av planterad eller naturligt igenväxt skogsmark. I Håbo finns bara ett fåtal myrområden som inte har utsatts för genomgripande dikningsföretag. Den största myrmarken omfattar Stora och Lilla Gräskärren ca en kilometer öster om Skadevi gård i Häggeby. Vissa delar av Stora Gräskärret bär dock spår av dikningsföretag. Mindre våtmarksområden finns också vid torpet Torget, intill Värsta, och norr om Katrinedals gård.

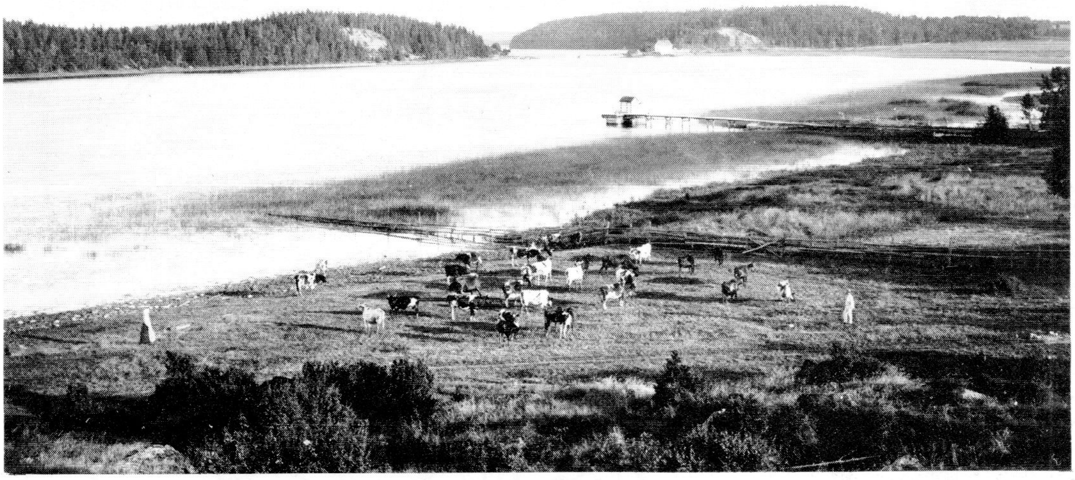

Ryssviken med Varpsund och Rölundaåsen i bakgrunden. De låglänta, öppna strandängarna vid Katrinedals gård har genom tiderna nyttjats som betesmarker. Bilden är från början av 1900-talet. Foto: Nordiska museet.

Odlingsbygden kring Torresta i Kalmar socken. På flera ställen i Håbo genomkorsas jordbruksmarkerna av stora kraftledningar, vars resliga stålkonstruktioner utgör helt nya inslag i kulturlandskapet. Foto: Magnus Simonsson.

HÅBO KOMMUN

Stenålder / strandlinje 25 m öh

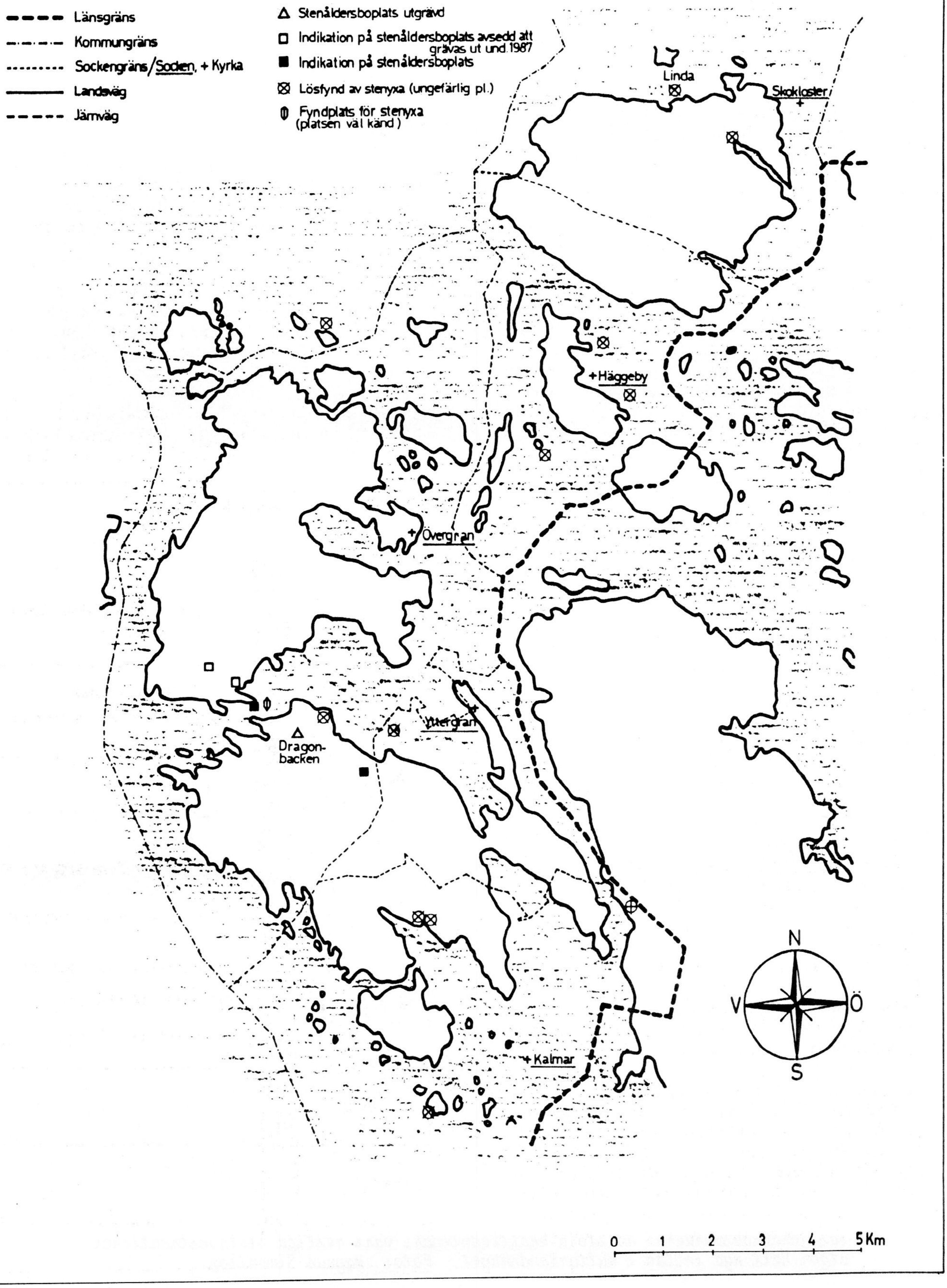
Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Landsväg
Järnväg
△ Stenåldersboplats utgrävd
□ Indikation på stenåldersboplats avsedd att grävas ut und. 1987
■ Indikation på stenåldersboplats
⊠ Lösfynd av stenyxa (ungefärlig pl.)
Fyndplats för stenyxa (platsen väl känd)
Linda
Skokloster
+Häggeby
+Övergran
Yttergran
Dragon-backen
+Kalmar
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

FORNLÄMNINGAR OCH FORNTIDSBYGD

Människans ankomst och stenåldern

De äldsta kända spåren av människor i Håbotrakten härrör från senare delen av stenåldern, ca 4000-1800 f.Kr. Vid denna tid var förhållandet mellan land och hav helt annorlunda än nu. Alltsedan istiden har en landhöjning pågått. Under slutdelen av stenåldern, ca 2000 f.Kr., låg havsnivån ungefär 25 meter högre än idag. Håbo var vid denna tid ett skärgårdslandskap med otaliga öar och fjärdar. Också på andra sätt hade stenåldersmänniskan annorlunda naturförhållanden. Man var gynnad av ett milt och behagligt klimat. Redan kort tid efter isens avsmältning - under tiden 6000-4000 f.Kr. - hade Skandinavien ett varmt och fuktigt klimat med sommartemperaturer som var 2-3° C högre än idag. Något svalare men ändå avsevärt gynnsammare än i våra dagar blev det under tiden från ca 4000 f.Kr., alltså den tid som visar de första spåren av mänsklig verksamhet i Håbotrakten. Ur klimatsynpunkt brukar man kalla detta skede för den subboreala tiden, kännetecknad av rik lövskogsvegetation, som främst innehöll ek, alm, lind, hassel och ask men också hade inslag av gran. Skärgårdslandskapet omspolades av ett hav, "Litorinahavet", som hade en salthalt om 1,5% (mot 0,5% i den nutida Östersjön).

Dessa naturbetingelser gav verkligt rika förutsättningar för både djur- och växtliv. Håbo måste ha varit mycket attraktivt för bosättning, speciellt för sådana samhällen som livnärde sig på jakt, fiske och annan fångst samt på insamling av växtföda.

De äldsta beläggen för mänsklig aktivitet i våra trakter, som hittills kan fastslås, är några fynd av stenyxor. Från Kalmar socken härstammar en s.k. tunnackig flintyxa. Det rör sig om en yxtyp som började användas av de första åkerbrukarna i Skandinavien omkring 4000 f.Kr. och typen förekommer fram till ca 2800 f.Kr. Människorna ägnade sig alltså vid den tiden inte bara åt fångst, utan ett begynnande jordbruk hade uppkommit.

I Mälarlandskapen räknas de tidigaste jordbrukssamhällena till "Vråkulturen", en benämning som återgår på fyndorten Östra Vrå i Södermanland, där man gjort ett rikt fynd av en boplats. Vråkulturens bönder odlade korn och vete, och man höll får, getter och svin. Ett väsentligt inslag i dessa människors försörjning var också fiske, jakt och insamling av växtföda. Hushållskärlen, som nyttjades i dessa samhällen, var i regel lerkrukor av en särskild form, som brukar kallas "trattbägare", och forskningen anser sig kunna urskilja en över hela Nordeuropa utbredd "trattbägarkultur".

Införandet av jordbruk betydde en oerhört viktig förändring i mänsklighetens utveckling, och det är därför intressant att finna tecken på att tidig jordbruksaktivitet förekommit i Håbo.

Sannolikt från mitten av 2000-talet f.Kr. härstammar tre andra yxfynd, dels två tjocknackiga flintyxor från Kalmar socken och dels en

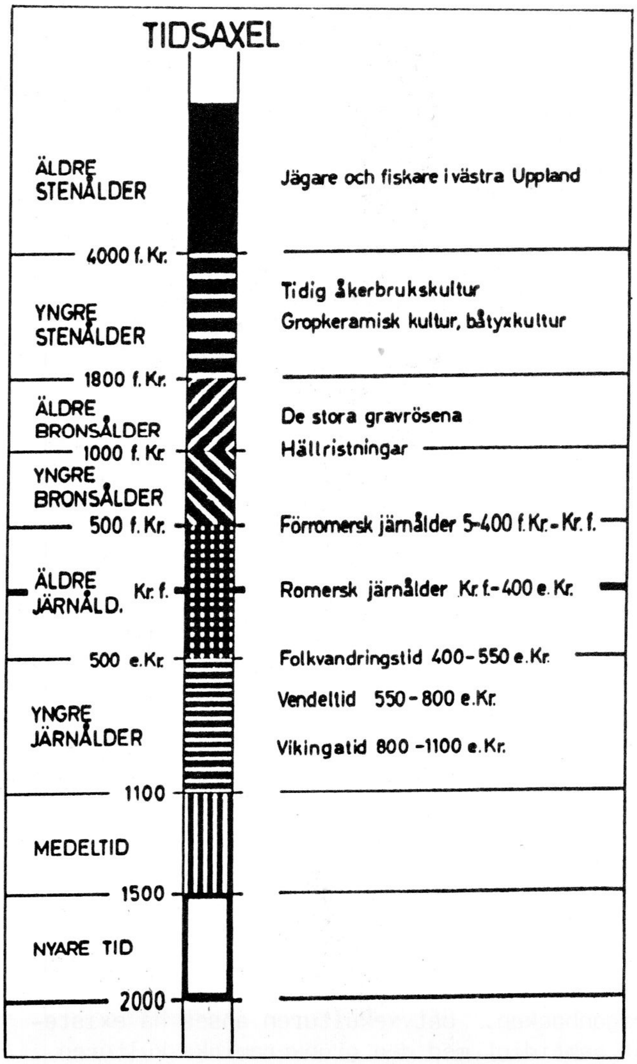
TIDSAXEL
ÄLDRE STENÅLDER
Jägare och fiskare i västra Uppland
4000 f.Kr.
YNGRE STENÅLDER
Tidig åkerbrukskultur
Gropkeramisk kultur, båtyxkultur
1800 f.Kr.
ÄLDRE BRONSÅLDER
De stora gravrösena
Hällristningar
1000 f.Kr.
YNGRE BRONSÅLDER
500 f.Kr.
Förromersk järnålder 5-400 f.Kr.-Kr.f.
ÄLDRE JÄRNÅLD.
Kr.f.
Romersk järnålder Kr.f.-400 e.Kr.
500 e.Kr.
Folkvandringstid 400-550 e.Kr.
Vendeltid 550-800 e.Kr.
YNGRE JÄRNÅLDER
Vikingatid 800-1100 e.Kr.
1100
MEDELTID
1500
NYARE TID
2000

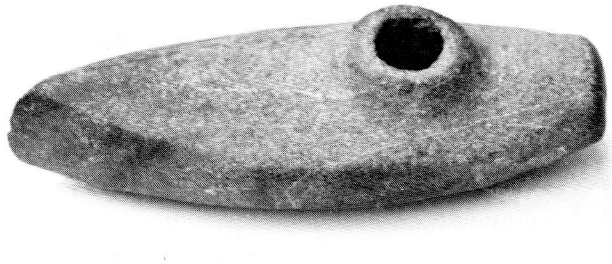

En s.k. båt- eller stridsyxa funnen vid specialinventeringen 1986 i en åker ca 1 km nordväst om Dragonbacken, Övergrans socken. Foto: Örjan Hermodsson, RAÄ.

tjocknackig stenyxa från Linda i Skokloster socken. Flinta fick man genom import från Sydskandinavien, men man tillverkade verktyg också av lokala mineraler och bergarter, t.ex. kvarts, porfyr och sandsten.

I senare delen av den yngre stenåldern kan troligen också inplaceras två mycket intressanta fynd som gjordes 1986 vid de arkeologiska undersökningarna för den nya sträckningen av E 18. Den ena fyndet är till skillnad från de hittills nämnda inte ett lösfynd av något enstaka föremål utan en mer omfattande fornlämning, en boplats, belägen vid Dragonbacken. Man har där funnit gropar, som troligen varit kokgropar, vidare stolphål, eldstäder och ett stort antal kvartsbitar, bearbetade för att användas som skrapor o.dyl. Man har också funnit keramik av en typ som brukar benämnas "gropkeramik". Forskningen räknar med en gropkeramisk kultur, som varit utbredd i stora delar av Norden. Boplatser av detta slag har man tidigare funnit bland annat i västra Uppland i höjdlägen på mellan 35 och 40 meter över nuvarande havsyta. Boplatserna anses ha tillhört en kustbunden befolkning, som brukat välja skyddade lägen i inre delen av vikar eller i smala sund. Boplatsen vid Dragonbacken (33 m.ö.h.) har ett sådant läge, och här bör man ha kunnat finna gott om fisk, sjöfågel och säl och samtidigt ha haft möjligheter till ett begränsat jordbruk. Hur ett sådant samhälle varit organiserat, dess sociala uppbyggnad vet vi naturligtvis ingenting säkert om, men det har uppställts många teorier om stenålderssamhällenas sociala struktur. Man räknar med stamsamhällen, uppdelade på olika hushåll (familjer) med vardera 5-10 medlemmar. Samhället vid Dragonbacken har nog inte hört till de större. Dessutom är det uppenbart att platsen inte har varit permanent bebodd utan utnyttjad av en stam, som alltefter årstiden eller av andra skäl valt olika uppehållsplatser.

Det andra märkliga fyndet från samma tid är återigen ett föremålsfynd, en båt- eller stridsyxa, funnen sommaren 1986 1 km nordväst om Dragonbacken. Båtyxekulturen anses ha existerat samtidigt med den gropkeramiska kulturen men antas ha haft en annan livsföring. Medan den sistnämnda var mera inriktad på fångst, kompletterad med viss odling och en smula boskapsskötsel, förefaller båtyxefolket ha haft boskapsskötsel som huvudsakligt näringsfång samtidigt som man i viss utsträckning ägnat sig åt både odling och jakt. De i båtform utarbetade yxorna, denna kulturgrupps viktigaste kännetecken, är utomordentligt vackra och välformade, och man antar ofta, att de inte bara hade betydelse som vapen utan att de också varit statusföremål för de manliga individerna.

I området, där båtyxan hittades, fanns också ett stort antal bearbetade kvartsbitar. Åtskilligt tyder då på att, trots det ringa avståndet till Dragonbacken, ytterligare en stenåldersboplats kan ha legat i denna trakt, dock troligast vid den litet längre åt nordväst framskjutande höjdryggen. Det vore av stort vetenskapligt intresse, om en boplats för båtyxfolket kunde lokaliseras här. Endast en sådan möjlig boplats är tidigare känd i Uppland.

Det finns på ytterligare tre ställen i Håbotrakten indikationer på forntida boplatser, som kan bedömas möjligen härröra från stenåldern. Om de tillhör detta eller kanske ett senare skede, kan utrönas först efter närmare undersökningar.

Utöver de olika stenyxor som har nämnts här ovan har ytterligare ett stort antal sådana upptäckts inom kommunens område. De flesta av dessa är enkla yxor som har ett skafthål men i övrigt inte uppvisar några särskilda kännetecken. De kan antas ha varit rena arbetsverktyg. För många av dessa fynd är det oklart vilket skede de bör hänföras till, om till stenålder eller till bronsålder. Ty även under bronsåldern använde man ofta redskap av sten.

Viktig och karaktäristiskt för stenålderns sista del är den typ av gravar som kallas hällkistor, tillhörande den gravform som brukar benämnas megalit- (dvs. "storstens"-) gravar. En hällkista är en större eller mindre grav, uppbyggd av sten som en kista, friliggande eller täckt av en hög eller ett röse. De största hällkistorna kan vara bortemot 10 m långa och innehålla gravläggningar av intill 50-60 individer. De har utgjort ett slags kollektivgravar för en grupp av människor, troligen tillhörande ett och samma stenålderssamhälle.

I södra Sverige känner man till omkring 1500 hällkistor. I Uppland är bara en sådan grav från stenåldern känd, i Skuttunge socken. Många mindre hällkistor tillhör dock den äldre bronsåldern, ca 1800-1000 f.Kr. Sannolikt just från denna tid härstammar den hällkista som är belägen på Rölundaåsen i Häggeby socken nära Varpsund. Den ligger på något över 20 meters höjd över havet. Med tanke på landhöjningen kan denna grav troligen inte ha anlagts tidigare än under äldre bronsålder. Hällkistan är nära 3 m lång men tyvärr endast ofullständigt bevarad. En grustäkt, som ligger bara några meter norr om det märkliga fornminnet, utgör ett hot mot de kvarvarande delarna.

Vi är därmed framme i bronsålderstid, men, som det har framgått, gränsen mellan skedena är inte alltid så bestämd. Övergången gick inte språngvis utan var en omfattande process som sträckte sig över århundraden.

Bronsåldern

Tidsperioden har fått sitt namn av det nya material, brons (en legering av koppar och tenn), som börjat användas för framställning av vapen, arbetsredskap och prydnadssaker. Tidsskedet omfattar ungefärligen åren 1800-500 f.Kr. Även under denna tid har samällena gynnats av ett varmare klimat än idag. I Håbotrakten har under dessa ca 1300 år landhöjningen medfört att havet sjunkit från ca 25 m till ca 15 m. De tre socknarna Övergran, Yttergran och Kalmar har nu kommit att bilda en sammanhängande landmassa, som varit en stor ö, där ett smalt sund funnits vid den plats som nu kallas Draget.

Att förutsättningarna för bosättning varit gynnsamma förstår vi av att ett rikt bestånd av fornlämningar från bronsåldern finns i Håbotrakten. Föremål av brons är dock inte så särskilt talrika bland fynden, beroende på att bronsen var importerad söderifrån och var en dyrbar metall. Det medförde att man fortfarande också använde samma material som under stenåldern. Av de intressanta bronsfynd från trakten som dock finns kan nämnas en s.k. kantyxa från äldsta bronsålder, funnen vid Väppeby i Kalmar socken. Vidare finns från Häggeby socken, nära Måttan, en s.k. holkyxa, ett arbetsredskap av en typ som ganska ofta har påträffats i Mälarlandskapen och därför brukar benämnas Mälardalsyxa. Ett särskilt fint och för forskningen mycket intressant exemplar av samma typ har man funnit vid Ekolsundsviken.

Viktiga för vår bild av bronsåldern i Håbotrakten är de fynd av boplatser som gjorts särskilt i samband med de arkeologiska undersökningarna utmed den nya sträckningen av E 18.

Inte långt från den tidigare beskrivna stenåldersboplatsen vid Dragonbacken har det också upptäckts en bronsåldersboplats. Man har där bland annat funnit spår av en byggnad i storlek 12x15 m med takbärande stolpar och stampat lergolv. Inte så långt därifrån, vid Apalle i Övergrans socken, har det påträffats en särskilt intressant boplats från i huvudsak bronsålder. Det rör sig här om ett jättelikt boplatskomplex som tycks omfatta bortemot 1 km^2. Området är till stor del täckt av ett inemot en meter tjockt kulturlager, dvs. ett skikt av avfall, bebyggelserester m.m. Vid utgrävningar har man hittills kunnat fastställa spår av två långhus och två andra, ovanliga, ovala hyddliknande konstruktioner. Karaktäristisk för denna och andra boplatser från detta skede är den enorma mängden av s.k. skärvstenar. Det rör sig om sönderspruckna stenar, oftast med märken av eld och sot. Stenarna har troligen bland annat använts vid matlagning på så sätt att stenarna först har upphettats över eld och sedan lagts ner i vattenfyllda kärl, vilka varit tillverkade av lera, skinn eller trä och därför inte kunnat sättas direkt på en eld. De varma stenarna har värmt vattnet men har samtidigt spruckit genom den snabba avkylningen. Skärvsten kan också ha uppstått vid annan verksamhet, t.ex. vid bronsgjutning. Det har producerats så mycket skärvsten på dessa boplatser att man uppenbarligen blivit tvungen

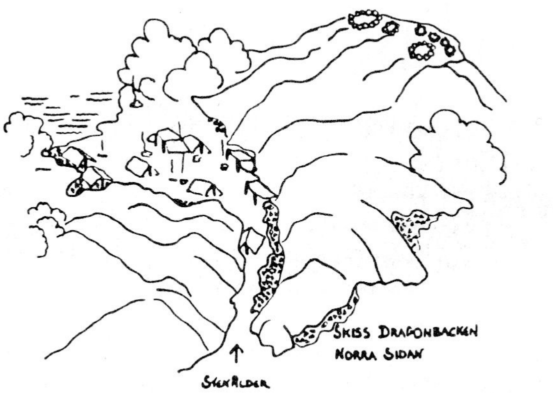

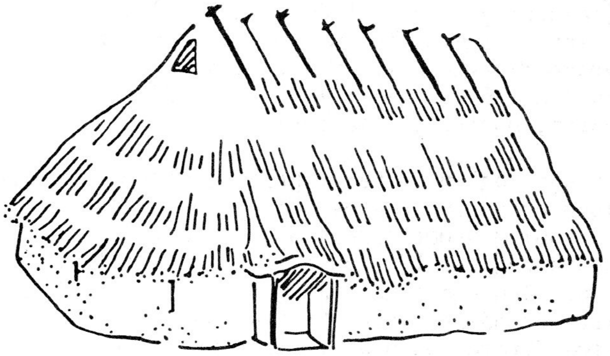

Skiss över hur bronsåldershuset kan ha sett ut.

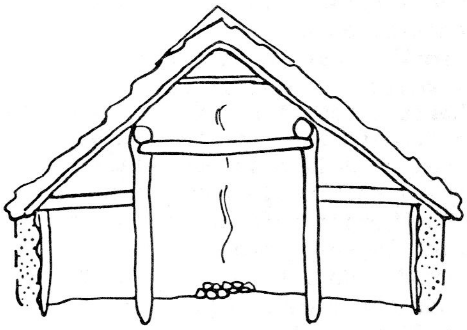

Stenåldersboplatsen, bronsåldersboplatsen och gravarna vid Dragonbacken i Övergrans socken. Skiss av Inga Ullén, RAÄ.

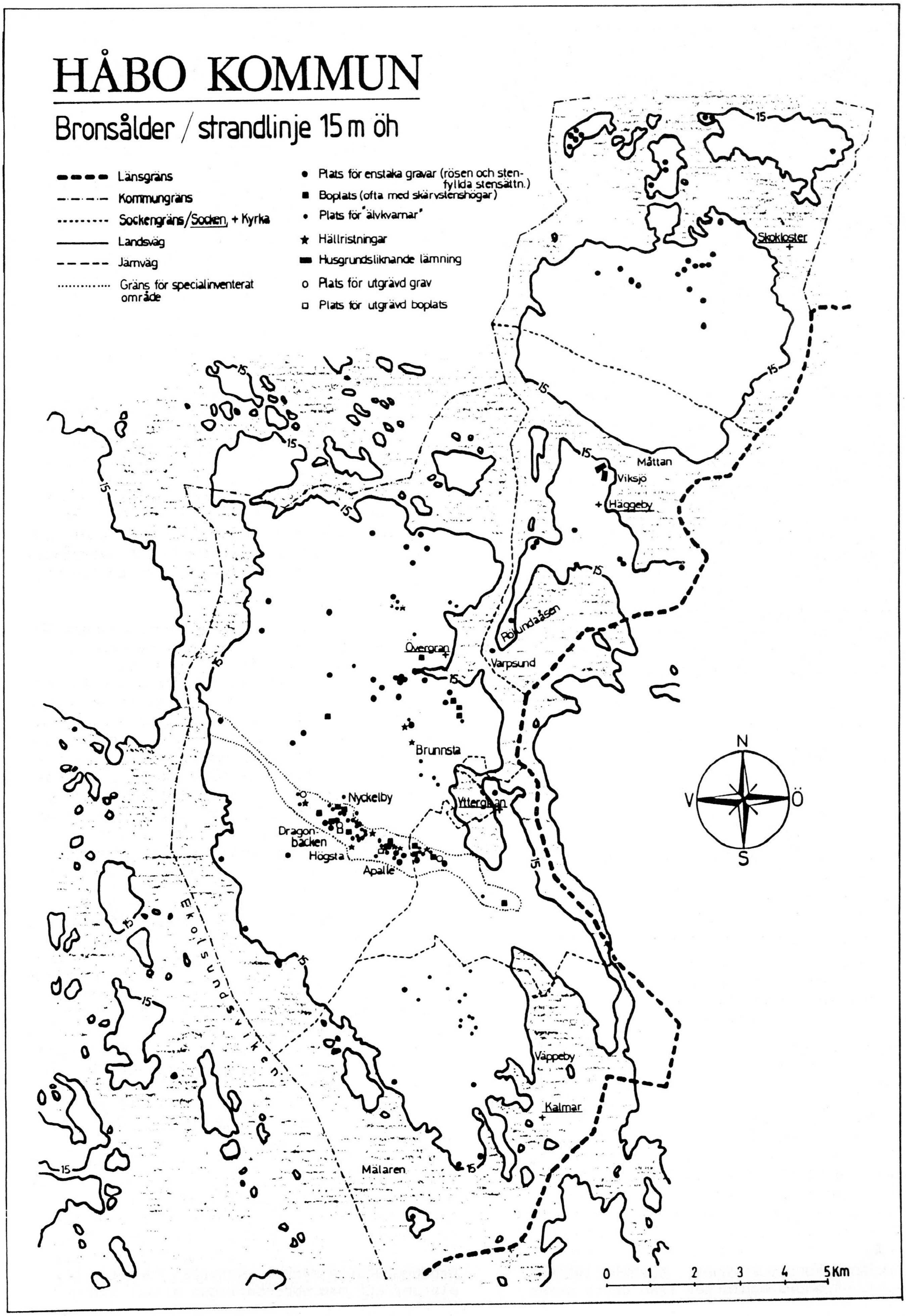

HÅBO KOMMUN

Bronsålder / strandlinje 15 m öh

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Landsväg
Järnväg
Gräns för specialinventerat område
● Plats för enstaka gravar (rösen och stenfyllda stensättn.)
■ Boplats (ofta med skärvstenshögar)
• Plats för "älvkvarnar"
★ Hällristningar
▬ Husgrundsliknande lämning
○ Plats för utgrävd grav
□ Plats för utgrävd boplats
Skokloster
Måttan
Viksjö
Häggeby
Rölundaåsen
Övergran
Varpsund
Brunnsta
Nyckelby
Yttergran
Dragonbacken
Högsta
Apalle
Ekolsundsviken
Väppeby
Kalmar
Mälaren
15
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

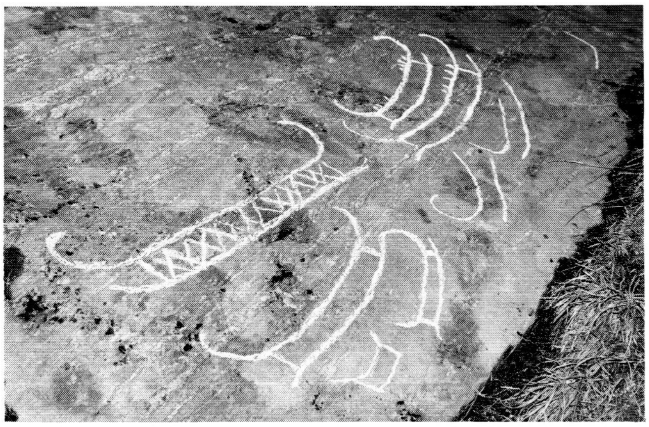

Hällristningen vid Nyckelby i Övergrans socken. Foto: Örjan Hermodsson, RAÄ.

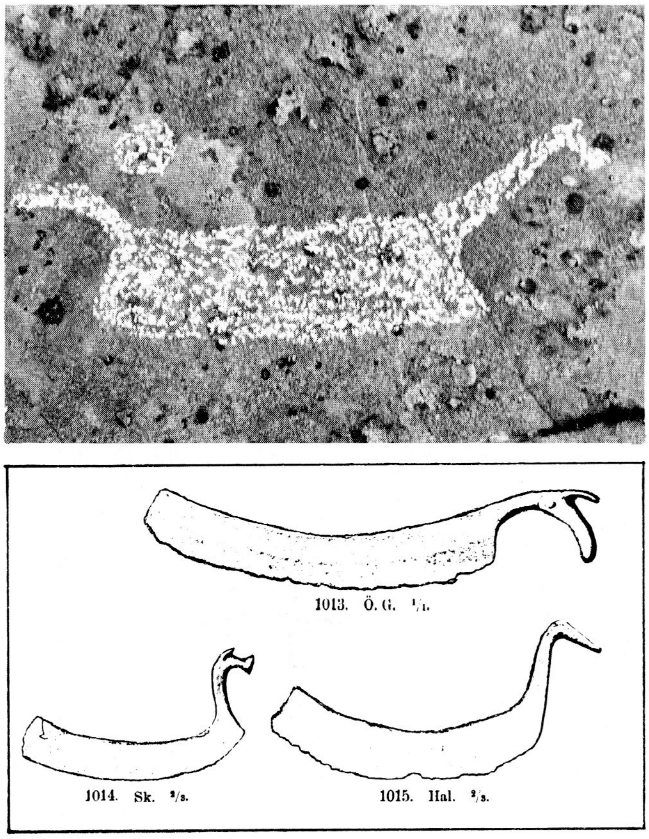

Hällristningen vid Högsta i Övergrans socken med "rakknivsskeppet". Teckningen visar bronsrakknivar från mellersta bronsålder. Foto: Örjan Hermodsson, RAÄ.

att lägga upp dem i högar, och sådana utgör det vanligaste kännetecknet för bronsålderns bosättningar.

Vid den stora boplatsen vid Apalle har också gjorts talrika fynd av annat slag. Ett rikt material av djurben avspeglar invånarnas matvanor och samhällets bestånd av boskap. Andra fynd är keramikskärvor från både inhemska och importerade lerkärl, vidare lerklining, som använts för att täta husväggar. Andra föremål är bennålar, bärnstenspärlor, dräktnålar av brons och andra bronsfragment samt en degel (sannolikt för bronsgjutning).

Betydelsefulla bland de fasta fornlämningarna är de talrika gravarna som förekommer både ensamliggande och i mindre gravfält. Gravarna från denna tid utgörs i regel av rösen och stensättningar. Bådadera är uppbyggda av stenar. Rösena har toppig profil, stensättningarna är flackare och ofta mycket låga, men någon bestämd gräns mellan de båda kan inte dras.

Intressanta är resultaten av utgrävningar under 1986 av några gravar som ligger på krönet av en bergsrygg i det fornlämningsrika området vid Dragonbacken. De uppvisar både skelett- och brandbegravningar. Ungefär vid mitten av bronsåldern, ca 1000 f.Kr., skedde över hela Europa en allmän förändring av begravningsskicket. Man övergick från jordbegravning till likbränning. Gravarna vid Dragonbacken återspeglar kanske detta skifte och omspänner då ett långt skede av bronsåldern.

Boplatser och gravar visar en bestämd och intressant skillnad ifråga om läget i terrängen. Gravarna ligger ofta på höjder, i krönlägen eller nära kanten av en brant sluttning. Kanske har de utöver sin primära uppgift också haft någon annan funktion, t.ex. att markera bosättningsgränser eller kommunikationsleder. Boplatserna ligger nästan alltid lägre, i den del av landskapet, som kan betecknas som övergångszonen mellan höjdsträckningarna och de flacka dalgångarna.

Det mest fängslande slaget av fornlämningar får sägas vara de hällristningar som forntidens människor inte bara i Sverige utan på många håll i världen och särskilt under bronsåldern högg in i bergshällar. De vanligaste är de små skålgropar, oftast bara 4-6 cm i diameter, som huggits in på en mängd ställen. De brukar kallas älvkvarnar, ett namn som anknyter till senare tiders folktro, som förknippat dessa gropar med övernaturliga väsen. Det ursprungliga syftet med groparna är okänt, men de kan antas ha haft ett magiskt syfte. Från senare tid finns i Uppland vittnesbörd om vissa former av kult och offer vid gamla älvkvarnar.

Oftast tillsammans med älvkvarnar förekommer de inte lika vanliga figurristningarna, bestående av bland annat bilder av forntida skepp, fotsulefigurer eller geometriska figurer. Bland Håbotraktens hällristningar kan nämnas den imponerande kompositionen vid Nyckelby i Övergrans socken, innehållande åtta mer eller mindre fullständiga skeppsbilder, varav de längsta är meterlånga. En annan märklig hällristning är belägen nära Högsta i Övergrans socken. Här finns två skeppsbilder och ett trettiotal älvkvarnar, varav några bildar en rombisk figur. De båda skeppsbilderna är intressanta genom att de i sin utformning visar nära överensstämmelse med en under bronsåldern vanlig föremålsform, rakkniven (se jämförelsen på bilderna). Man vet att rakknivar med speciella, hästhuvudsformade handtag tillhör äldre och mellersta delen av bronsåldern. Därmed kan vi våga anta att hällristningen likaså är tillkommen under denna tid.

Mycket märklig är också en hällristning norr om Brunnsta malm i Övergrans socken. På en mindre bergsrygg finns flera ristningar, bland annat en större cirkelfigur med koncentriska ringar och en dubbelspiral i centrum. Figuren kan sannolikt tolkas som en avbildning av en bronssköld. Detta är en mycket ovanlig hällbild; såvitt känt finns bara två andra liknande ristningar i Norden.

Hällristningarna hade säkerligen ett syfte, ett budskap, som för oss är fördolt, men som bör ha haft stor betydelse för bronsålderns människor. En del av den tidens verklighet ser vi avspeglad i skeppsbilderna, som visar på sjöfartens stora roll. Andra bilder har vi svårare att förstå innebörden av, och vi kan bara gissa att de varit förknippade med religiösa eller magiska föreställningar.

Mycket egenartade spår i hällar har blivit funna i Övergrans socken. Där finns på ett femtontal ställen fint slipade fördjupningar, som alla mynnar ut över lodräta hällkanter. Kanske har fördjupningarna använts för någon praktisk verksamhet såsom malning av säd eller polering av stenyxor. Märkligt nog tycks sådana fördjupningar i övrigt vara hittills i det närmaste okända i vårt land.

De allra flesta av de inom Håbo kommun funna hällristningarna upptäcktes vid en inventering sommaren 1986. Sammanlagt påträffades då ca 600 älvkvarnar och närmare 70 ristade figurer och Håbotrakten framstår därmed som ett av de ristningsrikaste områdena i Mellansverige. Bland förmodade fornlämningar från bronsåldern bör också nämnas två säregna anläggningar i Viksjö, Häggeby socken. Det rör sig om rektangulära, husgrundsliknande lämningar av ganska stora mått, 36x11, respektive 26x9 m. Liknande anläggningar, ofta kallade "Brobyhus", efter en plats i Uppland där man grävt ut sådana, förekommer ofta i samband med gravar eller boplatser och antas kunna ha varit något slags kulthus för offerceremonier.

Ett studium av utbredningen av och det inbördes förhållandet mellan boplatser, gravar, hällristningar osv. kan visa på intressanta samband och ge en fördjupad bild av bygden och bosättningen under bronsåldern. Det är uppenbart att bosättningen i trakten har ökat under denna tid. Landhöjningen hade ju också gjort nya, stora områden beboeliga och strandängarna erbjöd säkerligen goda betesmarker. Boskapsskötseln tycks ha utvecklats starkt och anses ha varit det dominerande näringsfånget för bronsålderns människor. Åkerbruket antas i stor utsträckning ha varit ett svedjejordbruk. Odling av vete, korn och havre kan konstateras och intressanta är de spår, som har blivit funna vid boplatsen i Apalle efter nyttjande av årder (en primitiv träplog). Naturligtvis har också jakt och fiske fortfarande spelat en stor roll. Fornlämningsbilden under bronsåldern återspeglar samhällen som genom befolkningstillväxten sannolikt också blivit mer komplicerade och där man kan våga anta uppkomst av gruppbildningar och förmodligen av lokala hövdingadömen.

Järnåldern

Detta sista skede av forntiden, som omfattar tiden ca 500 f.Kr. - 1100 e.Kr., brukar indelas i en äldre och en yngre period, med gränsen dem emellan satt till omkring 500 e.Kr. Under äldsta järnålder förekommer järn mest i form av importerade prydnadsföremål, men så småningom börjar människorna i Sverige kunna utvinna järn ur egna fyndigheter och få igång en inhemsk tillverkning av vapen, redskap och smycken. Järn kommer därigenom att bli en mycket lättillgängligare metall än vad brons hade varit.

Vid tiden för övergången mellan brons- och järnålder skedde en klimatförändring som innebar en utveckling mot kallare och fuktigare förhållanden, liknande våra dagars. Ur geologernas analyser av pollendiagram från mossar kan utläsas hur granen mer och mer breder ut sig på lövskogarnas, den s.k. ekblandskogens, bekostnad. Samhällets utveckling får givetvis ses i belysning av dessa förändringar. Man kan anta, att den viktiga boskapsskötseln har kommit att påverkas på så sätt att det till skillnad mot tidigare blivit nödvändigt att hålla djuren i stall över vintern och insamla foder under sommaren. Åkerbruket har förmodligen också förändrats och det är möjligt att det under den tidiga järnåldern infördes s.k. ensädesbruk, dvs. permanenta åkrar uppstår, något som gynnades av den ökade tillgång på gödsel som följde av stallskötseln. I samband med detta förändrades också bosättningsförhållandena, bebyggelsen blev mera stationär än tidigare. För Håbotraktens del leder landhöjningen till att ytterligare landarealer blir tillgängliga för bosättning. Efter järnålderns slut ligger strandlinjen ca 5 m över nuvarande nivå. Området för Håbo kommun består nu ej längre av så många öar utan bildar till stora delar en sammanhängande landmassa.

Fynden och fornlämningarna pekar på många sätt på att ett annorlunda samhälle hade utvecklats vid denna tid. Antalet kända föremålsfynd och fornlämningar som kan hänföras till järnåldern är avsevärt större än från de tidigare perioderna. Skokloster socken uppvisar en rik och särskilt koncentrerad järnåldersbygd. Källmaterialet från övriga socknar i kommunen är emellertid också mycket omfattande och redogörelsen för spåren av järnåldern måste därför begränsas. Enstaka föremålsfynd kan inte behandlas här och åtskilliga delar av fornlämningsbeståndet måste förbigås.

Bland fornlämningarna från järnåldern domineras bilden av gravfälten. Som gravfält räknas en samling om minst fem nära varandra belägna gravar. Medan från tidigare skeden gravfält endast kan konstateras i begränsat omfång, ökar antalet sådana starkt, särskilt under yngre järnålder. I hela Håbo kommun har vid fornminnesinventeringar registrerats totalt ca 90 grav-

HÅBO KOMMUN

Järnålder / strandlinje 5 m öh

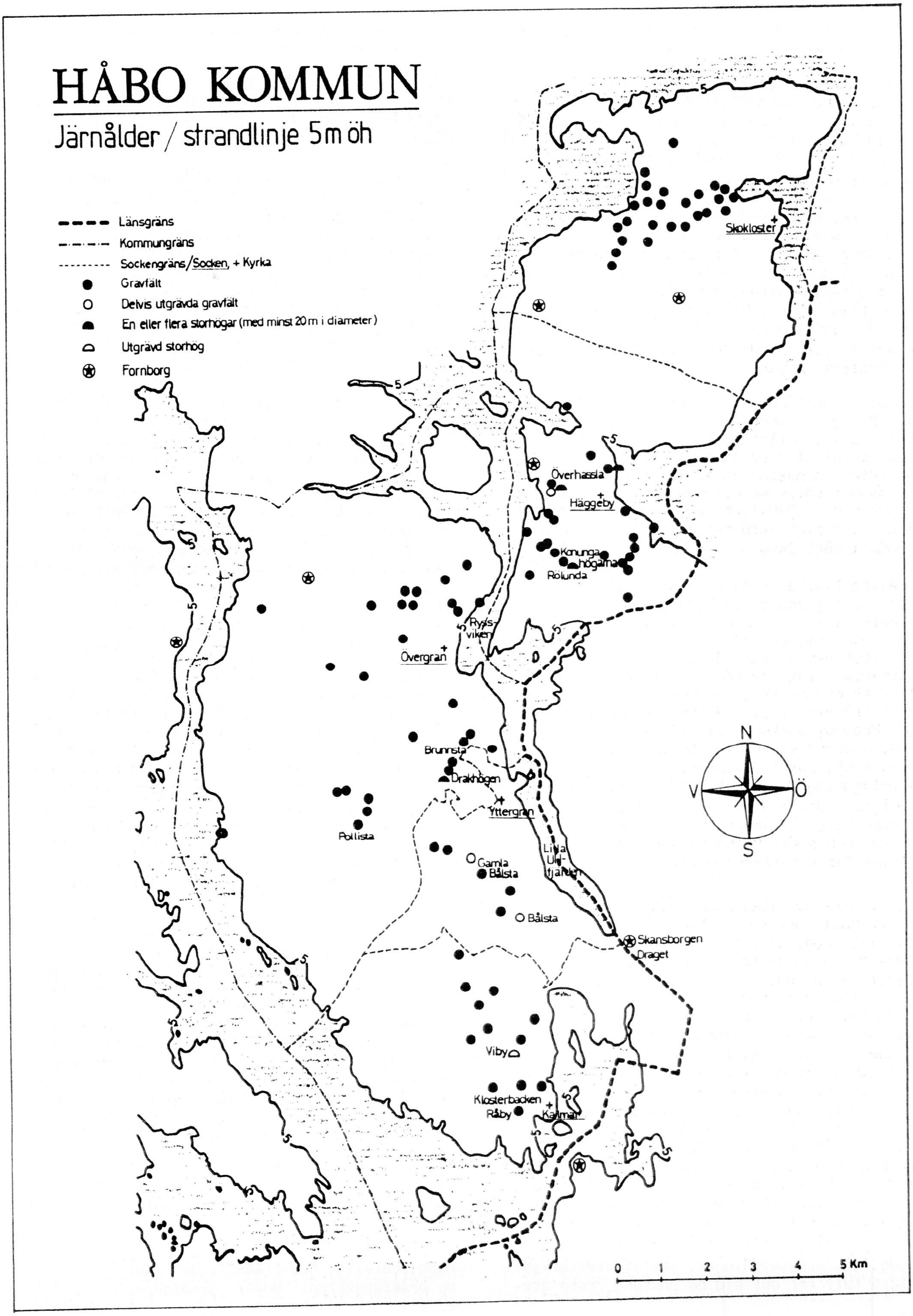
Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
● Gravfält
○ Delvis utgrävda gravfält
En eller flera storhögar (med minst 20 m i diameter)
Utgrävd storhög
Fornborg
5
Skokloster
Överhassla
Häggeby
Konungahögarna
Rölunda
Ryssviken
Övergran
Brunnsta
Drakhögen
Yttergran
Pollista
Gamla Bålsta
Bålsta
Lilla Ullfjärden
Skansborgen
Draget
Viby
Klosterbacken
Råby
Kalmar
N
V
Ö
S
0 1 2 3 4 5 Km

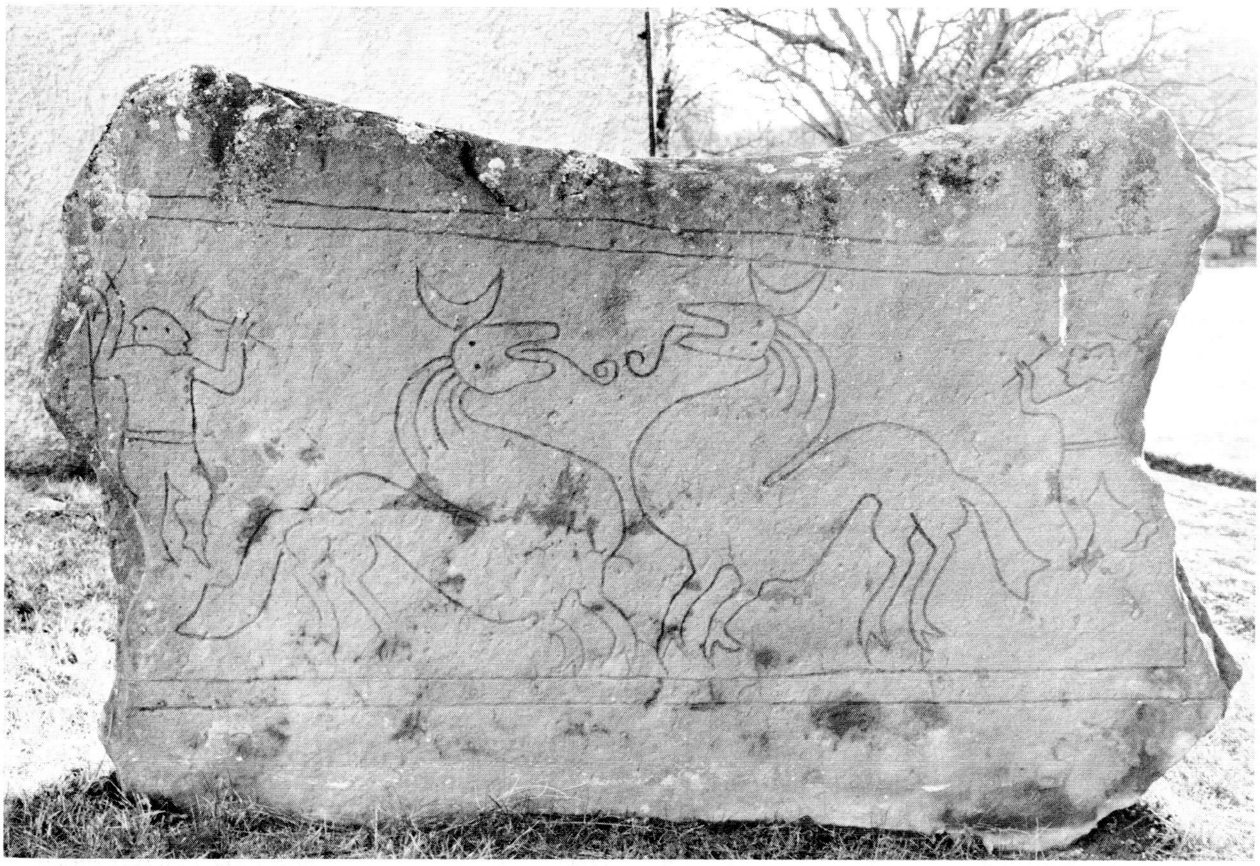

Bildstenen vid Häggeby kyrka. Foto: Tuula Autio.

fält. Typiska för äldre järnålder är s.k. varierade gravfält, där det ofta ingår stensättningar med ett flertal olika former, t.ex. runda, triangulära och kvadratiska. De består ofta av en stenpackning men är i regel täckta med ett lager av grästorv. Ibland ingår i dessa gravfält även gravar med enbart stenfyllning, alltså stensättningar av rösekaraktär. Särskilt karaktäristiska för den tidens gravfält är de resta stenarna som med en äldre term ibland kallas bautastenar. Sådana för äldre järnålder karaktäristiska kännetecken finner man dock endast i ett tiotal av Håbotraktens gravfält, av vilka de flesta också uppvisar andra, till den senare perioden hörande gravformer. Bara 3 gravfält i Häggeby socken och 2 i Övergrans socken innehåller enbart gravar av de för äldre järnålder speciella typerna. Detta ringa inslag av äldre järnålder i gravfälten är egendomligt med tanke på att denna period ju omfattar en avsevärt längre tidrymd än den yngre järnåldern. En förklaring till detta kan vara att anläggandet av gravfält under den äldre perioden ännu inte hade samma omfattning som under det senare skedet. Den äldre järnåldern kan då tänkas framförallt vara representerad i de enstaka gravarna.

Ensamliggande eller i grupper om 2-4 förekommande gravar är nämligen talrika. Det rör sig här om sådana enstaka gravar som ej entydigt kunnat bedömas vara av bronsålderskaraktär. Denna kategori omfattar bland annat stora, runda och låga stensättningar, som är övertorvade. I några fall rör det sig om enstaka resta stenar som sannolikt markerar gravar. I Yttergran, nära norra utfarten från Bålsta mot E 18, ligger på en mindre höjdrygg ett komplex med 4 stensättningar, varav en är ovanligt stor, 24 m i diameter. Detta är ett exempel på enstaka gravar som kan antas tillhöra äldre järnåldern. I övrigt finner man över 100 platser med sådana gravar, varav över hälften är runda, övertorvade stensättningar. Tidstillhörigheten är dock ofta svår att säkert bestämma; även bronsålder kan komma ifråga.

Långt talrikare är de gravfält som kan hänföras till yngre järnålder. Gravarna utgörs ofta av högar, dvs. de har toppig profil och är täckta med grästorv och jord. Vanliga är också runda, övertorvade stensättningar. Andra former är gravar i treuddsform samt kvadratiska och rektangulära stensättningar. Ibland förekommer skeppssättningar, bildade av resta stenar, placerade i krets med skeppsformig grundplan. 24 av gravfälten kan bedömas ha utpräglad yngre järnålderskaraktär. De återstående gravfälten, 40 stycken, kan möjligen räknas som i huvudsak tillhörande samma tidsskede, men kan i många fall också ha inslag av gravar från den äldre perioden. Till problemen vid bedömningen av gravfälten hör, att många gravar inte utan vidare är synliga ovan jord.

Ifråga om gravskicket är under den tidigare järnåldern brandgravar starkt dominerande. Dock finner man enstaka fall av skelettbegravning, märkligt nog främst i de rikare utrustade praktgravarna. Under järnålderns allra sis-

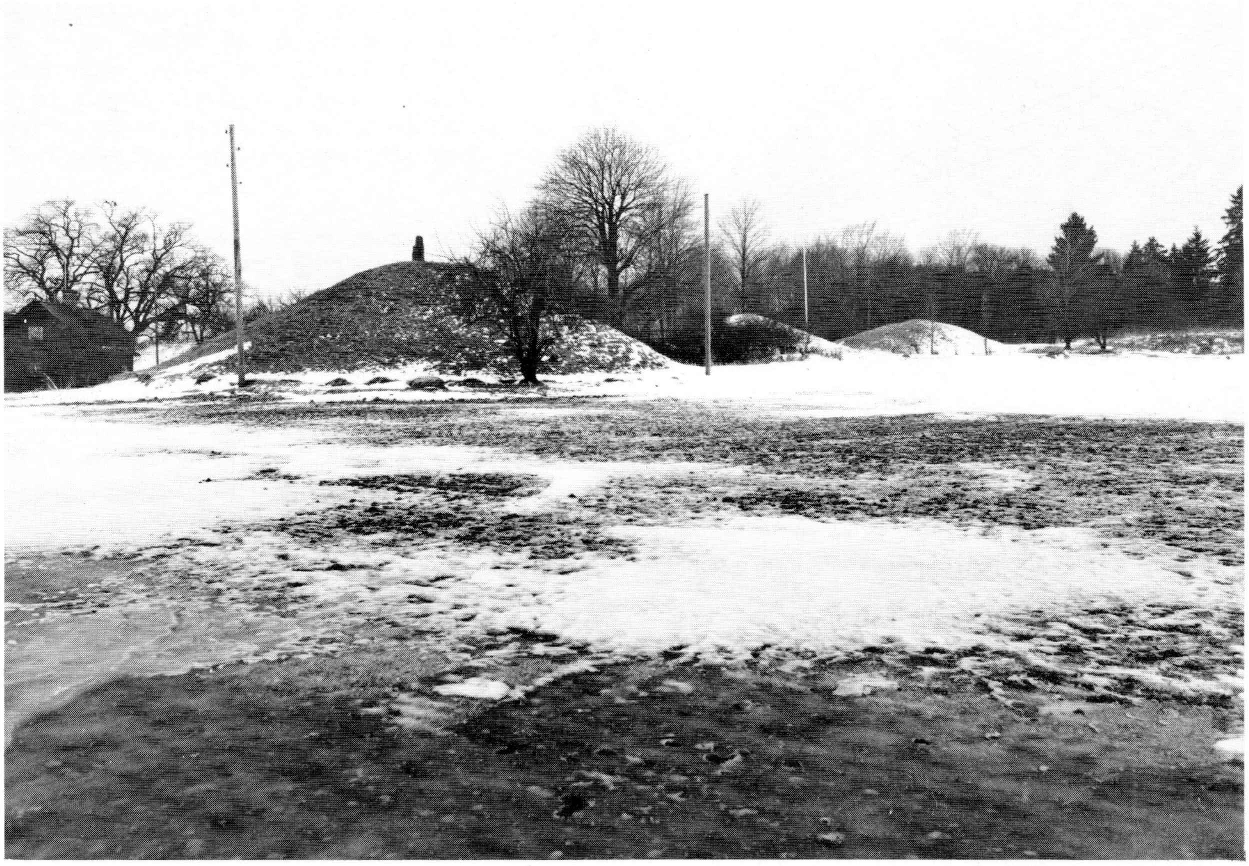

Storhögarna vid Rölunda i Häggeby socken. Foto: Jan-Erik Tomtlund.

ta del ökar skelettgravarna starkt i antal, uppenbarligen under inflytande av kristendomen.

Vad gäller bosättningen synes det troligt att boplatserna från bronsåldern i viss utsträckning även har nyttjats under början av järnåldern. En del skärvstenshögar kan också hänföras till denna tid. I övrigt är det inte alltid klart var den äldre järnålderns boplatser har funnits. Gravarna tycks allmänt ha anlagts närmare boplatserna, alltså lägre i terrängen än vad fallet brukade vara under bronsåldern.

Till äldre järnålder förmodas vidare höra de märkliga och ofta komplicerade system av stensträngar som återfinns på några håll i Håbotrakten. Oftast består de av en enkel stenrad som emellanåt ansluter sig till naturliga block. Stensträngarna kan vara inemot flera hundra meter långa och brukar vara ungefär en halv meter breda och oftast inte högre än halvannan meter. Man tror att stensträngarna utgjort fundament till hägnader som avgränsat åkrar, ängsmarker, boskapsfållor m.m. De kan antas hänga samman med den här ovan beskrivna utvecklingen av åkerbruket. Övergången från svedjebruk till ensäde har gjort det nödvändigt att uppföra skydd för åkrarna mot boskapen.

Liksom tidigare bör sjöfarten och de kontakter med omvärlden, som den förmedlade, ha varit av största betydelse. En del av epoken äldre järnålder går under beteckningen romersk järnålder, detta på grund av de omfattande kontakter med den europeiska kontinenten och det romerska imperiet som kan spåras i det arkeologiska fyndmaterialet.

Ett mycket märkligt dokument om aktiviteter utanför det vardagliga livet utgör den s.k. Häggebystenen. Stenen uppmärksammandes av fornforskare redan på 1600-talet, då den ingick i golvet i Häggeby kyrka. Den togs upp 1863 och såldes snart till Historiska museet i Stockholm mot en summa som skulle lösa församlingens ekonomiska bekymmer. På den ena sidan, som är mera nött då den legat uppåt i kyrkgolvet, finns en bildframställning av ett skepp med roddare. Den andra sidan återger en scen med två hästar som vänder sig mot varandra och med två män stående bakom. Häggebystenen är en bildsten av ett slag som är känt också från andra håll i Mälarområdet, dock mest i form av fragment. Häggebystenen är den mest berömda och en av de mest innehållsrika av denna sällsynta grupp av forntidsmonument. Många är de förslag till tolkning av bilderna, som har framlagts. Folktraditionen har menat att skeppsbilden utförts till minne av ett sjöslag som skulle ha utspelats i den närbelägna Mälarfjärd som kallas Bondkroken, en tolkning som vetenskapen ställer sig mer reserverad till. För bilden på den andra sidan finns en intressant och övertygande tolkning. Den anses återge en hingsthetsning, alltså en kamp mellan två hästar som hetsas mot varandra. Hur en sådan kamp gick till finns beskrivet i medeltida källor, bland annat i de isländska sagorna.

De flesta forskare vill tidsmässigt placera

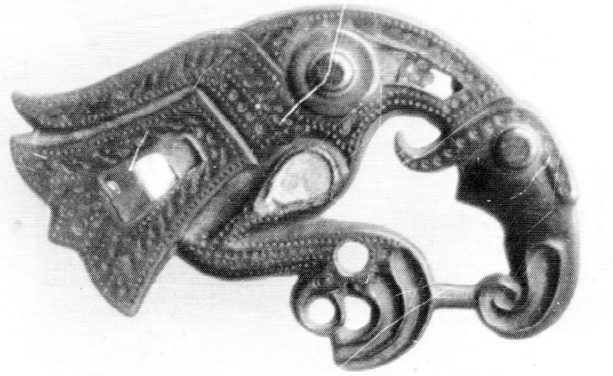

Fågelformat bronsspänne från storhögen vid Viby i Kalmar socken. Foto: Upplandsmuseet.

Häggebystenen i övergångstiden mellan äldre och yngre järnålder, alltså till tiden omkring 500 e.Kr. Mycket talar dock för en datering till ett tidigare skede av järnåldern. Åtskilligt i bildframställningarna påminner om bronsålderns hällbilder. Bland annat finns en hästkampscen i likartat utförande på en uppländsk hällristning i Angarns socken. Dessutom förekommer på Häggebystenen ett flertal älvkvarnar, vilket också pekar mot bronsålder. Skeppsbilden uppvisar dock en delvis annan konstruktion än hällristningsbåtarna, vilket talar för att det rör sig om ett något senare skede, förslagsvis järnålderns början. I varje fall är Häggebystenen ett av de allra märkligaste vittnesbörden från järnålderns Sverige.

Övergångstiden mellan äldre och yngre järnålder brukar benämnas folkvandringstid, en term som hänsyftar på de stora folkomflyttningar som ägde rum ute i Europa vid denna tid. Även i Uppland anses avgörande förändringar ha skett, fastän källorna inte berättar mycket därom. Det bebyggelsemönster som kom att bli bestående under senare århundraden har uppenbarligen grundlagts vid denna tid. Det bestyrks av att de äldsta av de i våra dagar brukliga ortnamnen torde härstamma från detta skede. Ortnamn med slutlederna -inge, -sta och -by har i regel tillkommit udner järnåldern. I Håbo finns talrika exempel på sådana ortnamn. En intressant grupp är de ortnamn, som slutar på -vi, ett ord som kan översättas med "helig plats", och som avsåg kultplatser för den gamla hedniska religionen.

En anmärkningsvärd fornlämningstyp som kan antas spegla tidens historia är fornborgarna. Dessa anläggningar är vanligen svårdaterade, men de brukar anses tillhöra järnåldern, speciellt folkvandringstiden. Det finns i Sverige fornborgar av olika typer och av växlande storlek. Av många är bara obetydliga murrester bevarade, andra uppvisar än idag imponerande dimensioner. Inom nuvarande Håbo kommun är ganska få fornborgar kända, två i Skokloster, en i Häggeby och en i Övergrans socken. Till ytan mest omfattande av dessa är de två som är belägna i anslutning till ett fjärdsystem i Mälaren, Oxen och Ryssviken, som ännu under järnåldern varit till större delen farbart och säkerligen utgjort en viktig vattenled. Den ena av dessa fornborgar, den i Häggeby, ligger på krönet av Uppsalaåsen och består av dubbla försvarsvallar i norr och söder med en utsträckning av ca 210x75 m.

Denna fornborg samt en i Skokloster socken, Lugneborgen, är exempel på vad som brukar kallas farledsborgar, anläggningar som byggts på strategiskt valda positioner utmed forntida sjöleder. Tre andra fornborgar med likartade lägen finns i områden som gränsar omedelbart intill Håbo kommun. En av dessa är den imponerande Skansborgen, som med sitt läge vid sydändan av lilla Ullevifjärden har bevakat ingången till den berömda smala passagen vid Draget. Det är tänkbart, att alla dessa farledsborgar har ingått i ett centralt bevakningssystem vid infarterna mot inre delen av det gamla Sveariket. Under folkvandringstid hade ett politiskt maktcentrum börjat växa fram kring Gamla Uppsala.

Fornborgar har sannolikt anlagts också av andra skäl, för lokalt försvar. De två minsta fornborgarna i Håbo kan bedömas ha varit tillflyktsborgar, dit befolkningen kunde fly vid ett fientligt anfall. Detta slag av fornborgar utmärks av ett isolerat läge i förhållande till järnåldersbygden i övrigt.

Karaktäristiska för denna tid är de stora gravhögarna. Även under tidigare skeden förekom "storhögar", men de är särskilt vanliga under folkvandringstid och förekommer även under järnålderns sista skeden. Uppkomsten av yngre järnålderns storhögar brukar förknippas med framväxten av en social överklass och en fastare politisk organisation. Det har också hävdats att storhögarna uppförts i anslutning till viktiga kommunikationsleder. De mäktiga i samhället ville väl "synas" så mycket som möjligt.

I Håbo kommun finns flera högar av anmärkningvärda dimensioner. De flesta av storhögarna är koncentrerade till Häggeby socken. Vid Rölunda finns fyra stycken, i äldre tid benämnda "Konungahögarna". De mäter 17-27 m i diameter och 3-3,5 m i höjd. Vid Överhassla finns två storhögar, vilka ingår i ett gravfält som ursprungligen har omfattat minst 50 gravar, de flesta flacka, runda eller kvadratiska respektive rektangulära stensättningar. Omkring 15 av dessa gravar undersöktes 1914 och man gjorde en rad fynd som kunde dateras till järnålderns slutskeden. Man fann bland annat ett varierat bestånd av lerkärl, mindre brons- och järnredskap, glaspärlor och dräktsmycken av brons. Fynden kan sägas tillhöra de typiska gravgåvorna från denna tid.

Ensamliggande och väl synlig i bygden är den märkliga Drakshögen vid Brunnsta i Övergrans socken. Den kände fornforskaren R. Dybeck på 1800-talet har återgett en rad traditioner knutna till denna hög. Märklig är också den numera borttagna hög som fanns vid Viby i Kalmar socken. Man har där funnit bland annat en mängd

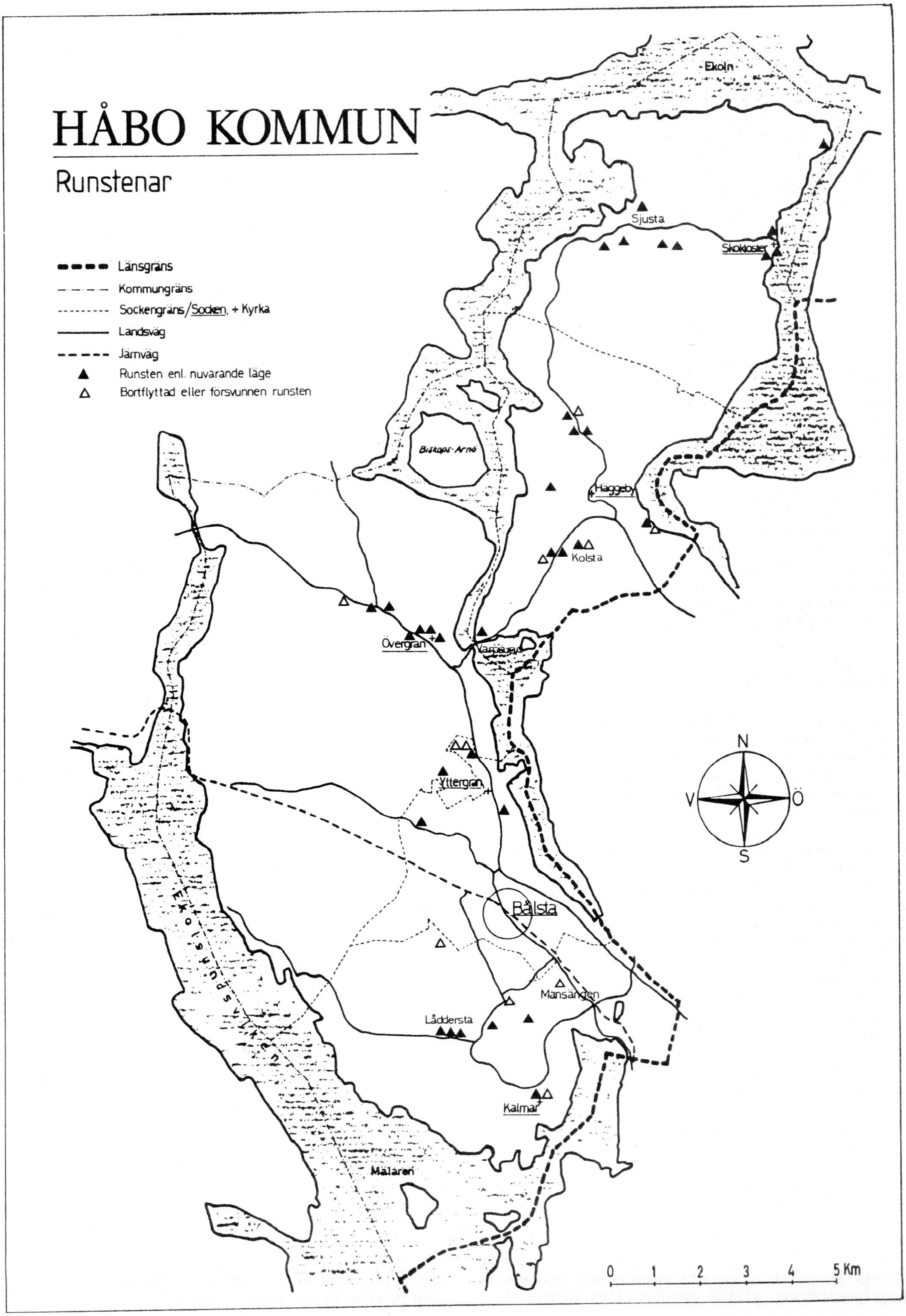

HÅBO KOMMUN

Runstenar

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Landsväg
Järnväg
Runsten enl. nuvarande läge
Bortflyttad eller försvunnen runsten
Ekoln
Sjusta
Skokloster
Biskops-Arnö
Häggeby
Kolsta
Övergran
Varpsund
Yttergran
Bålsta
Mansängen
Lådderstad
Kalmar
Ekolsundsviken
Mälaren
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

brända ben, spelpjäser av ben, en liten guldring och, intressantast, ett praktfullt fågelformat spänne som kan dateras till ungefär 600-talet e.Kr.

Järnålderns slutskede brukar uppdelas i två perioder, vendeltiden från ca 550 e.Kr. - ca 800 e.Kr., samt som sista skede vikingatiden. Den senare är ett särskilt välkänt begrepp och den finns på många sätt dokumenterad i Håbobygden. En befolkningsexpansion hade sannolikt ägt rum i denna tid, något som framförallt visar sig i det starkt ökade antalet gravfält. Spåren av den tidens bosättning är däremot mindre talrika, men vissa intressanta upptäckter i den vägen har gjorts. Man har funnit indikationer på vikingatida bosättning på platser som varit bebodda även i sen tid; med andra ord, en kontinuitet i bosättningen under en lång tidrymd har kunnat konstateras. Sålunda fann man vid utgrävningarna 1986 i Övergrans socken på Pollista gamla bytomt, som övergavs så sent som i början av 1900-talet, att bosättning där hade funnits redan under vikingatid. Många fynd av föremål och huskonstruktioner gjordes vid undersökningen. Bland annat fann man en s.k. torshammare; sådana kan betraktas som en hednisk motsvarighet till de kristna krucifixen. Vidare upptäcktes järnbeslag till årder m.m. Husen hade bestått av rektangulära långhus med inre takbärande stolpar. Väggarna bestod antingen av lera och flätade grenar eller av bräder i s.k. skiftesverk.

Vikingatida bosättning har också konstaterats i Yttergrans socken, vid Gamla Bålsta, där i våra dagar en gård ligger. Talrika bebyggelselämningar av en by som också är historiskt belagd finns på höjden söder om gården. Nere i dalen en halv kilometer åt sydväst kunde likaså en vikingatida gård uppdagas. Vid utgrävningar 1986 konstaterades fynd och huskonstruktioner som mycket liknar det som kom fram i Pollista.

I vissa uppteckningar och traditioner från Kalmars socken talas om att ett kloster skulle ha legat på en höjd nära Råby som kallas Klosterbacken. På platsen finns troliga husgrundslämningar, men de kan sannolikast antas härröra från en äldre, möjligen forntida gårdstomt.

Det anses att bebyggelseexpansionen under järnålderns slutskede hängde samman också med förändringar i jordbruket. Möjligen infördes vid vikignatidens slut det s.k. tvåsädet, som innebar att någon åker lämnades i träda varje år. Den ovan antydda utvecklingen mot en statsbildning i Mälardalen medförde en indelning av bebyggelseområdena i administrativa enheter. Den framväxande kungamakten ville på så sätt troligen skapa ett effektivt skattesystem och kanske genomföra en militär organisation. Det sjömilitära system som kallades ledungen uppkom troligen vid denna tid.

En föregångare till den medeltida sockenindelningen var uppdelningen i s.k. tolfter. Det antas att en tolft utgör ett område med tolv bebyggelseenheter, alltså gårdar eller byar. I första hand har det rört sig om ensamgårdar, men bybildningar kan ha skett framförallt i ekonomiskt bärkraftiga områden. För nuvarande Håbo kommuns del är det rimligt att under järnålderns slutskede antaga 4 tolfter. Antagandet grundar sig på järnåldersgravfältens fördelning i kombination med de medeltida bynamnen. I den arkeologiska forskningen brukar man för denna tid räkna med en befolkning om ca 10 personer per gårdsenhet. Man kommer då fram till antagandet att Håboområdet vid forntidens slut haft en folkmängd om ca 480 personer, en siffra som väl dock bör bedömas som ett minimum.

Möjligt är att indelningen i tolfter har legat till grund för uppdelningen i hundare, som troligen infördes under vikingatiden. Av medeltida källor framgår att "Habohundæri" ingick i Tiundaland, det största av de gamla uppländska folklanden. Beteckningen hundare ersattes senare av termen härad.

Vikingatiden var tillika missionstiden, det skede då kristendomen vann insteg, som efterhand grundligt omdanade samhällsliv och livsformer. Från samma tid härrör de första skriftliga källor som vi har från vårt land, runinskrifterna. Runalfabetet som troligen hade utvecklats bland germanstammar på kontinenten tycks ha nått vårt land redan under de första århundradena e.Kr., men först på 900- och 1000-talen blev ristandet av runinskrifter i sten verkligt utbrett i vårt land, särskilt i Uppland. Runstenarna, som ofta fick en rik ornamental utsmyckning, ibland med bildframställningar, är inga utförligt upplysande källor men ger vissa vittnesbörd både om kristendomens utbredning och om gamla samhällsformer. Korset är en vanlig symbol på stenarna från 1000-talet. Många runstenar ger uppgifter som kastar ljus över vikingafärderna. Så är fallet med flera av de talrika runstenarna i Håbotrakten.

36 runstenar, varav några är fragmentariska, finns bevarade inom kommunens område. Av äldre uppteckningar och traditioner framgår att minst 14 ytterligare stenar har funnits men sedermera har 5 flyttats från kommunen och resten har försvunnit. Åtskilliga runstenar står inte kvar på sina ursprungliga platser utan har i senare tid flyttats kortare eller längre sträckor inom kommunen. Två av de bevarade stenarna har blivit funna inmurade i Övergrans respektive Kalmars kyrka.

De flesta runstenarna i vårt land innehåller en kort inskrift som berättar om en avliden man och nämner den eller dem i hans släkt som låtit resa stenen. Många av runstenarna i Håbo innehåller sådana kortfattade inskrifter, men flera av dem ger mera omfattande och ofta mycket intressanta uppgifter. Mycket märklig är runstenen vid Varpsund, imposant också genom sitt vackra läge på krönet av en i sundet utskjutande åsrygg. Den ovanligt långa inskriften lyder i översättning: "Andvätt och Kär och Kette och Bläse och Djärv reste denna sten efter Gunnlev sin far. Han blev dräpt österut med Ingvar. Gud hjälpe deras ande. Jag Alrik ristade ru-

Runstenen vid Varpsundet i Övergrans socken. Foto: Karin Blent.

norna. Han kunde väl styra ekeppet." Samme Gunnlev, som hyllas i denna inskrift, har blivit ihågkommen av sina fem söner också med en annan sten, rest inte långt från Varpsund vid Ekilla bro och med en kortare inskrift, som också berättar att han föll österut med Ingvar. Många runstenar i Mälarlandskapen förtäljer om andra män, som for med Ingvar till Särkland, saracenernas land, och stupade där. En isländsk saga berättar också om hövdingen Ingvars misslyckade vikingatåg med trettio skepp. Gunnlev har alltså deltagit med ett eget skepp och med manskap. Hans män är tydligen innefattade i Varpsundsinskriftens åkallan för "deras ande". Den avslutande raden i inskriften, "Han kunde väl styra skeppet", "is kuni ual knari stura", påminner i sin knapphet om de isländska sagornas lakoniskt uttrycksfulla formuleringar.

Vid Ekilla bro stod tidigare också en annan runsten, som numera finns i Ekolsunds herrgårdspark. Denna sten har enligt inskriften rests efter Andvätt av hans söner. Det finns en del som talar för att det rör sig om samma Andvätt, som nämns bland Gunnlevs söner. Man har då omnämnanden av tre generationer av en släkt från denna trakt, troligen en stormansätt.

Den ståtliga runstenen vid Sjusta, Skokloster socken, och en sten vid Låddersta, Kalmar socken, berättar om män som farit i österled, till "Gårdariket".

Vid Kålsta i Häggeby socken finns en ristning som är rest över "Gere som satt västerut i tingalidet." Vi kan sluta oss till att denne man deltagit i de stora vikingatågen mot England, som anfördes av danska hövdingar och som ledde till total erövring av landet. Tingalidet var ett slags kunglig livvakt, som troligen grundades av Knut den store, kung över England i början av 1000-talet. Ytterst märklig är också runstenen vid Skokloster kyrka med sina utomordentligt skickligt ristade ryttarfigurer. Inte mindre intressant är den vid Kalmar kyrka påträffade runsten som på baksidan har en bildframställning av ett par, troligen pilgrimer, som omarmande varandra tycks bryta upp till pilgrimsfärd.

Runstenarna var inga gravmonument utan minnesstenar. De placerades på platser, där de lätt kunde ses och märkas. Varpsundsstenen och stenarna vid Ekilla bro har karaktäristiska lägen, vid samfärdsleder. Särskilt vid broar placerade man gärna runstenar, och det händer att bron nämns i inskriften. Det är fallet i en numera försvunnen men tidigare avbildad runsten vid den s.k. Mansängen, nära gränsen mellan Yttergrans och Kalmar socknar, där en stor broanläggning tycks ha legat. Runstenarna är överhuvud ett av de viktigare vittnesbörden vi har om forntida broar. Under vikingatid tycks en omfattande utbyggnad av broanläggningar ha ägt rum och man har anlagt både broar och vägbankar av olika typer.

Våra kunskaper om det forntida vägnätet är givetvis begränsade. Det finns emellertid i kommunen en hel del spår av gamla vägar, särskilt i form av "hålvägar", alltså vägsträckor som genom flitig nötning skurits ner i marken och lämnat tydliga spår. Ett bra exempel finns vid det s.k. Draget. I den kraftiga sluttningen, bara omkring 50 m söder om fornborgen Skansen, löper ett väldigt, förgrenat system av hålvägar med ca 300 m utsträckning i öst-västlig riktning och med en bredd på omkring 70 m och ett djup av nära 3 m. Bidragande orsak till fördjupningarna har nog också varit nerströmmande regn- och smältvatten. I varje fall är det uppenbart, att här har funnits en viktig vägförbindelse, en föregångare till våra tiders E 18. Exakt från vilken tid sådana hålvägar stammar eller hur länge de har nyttjats är dock svårt att avgöra. Framhållas bör också att en stor del av det nuvarande vägnätet troligen följer gamla vägar och ridstigar.

Det nyssnämnda Draget har också på annat sätt haft en nyckelställning i de forntida fjärrkommunikationerna. Namnet visar att båtar här har dragits på land mellan Kalmarsandsviken och Ullevifjärden. I början av 1920-talet upptäckte ortsbor rester av en dragränna med förmultnade timmerstockar. Rännan har vid undersökning grovdaterats till järnålder eller början av historisk tid. Den har legat på högsta passpunkten, nu 14,65 m.ö.h., vilket svarar mot strandlinjens läge vid övergången mellan brons- och järnålder.

Här fanns alltså vid denna tid väl utvecklade kommunikationer. Och att man från dessa trak-

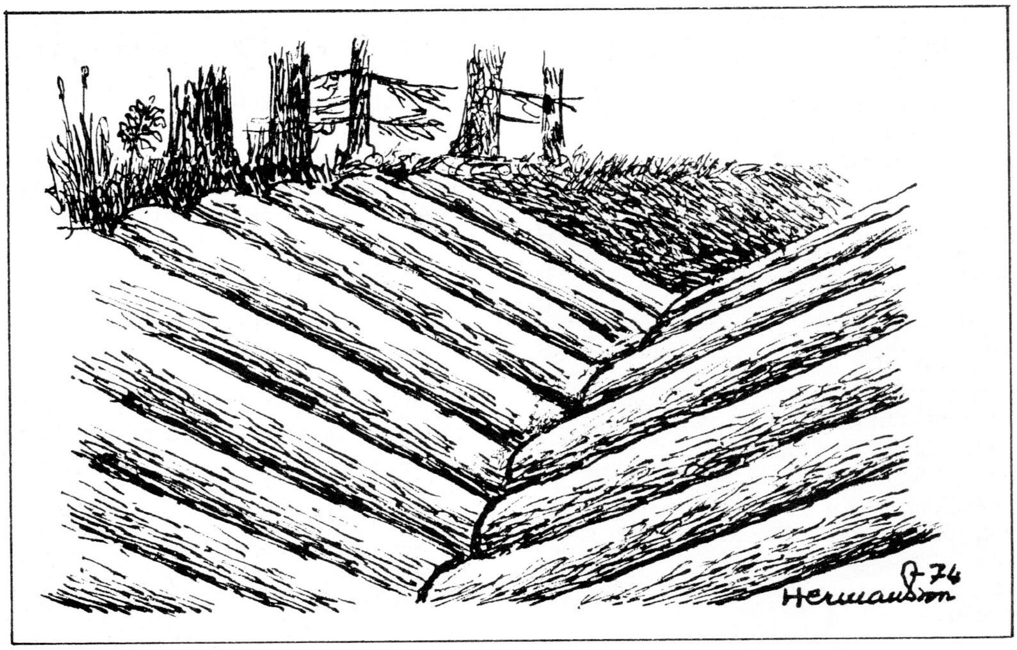

Rännan vid Draget i Kalmar socken. Minnesteckning av E. Hermansson 1974.

ter kunde fara över Nordsjön till England eller genom Ryssland ner till länderna vid Svarta havet, vittnar också om att här inte var några primitiva samhällen. Vikingatiden innebar en omfattande kulturell och ekonomisk blomstring som vi bara delvis har kunskaper om.

JORDBRUKETS LANDSKAP OCH NÄRINGAR

Jordbruket och bondemiljön

Jordbruket och boskapsskötseln har varit vårt lands modernäring ända in på 1900-talet. Jordbrukets utveckling har genom århundraden påverkat kulturlandskapets utformning. Dagens odlingslandskap kan därför innehålla lämningar från olika epoker sida vid sida, vilket gör det möjligt att avläsa jordbrukets förändringar under lång tid.

Den nuvarande odlingsbygden i Håboområdet var i stor utsträckning koloniserad med fast bebyggelse vid övergången från yngre järnåldern till tidig medeltid. Vid samma tid uppkom bybildningar i de centrala bygderna. I Håbobygden finns ett betydande antal ortnamn med slutlederna -sta och -by, vilka visar en kontinuerlig bebyggelse från yngre järnåldern. Under medeltiden fortsatta nya gårdar att etableras inom utmarksbetonade skogsområden och samtidigt sker en inre förtätning av bybebyggelsen. Under tiden pågår även en yttre koloniseringsprocess i riktning mot utmarkernas skogsområden, där en del torp togs upp. Därmed var grunden i huvudsak lagd till den nuvarande bebyggelsestrukturen.

Byarna i Mälardalen var i allmänhet ganska små med en vanlig storlek på tre till fyra ursprungliga gårdar. Dessa byggdes vanligen på väldränerade moränmarker, ofta i övergången mellan odlingsmark och skogsmark. Invid bytomten låg åkermarken på de lättare lerorna. Den tyngre lerjorden utgjordes i huvudsak av ängsmarker. Utanför åker- och ängsmarker tog byns utägor vid. Dessa bestod mest av skogsmarker, vilka framför allt nyttjades till bete. Nederhassla i Häggeby, Åby och Brunnsta i Övergran samt Torresta i Kalmar är exempel på byar som ännu bevarar en äldre bykaraktär med bebyggelsen i ett ursprungligt läge på de gamla bytomterna.

För att kunna fördela byns jordegendomar på ett rättvist sätt mellan samtliga gårdar har olika skiftessystem tillämpats genom tiderna. Redan i Upplandslagen från 1200-talet omtalas principen för det s.k. solskiftet, vilket i huvudsak innebär att bredden på varje gårdstomt fixerades och kom sedan att bestämma bredden på varje åkerteg som gården hade rätt till. Åkertegarna fördelades även i en viss ordningsföljd beroende på gårdarnas inbördes läge på bytomten. Solskiftet var rättvist då alla byns gårdar fick del i både de bättre och de sämre jordarna. Solskiftets principer kom att gälla fram till laga skiftets genomförande på 1800-talet.

I östra Mellansverige var tvåsädesbruket vanligt sedan medeltid. Denna brukningsform innebar att hälften av jorden såddes ena året, medan den andra hälften fick ligga i träda. Nästa år växlade man om mellan de båda halvorna. Tvåsädet ökade jordens avkastning. Under medeltiden fram till 1800-talets slut odlade man framför allt korn, medan från och med 1600-talet även rågodlingen kom att få en framträdande roll. Veteodlingen fick betydelse först vid 1800-talets slut. Jorden brukades med årder ända fram till 1800-talets andra hälft, då plogen började bli mer allmän.

Boskapsskötseln var viktig även i de spannmålsinriktade slättbygderna. För ett effektivt åkerbruk krävdes stora mängder gödsel. Ängsmarker för fodertäkt upptog en stor del av inägomarkerna. Mansängen i Kalmar socken är ett exempel på ett område som tidigare bestod av stora ängsmarker. På ett karaktäristiskt sätt var dessa omfattande ängsmarker delade på flera ägare.

För att hålla boskapen borta från åker och äng var inägorna omsorgsfullt inhägnade. Gärdesgårdar av trä var vanligast medan stengärdesgårdar förekom i stenbundna områden. I Häggeby socken, framför allt i Nederhassla och i Värsta finns långa sträckor av stengärdesgårdar bevarade. Fram till laga skiftets genomförande gick djuren och betade fritt i utmarkerna och från bytomten ledde inhägnade fägator till skogsbetena. På inägorna fanns egentligen inga regelrätta betesmarker annat än att kreaturen fick beta på den åkermark som för tillfället låg i träda.

Kon var det viktigaste husdjuret för animalieproduktionen och för kohållningen fanns i äldre tider ett utvecklat fäbodväsende även nere i Mälartrakterna. Det sydliga fäbodväsendet var främst inriktat på vallning av ungdjur och sinkor. Någon slåttervall förekom inte på fäbodarna, men det var vanligt att gödseln togs tillvara och kördes ned till byns åkermarker. I Håbobygden har fäbodar främst funnits på utmarkerna inom Håbo häradsallmänning, öster om Ullevifjärdarna. 1800-talets kartmaterial visar att det på allmänningen fanns ortnamn som t.ex. Fäbodarne och Sättervikshagen. Namn knutna till allmänningens gamla betydelse som fäbodområde var t.ex. Fäbodarne, vilken är belagd som fäbod till Finnstaholm i Häggeby sedan 1666. Även Värsta i Häggeby hade fäbodar i skogen sydost om Värsta, nära gränsen till Håtuna socken.

I slättbygderna stod mjölkhushållningen länge tillbaka för den spannmålsinriktade produktionen. För slättbönderna var gödseln avgörande för en framgångsrik sädesodling. Därför höll man ofta fler kreatur än vad fodertillgången tillät. Det var brukligt att korna svältföddes vintertid. Mjölkproduktionen var ytterst liten och någon mer betydande mjölkhushållning för avsalu förekom inte i spannmålsbyden.

Då solskiftet genomfördes uppkom en mycket karaktäristisk bytyp som brukar kallas radby. Den strikt reglerade radbyn var förlagd på en rektangulär bytomt, där gårdarna låg tätt samlade på långsmala gårdstomter utmed bygatan. Bland de byar i Håbobygden som ännu kan sägas ha radbykaraktär utgör Brunnsta och Åby i Övergran samt Viksjö och Nederhassla i Häggeby några exempel. I övrigt karaktäriseras stora delar av Håboområdet av ensamgårdar och löst grupperade bebyggelseenheter.

Ända in på 1800-talet kännetecknas gårdsbebyggelsen av ett månghussystem med i stort sett en byggnad för varje funktion. De flesta husen var knuttimrade med omålade, grånade väggar. Taken var täckta med halm, vass eller torv. Rödfärgade hus med tegeltak blev allmänna på landsbygden först vid 1800-talets mitt.

I regel var gårdarna kringbyggda runt en mer eller mindre sluten rektangulär gårdsplan. Vanligt förekommande gårdstyper i Håbo har varit den centralsvenska och den götiska gården, som båda karaktäriseras av att mangården och fägården ligger åtskilda från varandra. I den götiska gårdsbildningen är det ett staket som avskiljer de båda gårdsdelarna. Några välbevarade götiska gårdsformer finns representerade i Åby i Övergran samt på gården Häggebylund i Häggeby. De båda f.d. komministergårdarna i Nederhassla i Häggeby och i Yttergrans by i Yttergran utgör gårdsanläggningar som bevarar äldre slutna gårdsformer med månghussystem.

På bondgårdarna var parstugan den vanligaste bostadstypen långt in på 1800-talet. Parstugan, som utvecklades under medeltiden, förekommer på bondgårdarna åtminstone sedan 1600-talet. Den består av två stora rum, dagligstugan och anderstugan, som ligger på vardera sidan om förstugan och en mindre kammare. Flera parstugor finns bevarade i Skokloster socken, bland annat i Råberga, Flasta, Apalle och Kaddala. Dessutom finns en mycket välbevarad parstuga på Rölunda gård i Häggeby.

En mera rationell jordbruksdrift och en förbättring av mjölkhushållningen var målsättningen för jordbrukspolitiken under 1800-talet. Tidens ledande idéer spreds genom instruktioner och lantbruksläror som utvecklades bland annat genom lantbruksakademin och de nybildade hushållningssällskapen. Redan under 1700-talet gjordes försök att effektivisera jordbruket då myndigheterna genom storskiftesreformer försökte få de solskiftade gårdarna att samla sina spridda ägor till större sammanhängande enheter. 1757 infördes förordningen om storskifte och övervägande delen av byarna inom Håboområdet storskiftades under 1760-talet. Ett undantag utgörs dock av byarna på Skohalvön som blev storskiftade först 1802-1804, vilket torde sammanhänga med områdets utpräglade godsstruktur.

Gärdesgårdar vid Kalmarviken öster om Kalmar kyrka. Omfattande system av gärdesgårdar var förr vanliga, då åker- och ängsmarker noggrant inhägnades för att stänga boskapen ute.
Foto: August Schagerström.

Storskiftet fick begränsad effekt för jordens fördelning inom byn och byarnas bebyggelsestruktur påverkades inte alls. 1803 utfärdades den radikalare enskiftesreformen. Tanken med detta skifte var att varje jordägare skulle bryta sig ur byn för att få sina ägor samlade på ett ställe. I Mälardalen kom enskiftet endast att genomföras i enstaka fall. I Håbo var det dock sex byar som genomgick enskiftet under 1800-talets första decennier.

Den skiftesreform som kom att få den största betydelsen för jordbrukets effektivisering var det s.k. laga skiftet från 1827. Målsättningen med skiftesmetoden var en så samlad ägofigur som möjligt för varje jordägare i byn. En följd av detta blev att vissa gårdar måste flytta bort från bytomten och en av de mer påtagliga effekterna av laga skiftet var att de gamla bykärnorna kom att utglesas. Då byarna i Mälardalen vanligen var små blev utflyttningen inte så omfattande. De gårdar som flyttades ut kom emellertid att utgöra helt nya inslag i landskapsbilden. I Håboområdet genomfördes laga skiftet i de flesta byarna och skiftet pågick som mest intensivt under 1840- och 1850-talen. På Skohalvön skiftades byarna först omkring 1880.

Några större förändringar i byggnadsstil och byggnadssätt genomfördes i regel inte då de utflyttade gårdarna byggdes upp. Däremot fick de utflyttade gårdarna oftast en friare gruppering av husen. Vanligt var att mangården och fägården skiljdes från varandra på ett herrgårdspräglat sätt samt att trädgård anlades omkring mangården. Förändringar i den traditionella bebyggelsen började göra sig gällande en tid efter skiftet då jordbrukets ekonomiska

ÄLDRE PLANLÖSNINGAR

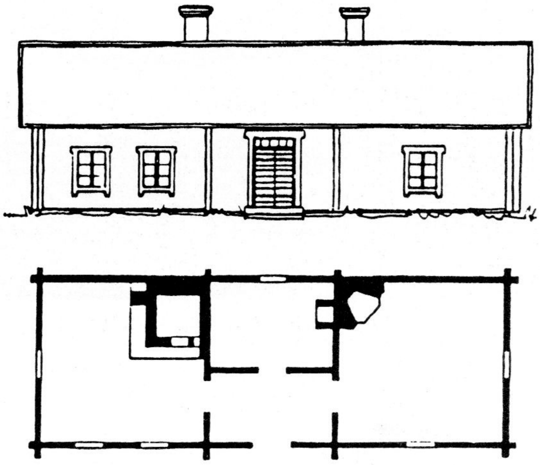
Parstuga

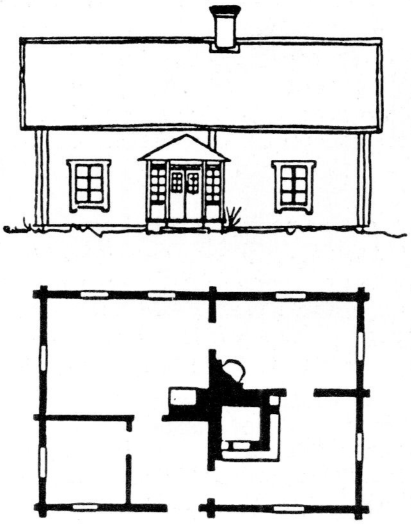
Femdelad plan

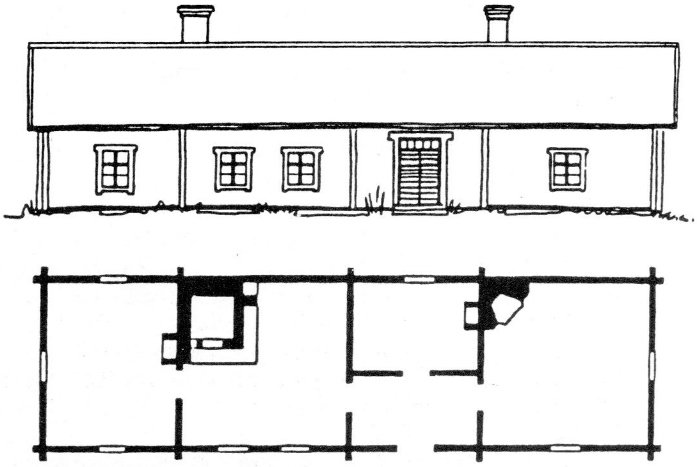
Framkammarstuga

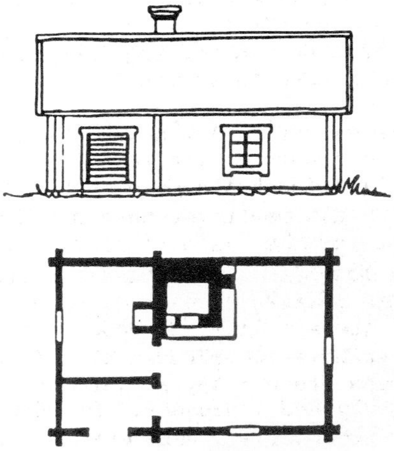
Enkelstuga

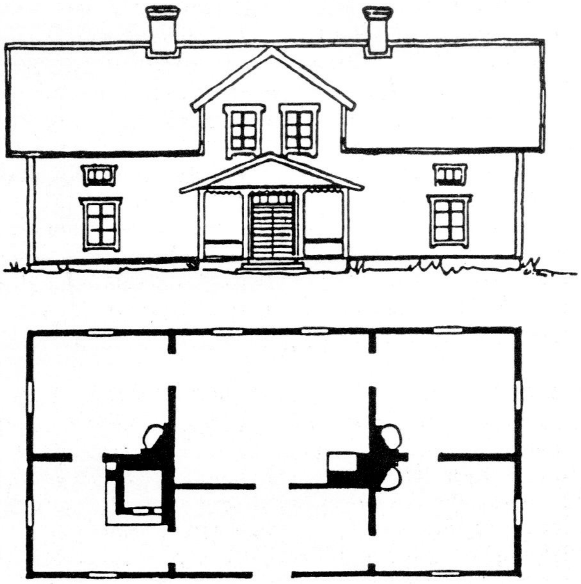
Sexdelad plan

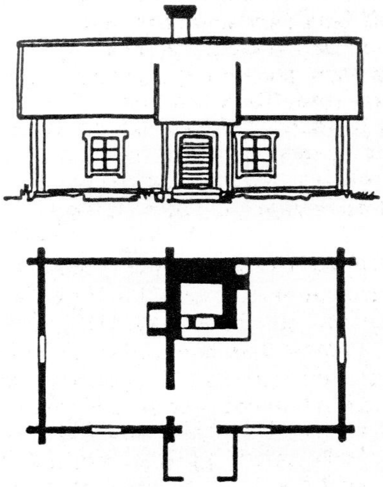
Sidokammarstuga

Enkelstuga vid torpet Tallbacken nordväst om Viksjö. Enkelstugans planform är gammal och under 1800-talet var den framför allt vanlig i torpbebyggelse. Foto: Magnus Simonsson.

situation förbättrades. Rymligare bostadshus började uppföras och även här gjorde sig högreståndsidealen gällande. Från herrgårdarna spred sig den sexdelade planlösningen via prästgårdar och militärboställen till bondgårdarna. Samtidigt introducerades även bostadshus med femdelad plan. Karaktäristiskt är att husen blir bredare än förut. Det var också vanligt att de äldre envåniga bostadshusen påbyggdes till tvåvåningsbyggnader.

Timrade ekonomibyggnader med halmtak förekom ännu i början av 1900-talet. Bilden visar fägården på den f.d. akademigården i Yttergrans by. Foto: John Ericsson, Nodiska museet.

Jordbrukets tilltagande mekanisering samt den intensivare mjölkproduktionen fick till följd att de gamla ekonomibyggnaderna blev omoderna. Mânghussystemet försvann nu snabbt och ersattes i stället med sammanbyggda ekonomilängor, som rymde flera funktioner under samma tak. Vinkelbyggda längor med ladugård, mjölkrum, stall och loge blev allt vanligare. Byggnadstekniken kom även att förändras. Den traditionella timringstekniken kom helt att upphöra om-

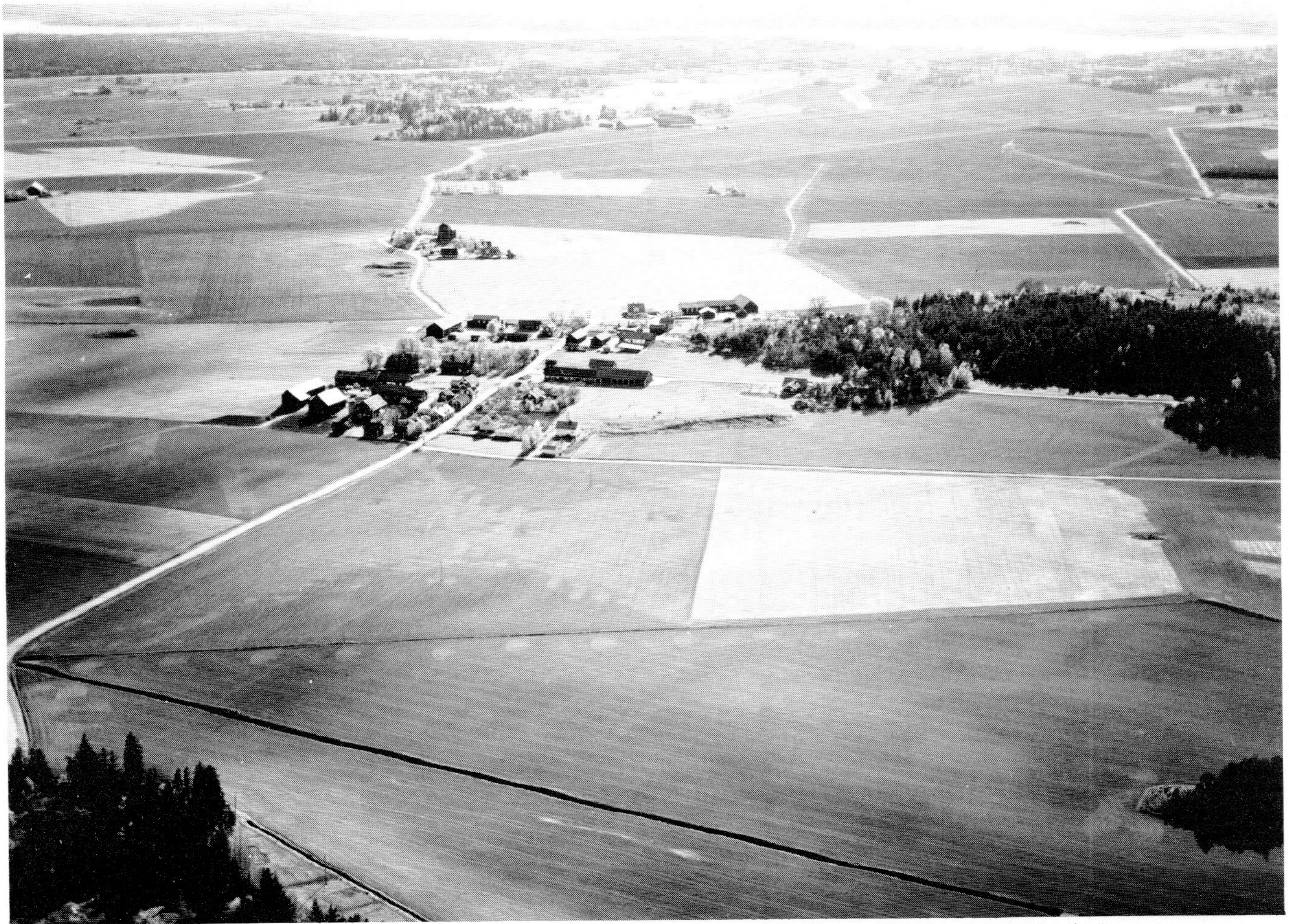

Brunnsta by, som ligger på en moränhöjd mitt i det bördiga slättlandskapet, bevarar ännu en ålderdomlig bystruktur. Enligt medeltida mönster ligger gårdarna tätt samlade, på långsmala gårdstomter, utmed byvägen. Flygfoto: Jan Norrman, RAÄ.

kring sekelskiftet 1900. Skiftesverkstekniken blev vanlig några decennier innan men framför allt kom regelstommen att bli allmänt förekommande. Genom ångsågarnas moderna sågteknik blev det också billigare att använda plank och bräder då de nya ladorna och redskapslidrena byggdes. De moderna, rymligare ladugårdarna uppfördes allt oftare i tegel eller gråsten.

Ytterligare en genomgripande förändring under 1800-talet var att herrgårdarna allt mer övergick till rationellare stordriftsprinciper. I huvudsak koncentrerades driften till huvudgården. Arrendegårdarna upphörde ofta att fungera som självständiga jordbruk och avhystes i regel. Statarsystemet växte i stället fram och med hjälp av statarna kunde driften klaras från huvudgården. Herrgårdarna var föregångare vad gäller mjölkhushållningens effektivisering. De stora mjölkdjursbesättningarna krävde en stor arbetsstyrka och därmed uppfördes särskilda statarbostäder i anslutning till herrgårdarna.

Markanvändningen vid 1800-talets mitt förändrades då stålplogen med vändskiva ersatte årdret. Samtidigt blev täckdikningen allmän och på så sätt skapades större sammanhängande åkermarker. En utvidgning av jordbruksmarkerna gjordes även då mossar torrlades för att bli odlingsbara. Medan åkerarealen ökade alltmer, minskade ängsmarkerna. Då vallodlingen infördes under 1800-talets slut kom de sista ängsmarkerna nästan helt att försvinna.

Odlingslandskapets omvandling har fortsatt under 1900-talet. Tiden efter andra världskriget har präglats av en betydande mekanisering samtidigt som en omfattande strukturrationalisering genomförts. Det gamla bondesamhällets arbetsformer har efter hand försvunnit och nedläggningen av mindre gårdar har medfört en helt förändrad landskapsbild. Det äldre varierade odlingslandskapet, med ängsmarker och mindre åkrar, har idag fått ge vika för ett öppnare jordbrukslandskap.

Herrgårdar och storgårdar

Under medeltiden utvecklades det världsliga frälset ur den förmögna storbondeklass som med all sannolikhet vuxit fram redan under järnåldern. Grunden för stormännens privilegier lades i Alsnö stadga omkring år 1280. Då beslutades att alla som gjorde vapentjänst med häst skulle i gengäld erhålla skattefrihet. Till en början kunde frälsefriheten återkallas eftersom den inte var ärftlig, men så småningom blev den knuten till jordegendom och därmed också ärftlig. Genom dessa privilegier bildades ett särskilt frälsestånd. Även prästerskapet var befriat från skatt och utgjorde det s.k. andliga frälset. Friheten från skatt gav den nybildade stormansklassen möjlighet att utöka sina jordegendomar, men de medeltida godsbildningarna hade trots allt en begränsad inverkan på kulturlandskapet, bland annat därför att bebyggelsen i allmänhet inte avvek från de större bondgårdarna. En del av de mäktigare godsen bebyggdes dock med stenhus som hade karaktären av försvarsanläggningar. Från medeltiden kända sätesgårdar i nuvarande Håbo kommun är Finsta (Finnstaholm), Skadevi samt ärkebiskopssätet Arnö. Vid reformationen 1527 indrogs Biskops-Arnö till kronan, Finnstaholm kom i Gustav Vasas ägo, medan Skadevi hade återgått i bondebruk. Endast på Biskops-Arnö finns idag lämningar kvar av dessa medeltida stormannagårdar.

Under 1500-talet tillkom två nya säterier i området, Ekenäs i Häggeby och Bagarbo i Skokloster.

Den stora säteriexpansionen inträffade i Håbo liksom i Mälarområdet i stort under 1600-talet. Det var framför allt under Gustav II Adolfs och Kristinas tid som adelsmännens makt över landets jordegendomar ökade. Under några decennier, i anslutning till 30-åriga kriget, fyrdubblades antalet adelsmän och i samma utsträckning utvidgades deras innehav av skattefri jord. Anledningen var att kronan hade dåligt med kontanter och därför ersattes adelsmännen för utförda tjänster, bland annat genom generösa jorddonationer och förläningar. Adelsmännen ålades att bebygga sina egendomar på ett representativt sätt och säteribildningarna medförde stora förändringar i landskapsbilden, inte bara genom den nya bebyggelsen utan också därför att hela byar kunde avhysas och införlivas med godsen.

De omfattande säteribildningarna var särskilt koncentrerade till Stockholmstrakten beroende på stadens utveckling till rikshuvudstad. Adelsmännen tilldelades de ledande posterna i huvudstadens nyinrättade ämbetsverk och av praktiska skäl förlade adeln då sitt ståndsmässiga leverne inom och omkring Stockholm. Stora delar av jordegendomarna i en vid omkrets kom att övergå i adelns ägo och inom gränserna för nuvarande Håbo kommun tillkom inte mindre än 23 säterier under 1600-talet. De mest betydande av områdets säterier blev Skokloster, Finnstaholm samt Biskops-Arnö, Vi, Krägga och Segersta. De två sistnämnda brukades som s.k. ladugårdar under Ekolsund.

Adelns maktställning bröts först genom Karl XI:s reduktion 1680. Statens finanser var dåliga. Skatteintäkterna var små och ett hårt skattetryck vilade på de självägande bönderna. Kronan lät då göra en översyn av jorddonationer och förläningar. För att säterierna skulle undgå reduktion krävdes bland annat att egendomen skulle vara ståndsmässigt bebyggd samt att den brukades av ägaren. Resultatet av reduktionen var mycket varierande. En del gårdar undgick reduktionen medan vissa helt förlorade sin skattefrihet eller drogs in till kronan. Andra blev s.k. berustade säterier och blev därigenom även i fortsättningen befriade från skatt. 11 av Håboområdets 23 säterier reducerades under 1680-talet. Berustade säterier blev Finnstaholm, Krägga och Vi.

HÅBO KOMMUN

Säterier under 1600-talet

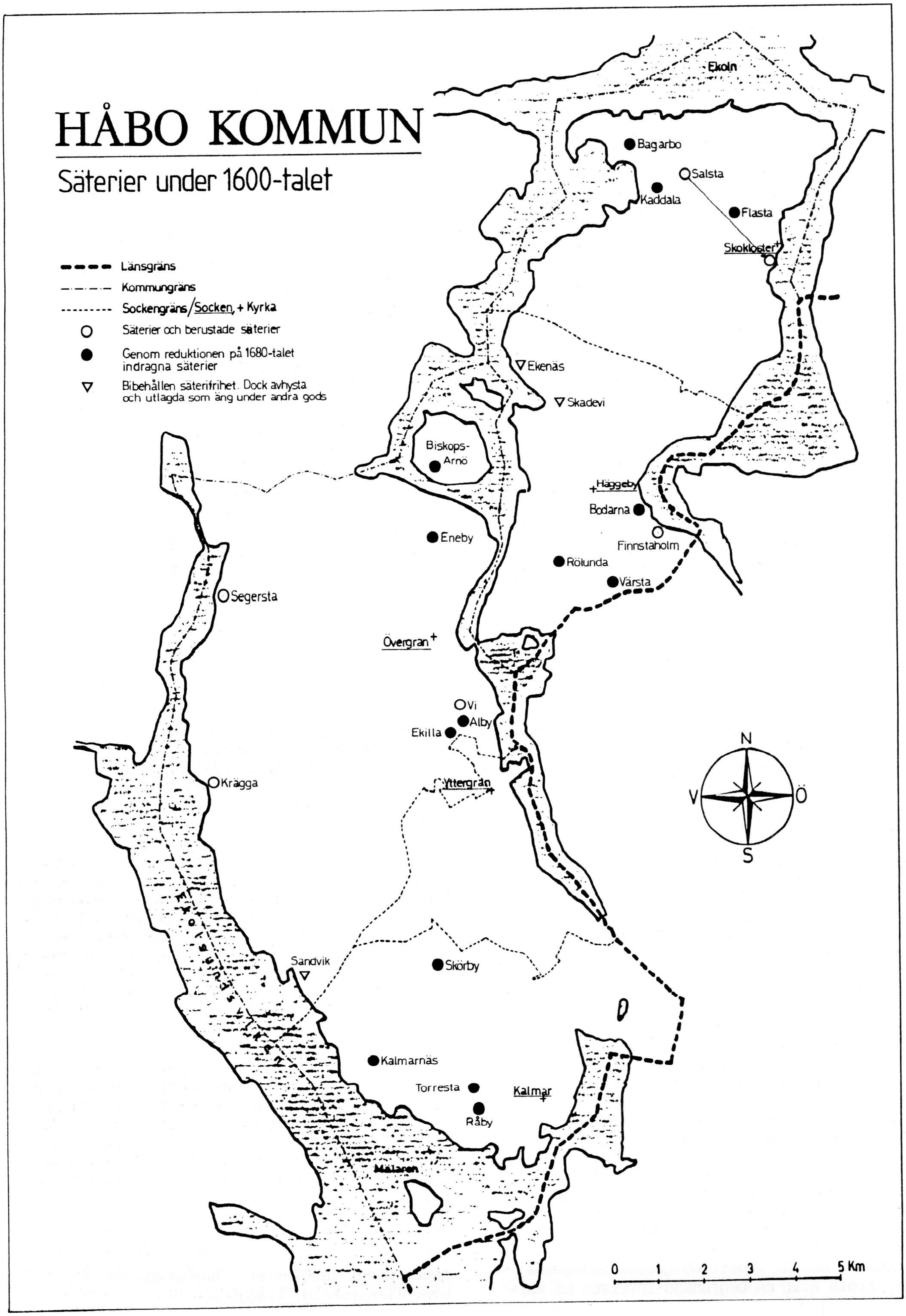

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
○ Säterier och berustade säterier
● Genom reduktionen på 1680-talet indragna säterier
▽ Bibehållen säterifrihet. Dock avhysta och utlagda som äng under andra gods
Ekoln
Bagarbo
Salsta
Kaddala
Flasta
Skokloster
Ekenäs
Skadevi
Biskops-Arnö
Häggeby
Bodarna
Finnstaholm
Eneby
Rölunda
Värsta
Segersta
Övergran
Vi
Alby
Ekilla
Krägga
Yttergran
N
V
Ö
S
Sandvik
Skörby
Kalmarnäs
Torresta
Kalmar
Råby
Mälaren
0
1
2
3
4
5 Km

HÅBO KOMMUN

Vi herrgård 1785

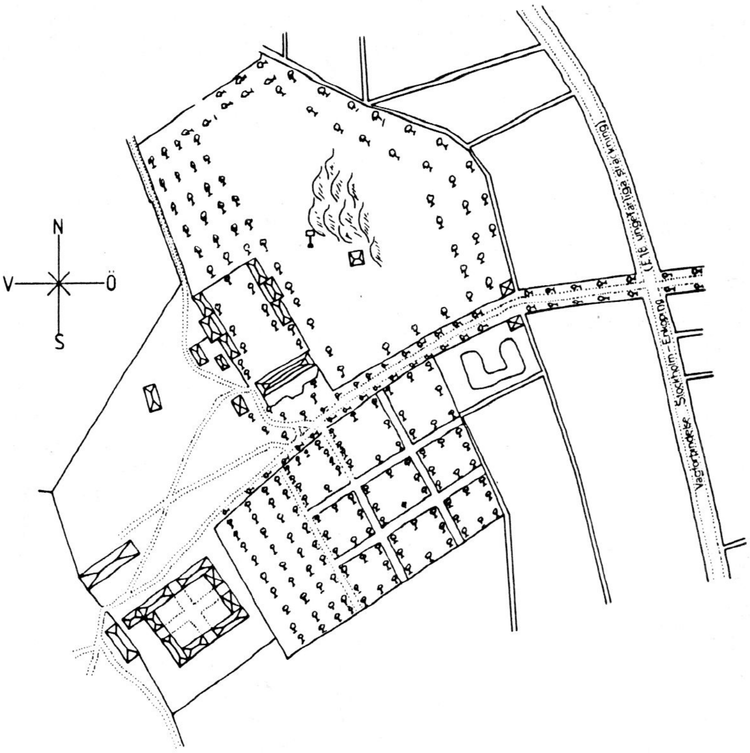
N
V
Ö
S
Vägförbindelse Stockholm–Enköping (E 18 ungefärliga sträckning)

Vi herrgård var under 1700-talet en för tiden mycket typisk herrgårdsanläggning. De symmetriska idealen gör sig gällande i kompositionen av både byggnaderna och den omgivande parken. Lägg märke till att ladugårdsfyrkanten ligger på avstånd från huvudbyggnaden. Plan ritad av Stig Sundberg efter äldre lantmäterikarta.

Efter det militära indelningsverkets tillkomst 1682 indelades flera mindre herrgårdar med indragen sätesfrihet till boställen åt officerare. Bodarna i Häggeby blev kaptensboställe för Sigtuna kompani av Upplands regemente, Kalmarnäs blev majorsboställe för Livregementet till häst och Biskops-Arnö anslogs till överstebostället för Upplands regemente.

Nya säterier fick nu inte bildas och under 1700-talet förlorade adeln successivt sin ensamrätt att förvärva frälsejord. Endast säterierna med tillhörande jord kom att vara förbehållna adeln. 1810 försvann också denna rättighet och därmed var frälsejorden helt frisläppt för den öppna marknaden.

Det var först mot slutet av 1600-talet, under den karolinska tiden, som herrgårdarna började ges en mer medveten arkitektonisk utformning. Den franska barocken med axialitet och symmetri blev den ledande arkitektoniska principen. Huvudbyggnaden gavs ett dominerande läge och en symmetriskt utformad fasad. Kring en mittaxel, ofta betonad genom en rak infartsallé grupperades parställda flygel- och ekonomibyggnader. Vanligt var också att ekonomidelen lades som en avskild kringbyggd ladugårdsfyrkant utanför mangården. De symmetriska idealen gällde även för de trädgårds- och parkanläggningar som anlades kring herrgårdarna och slotten. Symmetri och lagbundenhet blev ledstjärnor för herrgårdsarkitekturen under hela 1700-talet.

Tidens praktfulla slottsarkitektur kom framför allt att präglas av berömda utländska arkitekter. Skokloster slott, som var en av stormaktstidens mer betydande anläggningar uppfördes efter ritningar dels av den tyske arkitekten Caspar Vogel, dels av stormaktstidens stora arkitekter Jean de la Vallé och Nicodemus Tessin d.ä.

Håbobygden präglas dock främst av ett flertal välbevarade mindre herrgårdar från 1700- och 1800-talen. Gårdarnas huvudbyggnader och flyglar utgör vanligen de äldsta husen medan ekono-

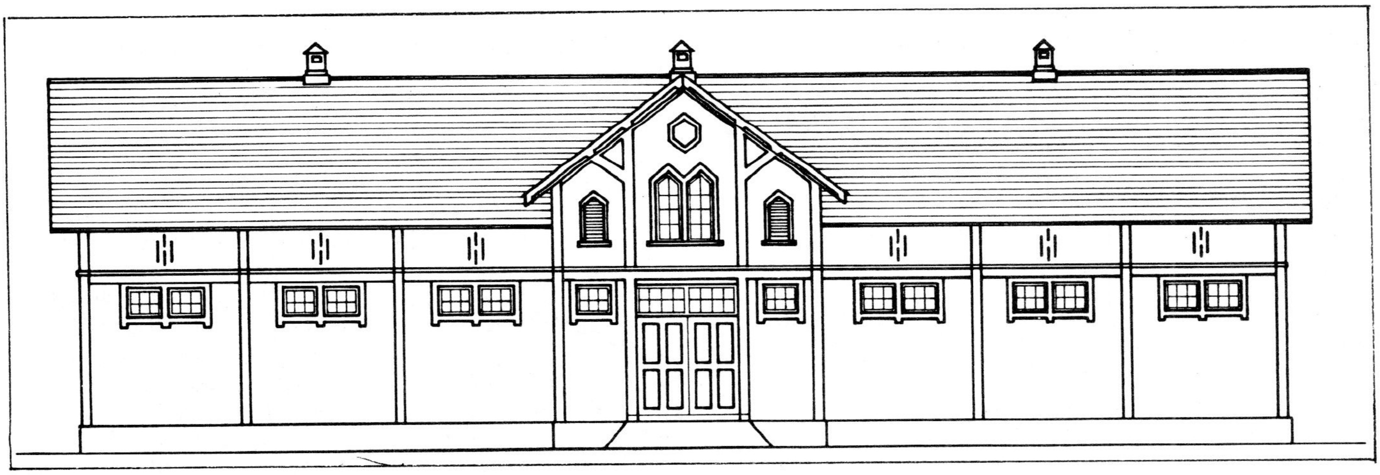

Ritning från 1897 till stall på Katrinedals gård av Wilhelm Steinholtz. Nordisk museet. Renritning av Stig Sundberg.

mibyggnaderna ofta är av yngre datum. Välbevarade huvudbyggnader från 1700-talet finns bland annat på Katrinedal. Bostadshusen från 1700-talet utformades vanligen med brutna tak, som exempelvis på Katrinedal. I slutet av 1700-talet och under 1800-talets början utvecklades den nyklassiska stilen, där byggnaderna präglas av låga takfall och strama fasader. Frontespiser, som har antikens tempelgavlar som förebild, blev vanliga. Huvudbyggnaderna vid Biskops-Arnö, Krägga, Segersta och Vi präglas av detta stildrag, dock har Vi gård senare tillbyggda gavelpartier.

Jordbruksnäringens utveckling under 1800-talet medförde en stor förändring av ekonomibyggnadernas funktion och utseende. Byggnadsbeståndet på herrgårdarnas tidigare kringbyggda ladugårdar, som bestod av ett flertal mindre hus, ersattes efter 1800-talets mitt av stora, moderna och välbyggda ladugårdskomplex. I virkesbesparande syfte byggdes nu ofta ladugårdarna i tegel och den äldsta bevarade är från 1822 och finns på Segersta gård. Flera av Håbobygdens ekonomibyggnader från 1800-talets sista decennier är uppförda efter ritningar av Uppsalaarkitekten Wilhelm Steinholtz. Som exempel kan nämnas tegelladugårdarna vid Värsta och Väppeby. Steinholtz har även svarat för ritningarna till de stora ekonomibyggnaderna på Vi och Katrinedals gårdar. En monumental tegelladugård uppfördes även vid Skokloster 1895. Den utgör numera en del av Skoklosters Värdshus.

Till herrgårdarnas bebyggelse hörde också torp och lantarbetarbostäder. Herrgårdarna krävde en stor och varierad arbetsstyrka som genom århundraden utgjordes av s.k. dagsverksarbetare. Det var frälsebönder och torpare som genom dagsverksplikt gentemot godsägaren hade rätt till bostad och en egen jordlott. Många av frälsebönderna blev torpare under 1600-talet, då säteribildningarna ökade. Under 1700-talets senare del och i början av 1800-talet blev den jordlösa landsbygdsbefolkningens antal allt större samtidigt som efterfrågan på arbetskraft till herrgårdarna ökade. En stor del av torpbebyggelsen i herrgårdarnas utmarker tillkom vid den här tiden. Karaktäristiska och välbevarade torpmiljön återfinns ännu t.ex. norr om Katrinedals gård och i omgivningarna kring Skoklosters slott. Under 1700-talet utvecklades också statsystemet inom vilket landsbygdens lösa arbetskraft kom att utnyttjas för tidens arbetskrävande jordbruk och ladugårdsskötsel. Statarbostäder som skulle rymma flera familjer uppfördes i anslutning till herrgårdarna. Många statarbostäder finns ännu bevarade, bland annat vid Finnstaholm, Skadevi, Skokloster, Krägga och Väppeby.

Som en följd av laga skiftesreformen och den fria jordmarknaden under 1800-talet tillkom en ny storbonde- och godsägarklass som utvecklade en rad nya storgårdar. Dessa utgjordes dels av äldre herrgårdar och storgårdar, dels av helt nyetablerade gårdskomplex såsom Aronsborg, Fånäs och Bistaborg. Hela byar kunde utplånas då dessa tidsenliga och mönsterbildande storgårdar tillkom. Nyckelby gård i Övergran utgör ett enastående exempel på en dylik gårds tillkomst. Den gamla bybebyggelsen fick ge vika för den moderna gårdsbebyggelsen som i sin helhet uppfördes efter ritningar av den redan tidigare nämnde arkitekten Steinholtz. Samtliga byggnader anpassades för tidens moderna stordrift. Förutom de påkostade ekonomibyggnaderna byggdes ett stort bostadshus i en herrgårdsliknande stil. Nyckelby hörde under Fånögodset i Löts socken och dess ägare brukspatronen Hugo Tamm var en varm förespråkare för tidens jordbruksrationalisering. Ett typidskt drag för Håbotraktens herrgårdar och storgårdar utgör än idag de stora ekonomibyggnaderna som är dokument från den tid då jorden började brukas rationellt och boskapsskötsel och kreatursavel utvecklades till en betydande näring.

Fisket i Mälaren

Det äldre Mälarfisket var i huvudsak ett husbehovsfiske och kombinerades ofta med jordbruk. Fiskerätten var sedan gammalt kopplad till böndernas mantalsatta jordinnehav och eftersom bönderna länge ensamma utnyttjade sin fiskerätt, dröjde det till 1600-talet innan någon särskild fiskarbefolkning uppstod. Då tillkom s.k. fiskartorp vid flera av områdets säterier och delar av fisket uppläts på obesuttna. Från 1600-talet och fram över 1800-talets kraftiga befolkningsexpansion på landsbygden ökade fiskartorpen stadigt i antal och fisket uppläts i allt större utsträckning på den nya befolkningsgruppen av obesuttna fiskartorpare.

Fiskearrendet betalades från början i form av dagsverken och fiskleveranser till huvudgården, men övergick under 1800-talet alltmer till att omfatta kontant ersättning. Fisket gick ofta i arv från far till son.

I hushållningssällskapets rapporter omtalas att fisket kring Mälarstränderna under 1870-talet bedrevs med dåliga och otillåtna redskap och metoder. Fiskeritillsyningsmän och fiskodlingsinstruktörer tillsattes för att förbättra förhållandena. Bland annat gjordes en fiskodlingsinsats år 1909 då 100.000 rödingsrom från Vättern utplanterades i Ullevifjärdarna. Genom upplysning och rationell fiskevård kunde intresset för fisket ökas och mot sekelskiftet 1900 övertogs fiskenäringen alltmer av yrkesfiskare. Inom de socknar som nu ingår i Håbo kommun levde 47 personer av fiske omkring sekelskiftet. 18 fiskare fanns i Övergran, 16 i Häggeby, 7 i Skokloster och 6 i Kalmar.

Fisket i Mälaren bedrevs från de enskilda fiskartorpen och någon samlad fiskebebyggelse uppstod aldrig.

Under 1900-talet utvecklades Mälarfisket och gösfisket blev då den främsta inkomstkällan. Gösen fångades i nät, bottengarn och i storryssjor. Goda gösfångster erhölls även under vintern, då gösnäten drogs under isen. På de större och djupare Mälarfjärdarna, t.ex. Ekoln och södra Ullevifjärden, förekom ett betydande siklöjfiske. Även gäddfisket var viktigt och gäddorna fångades framför allt i ryssjor under våren. Övrigt fiske av vikt var lakfisket, som bedrevs under hösten och vintern då laken fångades i lakstrutar och i ryssjor.

För distribution och försäljning av fisken organiserade sig Mälarfiskarna i Uppsala läns Mälarfiskeriförening och i Uppsala läns insjöfiskares försäljningsförening u.p.a. Numera har emellertid fisket upphört som näring inom Håbo kommun. Däremot har fritidsfisket utvecklats och inom kommunen finns nu tre kortfiskeområden, Kalmarviken, Sånkan och Ekolsundsviken.

Trädgårdsnäringen

Den svenska trädgårdsnäringen söker sitt ursprung redan i de medeltida klosterträdgårdarna. Klostrens trädgårdar var främst nyttoträdgårdar med odlingar av krydd- och medicinalväxter, olika sorters kål, fruktträd etc. Men klostren gjorde sig också kända för sina prydnadsträdgårdar, lustgårdar med sällsynta växter och örter, varav många fördes in i Sverige av de från kontinenten invandrande munkarna. Efter medeltiden blev sådana prydnadsträdgårdar vanliga vid herrgårdarna och särskilt i Mälarbygden ökades trädgårdsanläggningarnas antal markant i samband med stormaktstidens säteriexpansion. Från herrgårdarna spreds trädgårdsodlingen så småningom vidare till prästgårdar, militära boställen och sist till bondgårdarna. Böndernas trädgårdsodling var helt inriktad på vad som behövdes för det dagliga uppehället, man odlade kål och rovor, humle till ölframställningen samt krydd- och läkeväxter, och prydnadsväxterna gjorde därför först sent sitt intåg i böndernas trädgårdar. Det var dock först under 1800-talet som trädgårdsskötseln blev allmän ute på bondgårdarna i samband med att Hushållningssällskapet anlade trädskolor och skolträdgårdar, delade ut fruktträndsplantor gratis samt inrättade trädgårdsmästartjänster.

De många gamla herrgårdsträdgårdarna i Mälarområdet utgjorde grunden för den betydande trädgårdsnäring som utecklas under 1800-talets senare del. I allt högre grad inriktade sig herrgårdarnas trädgårdsmästerier på storskalig avsaluproduktion av köksväxter och frukt, och många av dem utvecklades så småningom till handelsträdgårdar. Villkoren för trädgårdsnäringens uppblomstring var bland annat den höjda levnadsstandarden, en förändring av kosthållet där vegetabilier kom att spela en allt större roll och de förbättrade transportmöjligheterna både till lands och till sjöss. Att trädgårdsnäringen fick en betydande omfattning i just Mälarområdet berodde på det gynnsamma klimatet och den goda jordmånen. En viktig förutsättning var närheten till storstäder som Stockholm och Uppsala, vilka erbjöd ypperliga möjligheter för trädgårdsprodukternas avyttring. Ångbåtstrafiken, med dess omfattade system av bryggor och lastplatser i anslutning till herrgårdarna, liksom järnvägstrafiken, spelade en stor roll för grönsaks- och frukttransporterna till försäljningsorterna. I Håboområdet utvecklades större herrgårdsodlingar med bär, frukt och grönsaker bland annat vid Skokloster, Katrinedal, Segersta och Finnstaholm.

Uppvärmda växthus fanns till en början bara på herrgårdarna, men under 1900-talets början blev de allmänna även vid mindre trädgårdsmästerier. I växthusen odlades till övervägande delen tomater och gurkor medan övriga grönsaker och meloner odlades i drivbänkar under glas. Särskilt omfattande blev den melonodling som under 1940-talet bedrevs på Segersta gård. Under inte mindre än 2000 drivbänksfönster odlades meloner, vilket innebar att Segersta då svarade för Mälardalens största melonproduktion.

Mälarbydens klimat är särskilt gynnsamt för fruktodling och vid flera gårdar har det funnits ansenliga fruktträdgårdar. Det är främst äppelodlingarna som varit inriktade på avsa-

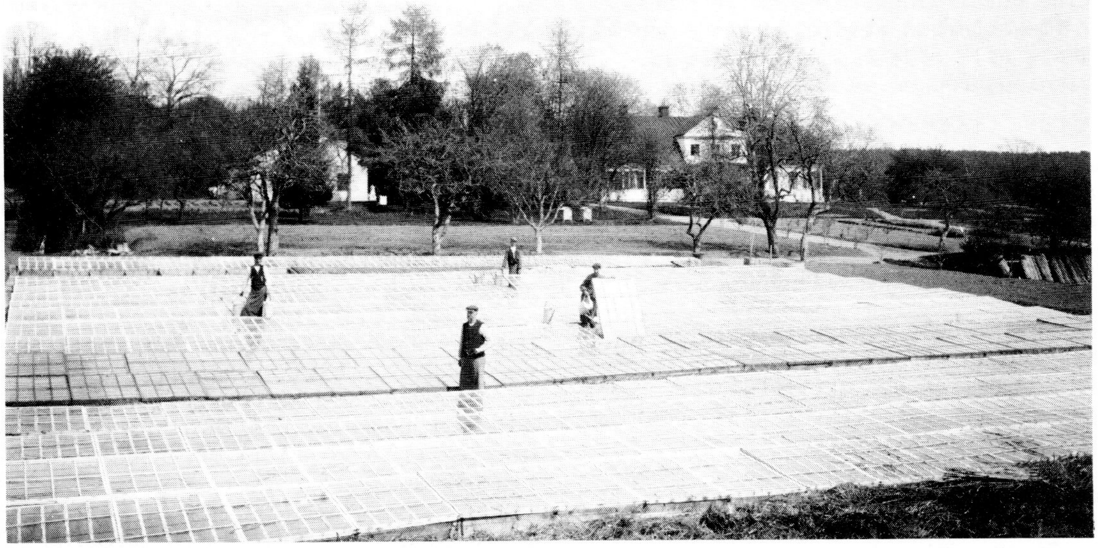

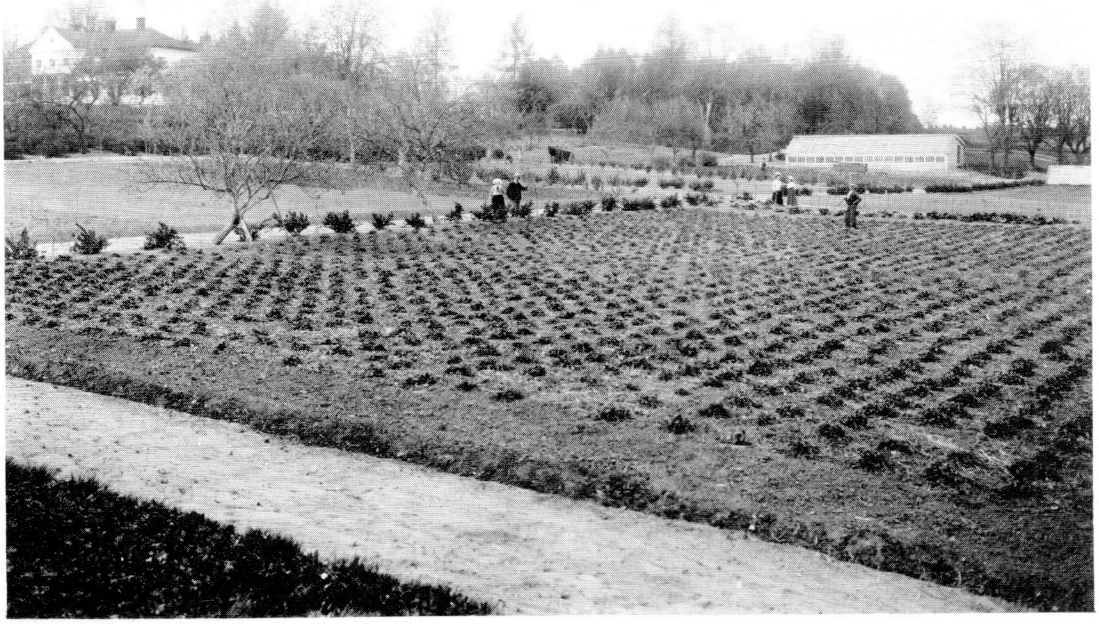

Dessa båda bilder från 1912 visar delar av den stora trädgårdsodlingen på Katrinedals gård. På den övre bilden syns bänkodlingen under 500 fönsterglas. Den nedre bilden visar frilandsodlingen och i bakgrunden ett växthus.

luproduktion och den största fruktodlingen har funnits vid Skokloster. Medelstora äppelodlingar har funnits bland annat i Nederhassla, där odlingen ännu bedrivs i mindre skala. I äldre tid drev varje herrgård med självaktning fram egna specialiteter, äpplen som vanligtvis fick namn efter gården eller dess ägare. Ett sådant äpple med lokal anknytning till Håbobygden är Skoklosters grågylling.

Det var emellertid inte bara kring Håbobygdens herrgårdar som trädgårdsnäringen blomstrade, utan även Bålsta stationssamhälle påverkades. Under 1900-talets första decennier av utvecklingen karaktäriserades trädgårdsnäringen i och omkring Bålsta framför allt av sparrisodling, som bedrevs dels i stordrift, dels i mindre skala och då som binäring av personer med annan huvudsysselsättning. Sparrisen som odlades i växthus och i "sparriskurar" var beroende av stora mängder hästgödsel, då drivningen måste ske på varm botten. Skörden av sparrisknopparna skulle vara avslutad före midsommar. Den åtråvärda sparrisen kunde med lätthet avyttras i Stockholms delikatessaffärer. Sparrisodlingen avtog under 1940-talet för att sedan helt upphöra. Detta berodde bland annat på att tillgången på hästgödsel kraftigt minskade.

Trädgårdsnäringens gamla traditioner i Håbo hålls ännu vid liv genom att några plantskolor och trädgårdsföretag fortfarande är verksamma i bygden.

Förädling av jordbrukets produkter

Till de agrara näringarna hörde också en rad olika anläggningar där jordbrukets produkter förädlades. Mjölkvarnar, sågverk och mejerier är exempel på små förädlingsindustrier, som främst växte upp för att täcka behovet i den närmaste omgivningen. Den industriella utvecklingen medförde att denna småskaliga landsbygdsindustri helt förändrades omkring sekelskiftet 1900. Nya kraftkällor och förbättrade kommunikationer gjorde att produktförädlingen kunde frigöra sig från de gamla drivkällorna vatten och vind. Utvecklingen under 1900-talet har därefter gått mot en närmast total avveckling av förädlingsindustrierna på landsbygden. I stället transporteras nu böndernas produkter till städernas stordriftsanläggningar för vidareförädling.

Mjölkvarnar

Under medeltiden utvecklades olika slags kvarnanläggningar för att effektivisera malningen av spannmål. Som energikälla utnyttjades vattenkraften i åar och bäckar. En mindre typ av mjölkvarnar var de s.k. skvaltkvarnarna, som var allmänt förekommande ännu under 1800-talet och som drevs med mycket små vattenmängder.

En större och effektivare kvarntyp var hjulkvarnen, som även den har förekommit redan under medeltiden. Till skillnad mot skvaltkvarnen behövdes stora vattenmängder för driften av hjulkvarnen.

I Håbobygden har det funnits gott om skvaltkvarnar i de mindre bäckarna, medan avsaknaden av större strömmande vattendrag har medfört att hjulkvarnar inte varit så vanliga. Från 1600-talet finns belägg för vattenkvarnar av större betydelse, bland annat vid Kvarnlöt och Österkvarn i Skokloster, Skadevi i Häggeby samt vid Krägga och Vi i Övergran. Troligen har det funnits kvarnanläggningar på samtliga platser redan under medeltiden och som exempel kan nämnas att kvarnen vid Kvarnlöt anlades av nunnorna vid Sko kloster.

Väderkvarnar började nyttjas under senare delen av medeltiden. Vindkraften som drivkälla för kvarnanläggningar fick särskilt stor betydelse där tillgången på lämpliga vattendrag var dålig. I slättområdena anlades väderkvarnar på höjder där vindkapaciteten kunde utnyttjas maximalt. Den mest förekommande kvarntypen var den s.k. stubbkvarnen där hela kvarnhuset var vridbart. Hättkvarnar som var konstruerade så att endast huv och vingar behövde vridas efter vinden fick en allmän spridning först under 1800-talets andra hälft.

I Håbo har det funnits ett stort antal väderkvarnar. Spår efter gamla kvarnplatser finns på flera håll och ännu finns det backar och berg som benämns t.ex. Väderkvarnsbacken, Kvarnbacken eller Kvarnberget. De flesta större gårdarna hade egna väderkvarnar, t.ex. Finnstaholm, Biskops-Arnö, Katrinedal, Segersta m.fl. Vi och Skokloster hade både väderkvarn och vattenkvarn. Vanligen låg också mjölnarens bostad intill kvarnen och små mjölnartorp finns bland annat kvar vid Skokloster, Vi och Väppeby gårdar. Kommunens enda bevarade väderkvarn är Backa kvarn vid Brunnsta. Kvarnen, som dock är vinglös sedan många år tillbaka, är en hättkvarn från 1889. Den var i drift in på 1980-talet. Även kvarninteriören är i stora drag bevarad. En mjölnarbostad med ekonomibyggnader ingår också i kvarnmiljön.

För att göra de gamla kvarnarna effektiva insattes ibland ångmaskiner och vid 1900-talets början blev bland annat fotogenmotorer vanligt. I början av 1900-talet började man också uppföra helt nya, eldrivna kvarnar och nu blev helt andra faktorer än t.ex. tillgången till vattenkraft avgörande för lokaliseringen. Ofta lades dessa kvarnar i de tätorter som hade växt upp längs järnvägen. Åkersro kvarn i Bålsta, uppförd 1929, är ett bra exempel på den generation kvarnar som lokaliserades efter järnvägen.

Sågverk

Vattensågar, s.k. sågkvarnar, och även väderkvarnsdrivna sågverk har funnits för att tillgodose det lokala behovet av byggnadsvirke. Anläggningar som kombinerade mjölkvarn och sågkvarn var mycket vanliga. Under 1800-talets förra hälft fanns åtminstone fem kombinerade kvarn- och sågverk i Övergrans och Yttergrans socknar. Ångsågverk konkurrerade ut sågkvarnarna vid 1800-talets slut. Inom Håbo fanns det sågverk i början av 1900-talet vid Skokloster, vid Ekilla kvarn, vid Backa kvarn och i Bålsta. På 1940-talet startade en större sågverksrörelse vid Kyrkängen i Övergran.

Mejerier

Mjölkhushållningens ökade betydelse under 1800-talet medförde att en rad mejerier anlades främst för tillverkning av smör. Till en början utvecklades mejerihanteringen på de större gårdarna och i slutet av 1800-talet fanns små gårdsmejerier på så gott som samtliga storgårdar i Håbobygden. Mejeribyggnaderna var oftast små och oansenliga, men på Sko gård uppfördes på 1890-talet en stor och ståtlig mejeribyggnad i tegel. Även Vi gård ägde ett större mejeri för smörtillverkning beläget vid Varpsund. Idag är samtliga mejerier i kommunen nedlagda och all mjölk levereras till Arlas anläggning i Enköping.

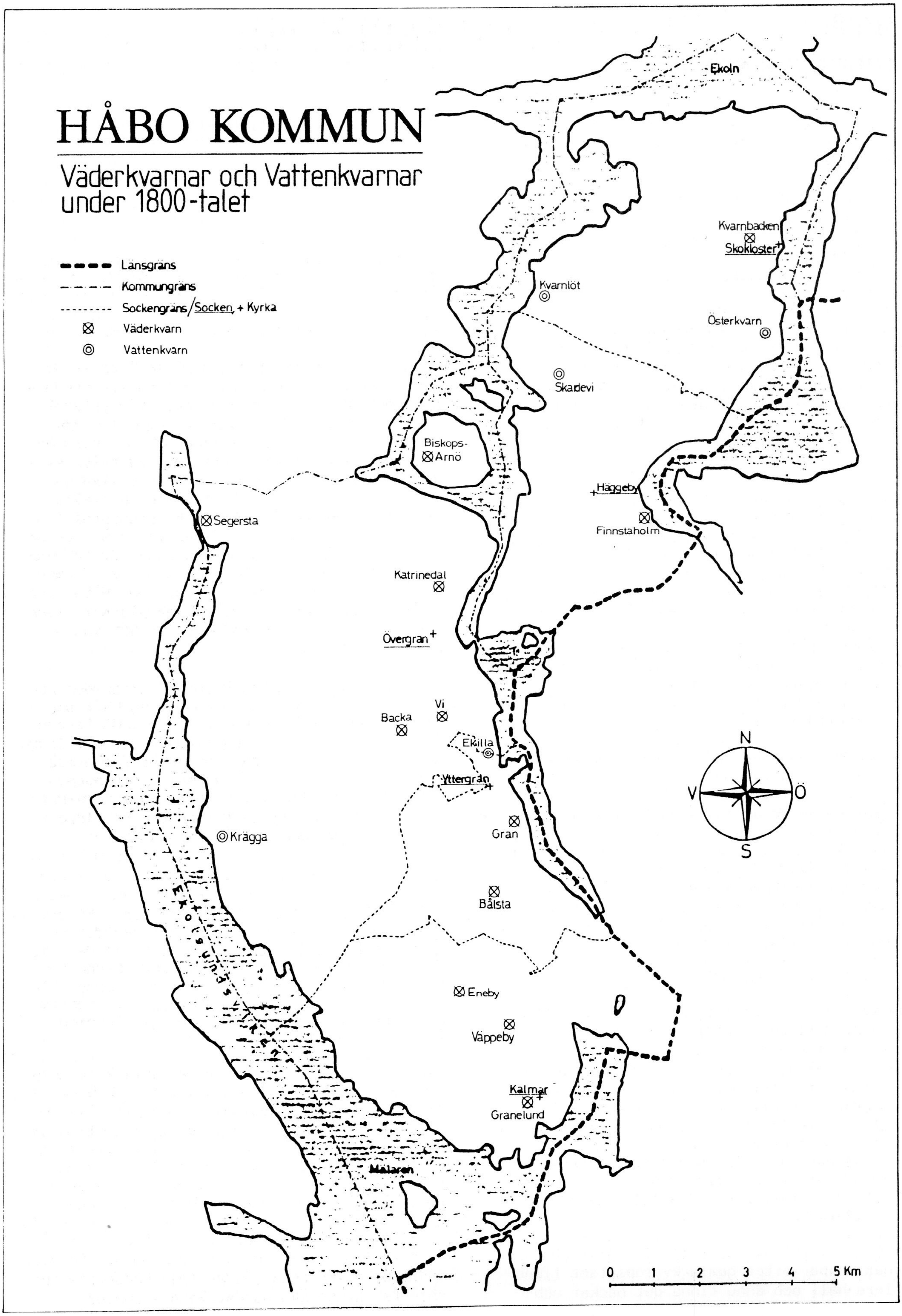

HÅBO KOMMUN

Väderkvarnar och Vattenkvarnar under 1800-talet

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Väderkvarn
Vattenkvarn
Ekoln
Kvarnbacken
Skokloster
Kvarnlöt
Österkvarn
Skadevi
Biskops-Arnö
Häggeby
Finnstaholm
Segersta
Katrinedal
Övergran
Vi
Backa
Ekilla
Yttergran
Gran
Krägga
Ekolsundsviken
Bålsta
Eneby
Väppeby
Kalmar
Granelund
Mälaren
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

VÄGAR OCH FARLEDER

Landsvägar

Under förhistorisk tid och en lång bit in på medeltiden utgjordes landsvägarna främst av dåligt röjda rid- och klövjestigar, som var följsamt terränganpassade längs naturliga stråk utmed grusåsar och vattendrag. Dessa stigar var emellertid inte lämpade för tyngre transporter. Tyngre gods kunde bara fraktas med slädar under vintern eller transporteras med båt sommartid.

Uppsalaåsens långa sträckning genom Håbolandet gav möjligheter till långsträckta, torra och väldränerade vägar tvärs över hela bygden. Dessa åsvägar kan på vissa ställen än idag urskiljas som rännformiga fördjupningar i marken, s.k. hålvägar. Ett tydligt hålvägsystem finns vid Draget i Kalmar socken, där den längsta bevarade hålvägen har en sträckning av ca 150 meter. Exempel på hålvägar finns även på Skohalvön, t.ex. söder om Sanda där hålvägarna markerar en bit av den runstenskantade huvudväg som under järnåldern knöt samman bebyggelsen inom området. Generellt kan antas att dagens vägsystem i stor utsträckning är uppbyggt av vägsträckningar från forntid och medeltid.

Anläggandet av åsvägarna krävde inte mycket mer än röjning, medan framkomligheten över sankområden var beroende av anlagda broar och vägbankar. Enkla träbroar, s.k. kavelbroar, som var uppbyggda av trästockar och ris var vanliga liksom vägbanor uppbyggda av jord och sten. Mansängen i Kalmar socken, som genom landhöjningen har uppgrundats först i sen tid, utgjorde omkring 1000-talet sanka, svårframkomliga marker. Här omtalas under 1600-talet lämningarna efter en 360 m lång vägbank som sträckte sig i östvästlig riktning över dåtidens sumpområden nedanför Väppeby. Längs brobanken var flera runstenar resta. På en av dessa runstenar, som numera är försvunnen, omtalades att ett par personer gjorde "Mansenki bro breda." Ytterligare en runstensbro har funnits vid Ekilla i Yttergrans socken. Sådana här runstenskantade broanläggningar tillkom i övergången mellan vikingatiden och medeltiden, som var ett tidsskede då landsvägarna fick ökad betydelse. Den allt starkare centralmakten och den nyetablerade kyrkan hade båda stor intresse av ett väl fungerande vägnät. Kyrkans aktiva roll vid väg- och brobyggande blev av stor betydelse för vägväsendets utveckling.

I Upplandslagen från 1296 stadgades bönders och häraders skyldighet att underhålla de allmänna vägarna och broarna. De vägar som skulle underhållas var bland annat de som förband byarna, kyrkan och tingsplatsen med varandra.

Först under stormaktstiden på 1600-talet började kronan i större utsträckning att organisera och utveckla vägväsendet. Vägsystemet byggdes ut och förbättrades. Den för bönderna krävande skjutsplikten och skötseln av vägarna organiserades efter mer rättvisa system. Vägunderhållet delades upp mellan bönderna och sträckorna märktes med speciella väghållningsstenar. Väg- och brounderhåll avsynades av länsman två gånger varje år. Genom vägomläggningar och vägbreddningar är de flesta väghållningsstenarna numera borta. Exempel på bevarade väghållningsstenar inom Håbo, dock flyttade från sina ursprungliga platser, finns i Häggeby och Nederhassla samt i Storkumla i Övergran.

Av äldre vägar kan bland annat nämnas den nuvarande E 18, som i sina huvuddrag haft samma sträckning i mer än 300 år. Vid 1600-talets mitt sträckte sig vägen från Kalmarsand längs åskrönet till Grans gård och därifrån utmed åsens västra sida till Varpsund. Varpsund var en viktig trafikknutpunkt med flera sammanstrålande lands- och vattenfarleder. En äldre sträckning vek dock av vid Kumla för att via Bälsund och Hjälstavikens norra strand fortsätta mot Enköping. Bevarade äldre vägsträckor kan idag följas på den smala landremsan mellan Kalmarviken och Lilla Ullevifjärden. På grund av svåra terrängförhållanden har området utgjort en besvärlig vägpassage och vid de s.k. Hälledagshällarna nära Kalmarsand, hände det till och med ofta att hästekipagen välte. Flera vägomläggningar har därför gjorts inom området och den nuvarande huvudvägsträckningen mot Bålsta tillkom 1844.

Det övriga vägnätet som genomkorsar Håbo överensstämmer ännu till stora delar med de gamla bygde- och sockenvägarnas sträckning. Ett exempel på ett äldre vägsystem utgör de båda vägarna som går mot Krägga dels från Gamla Bålsta, dels från Ekilla. Av hög ålder är delar av den vägsträcka som från Varpsund passerar genom Häggeby socken och vidare upp genom Skohalvöns centrala delar. Däremot har det gamla sockenvägnätet i Kalmar genomgått stora förändringar på grund av områdets utbyggnad. En äldre vägsträcka kan dock följas från Låddersta och därefter utmed Ekolsundsvikens stränder.

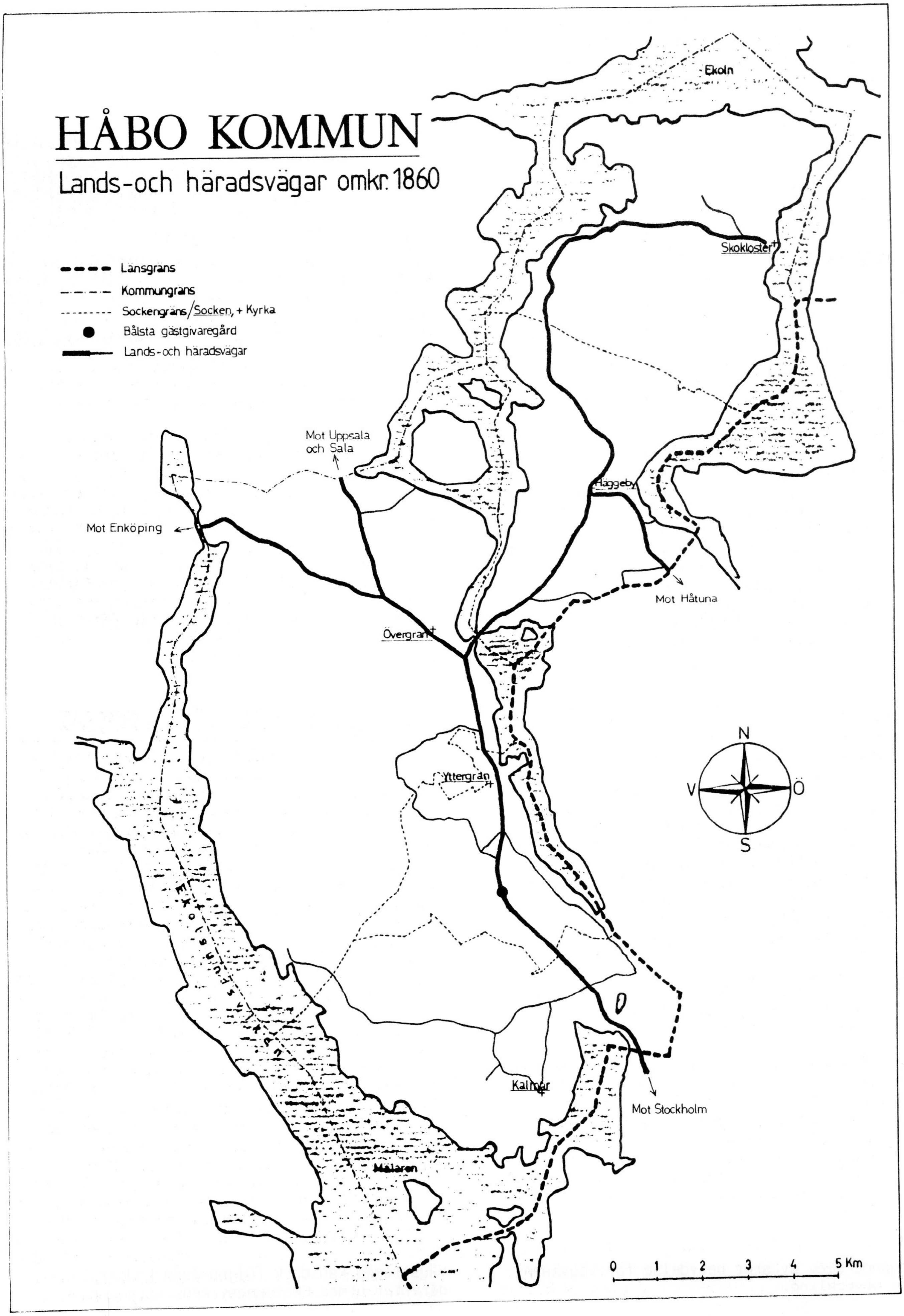

HÅBO KOMMUN

Lands-och häradsvägar omkr. 1860

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Bålsta gästgivaregård
Lands-och häradsvägar
Ekoln
Skokloster
Mot Uppsala och Sala
Mot Enköping
Häggeby
Mot Håtuna
Övergran
Yttergran
Ekolsundsviken
Mälaren
Kalmar
Mot Stockholm
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

År 1891, då en ny väglag tillkom, ersattes den gamla väghållningsorganisationen från 1600-talet av häradsvis inrättade väghållningsdistrikt. I Håbo upprättades Håbo härads vägdistrikt. Vägdistrikten svarade främst för nybyggnadsföretag och medel till dessa erhölls genom s.k. vägkassor, vilka delvis utgjordes av statsbidrag. Grusning och annat vägunderhåll fick bönderna svara för fram till 1920-talet, då motorfordonstrafiken ökat så att böndernas åtgärder inte längre räckte till för att hålla de större vägarna i skick. 1923 inrättades därför ett rationellare väghållningssystem och flera berörda distrikt slog sig samman i en större vägförvaltning. En vägmästare anställdes och moderna underhållsmetoder som hyvling, sladdning och grusning utfördes därefter maskinellt. I Bålsta lät den nybildade vägförvaltningen uppföra garage och verkstadslokaler. Först 1944 avvecklades helt det lokala ansvaret för riks- och länsvägar genom inrättandet av Statens vägverk.

Bilismens snabba utveckling under de senaste årtiondena har medfört allt högre krav på vägnätets standard. Gamla vägar breddas och rätas och nya vägar anläggs för att öka framkomligheten i landskapet. Dagens vägbyggen medför ofta stora ingrepp i kulturlandskapet, då man inte som förr av tekniska skäl är bunden till naturliga stråk i terrängen. Ett aktuellt exempel är den nya sträckningen av E 18, som bryter den urgamla traditionen att färdas genom Håbobygden längs Uppsalaåsen.

Broar

De omgivande Mälarfjärdarna har naturligt nog medfört både färjehållning och brobyggen. Redan i de medeltida landsvägslagarna stadgades böndernas skyldighet att svara för broarnas underhåll. Från medeltiden och fram till 1700-talet var träbroar vanligast. I virkesbesparande syfte började stenbroar att anläggas under 1700-talet. Förutom en mindre stenbro vid Brunnsta finns inte någon stenvalvsbro bevarad i Håbo. Vid Ekilla fanns en enspannig stenvalvsbro fram till 1980, då den revs.

Sedan urminnes tider har vägfarande passerat över Varpsundet och Ekolsund. Till en början har platserna varit vadställen och innan broar har anlagts har färjeförbindelser funnits.

1789 fanns en kronoägd bro med brovaktarstuga vid Ekolsund. Kronan arrenderade ut bron och bropeng fick erläggas vid överfarten. Genom 1891 års väglag upphörde upptagandet av bropeng och 1899 överläts bron på de väghållningsskyldiga. Den nuvarande enspanniga bron tillkom 1919 med en brobredd av fem meter. Den livliga vägtrafiken medförde en breddning av bron 1935.

Trafiken över Varpsund sköttes med färjeförbindelser fram till omkring 1810, då en bro byggdes. Redan 1756 väcktes ett förslag om brobygge vid Varpsund. Färjehållningen innebar ett stort slöseri med dåtidens ganska ringa skogstillgångar, då färjan var tvungen att nybyggas vart tredje år med 60-70 timmerstockar och stora mängder trossar av björkvidjor förbrukades kontinuerligt. Häradet som ansvarade för färjehållningen betalade dessutom s.k. "färjemåla", en fjärding spannmål från varje mantal, till färjekarlen. Trots fördelarna med broförbindelse uppkom en segsliten opposition mot brobygget och därför stod bron färdig först omkring 1810. Den nuvarande bron över Varpsund invigdes i början av 1980-talet.

Vid Varpsundet har i alla tider vatten- och landsvägar korsats. Bron på bilden var i bruk till 1982. Foto: August Schagerström 1912.

Gästgiverier och krogar

Redan under medeltiden gjordes upprepade försök av myndigheterna att upprätta allmänna gästgiverier och ett fungerande skjutsväsende för dem som reste längs landsvägarna. Mer eller mindre verkningslösa regleringar försökte sätta stopp på våldgästning hos bönderna som dessutom var ålagda skjutsplikt. En radikal förändring kom till stånd först 1649. Då kom den viktiga "Krogare- och Gästgifware Ordningh", som stadgade att gästgivaregårdar skulle inrättas och att bönderna skulle befrias från skjutsplikten. För de resandes bekvämlighet skulle gästgiverier, med möjlighet till kost och logi, inrättas med högst två mils avstånd från varandra längs de större landsvägarna. Då även skjutsväsendet knöts till gästgivargårdarna blev en av deras viktigase uppgifter att svara för transporten av de resande. Vid varje skjutshåll skulle det finnas möjlighet till byte av häst för vidare färd. Den resande betalade efter en fastställd taxa och hästarna tillhandahölls av gästgivaren eller av skjutslag som bestod av bönder. Gästgivaregårdar tillkom i byarna genom att ett eller flera hemman anslogs som gästgiverihemman med rätt att driva rörelse. Ofta var gästgiverierna förlagda till en och samma gård under lång tid. Verksamheten drevs under överinseende av landshövdingarna. Skjutsväsendets betydelse avtog på 1870-talet då järnvägen övertog alltmer av persontrafiken. Samtidigt var det vanligt att gästgivaregårdarna flyttades till de nya stationssamhällena.

Redan tidigt inrättades gästgiverier utmed huvudvägen genom Håbo. I en gästgiveriförteckning från 1651 omtalas gästgivaregårdar i Bålsta och i Jädra. I början av 1700-talet flyttades gästgiveriet från Bålsta till Grans gård, Yttergrans by. Från Grans gästgivaregård utgick det skjutslinjer till Tibble i Håtuna socken, Litslena i Litslena socken samt Tunalund i Hjälsta socken. Gästgivargårdens roll som centralpunkt i bygden medförde även att tingsställe och exercisplats förlades till gästgiveriet. Därmed kunde man på ett enkelt sätt lösa inkvarteringsfrågan för häradsrätten och de militära befälen. Från 1736 var Grans gästgivaregård tingsställe för Håbo härad. En exercisplats för Livregementets dragoner har också legat intill gästgivaregården. Den tvåvåniga f.d. gästgiveribyggnaden som ännu är bevarad vid Grans gård härrör troligen i sina äldsta delar från 1700-talet. 1858 flyttades gästgiverirörelsen och tingsplatsen från Gran till Bålsta, där både gästgivaregård och tingshus hade uppförts. De båda byggnaderna, som stod parallellt intill varandra, var likartat utformade med röda panelfasader och höga fönster. 1903 upphörde Bålsta som tingsställe. Gästgiverirörelsen däremot förde en blomstrande tillvaro efter järnvägens tillkomst och verksamheten lades inte ned förrän på 1950-talet. Sedan 1966 är byggnaderna rivna och idag återstår endast den lilla arrestlokalen som står intill landsvägen.

Fram till 1908 hade Sigtuna skvadron av Livregementet sin samlingsplats vid Bålsta gästgivaregård. En minnessten är rest på platsen intill järnvägen.

Förutom gästgivaregårdarna har det funnits ett flertal krogar som varit rast- och matställen för de resande. Att bedriva krogrörelse var ofta lönsamt, då även brännvinsförsäljning ingick i hanteringen, men för att bli krögare fordrades tillstånd. Genom det omfattande superiet var landshövdingarna restriktiva med utskänkningstillstånden. Många av de krogar som fanns i Håboområdet var knutna till herrgårdarna, på vars ägor krogarna anlades i gynnsamma lägen utmed landsvägarna och sjövägarna. Vissa av krogarna var utpräglade sjökrogar som hade en blomstrande verksamhet fram till 1800-talets mitt, då den allt mer utvecklade ångbåtstrafiken gjorde sjökrogarna överflödiga.

Ett mycket gynnsamt läge hade Wij krog, som låg i svackan strax väster om Varpsund. På platsen sammanstrålade flera landsvägar och en viktig vattenfarled. Krogen finns utmärkt på 1700-talskartor men är förmodligen betydligt äldre. På Skohalvön har det funnits flera krogar. Under 1600-talets senare del etablerades en krogrörelse intill Skokloster slott. Krogbyggnaden inrymde en krogsal, en förstuga och ett rum för krögaren. Samtida var också sjökrogen Stavsund, som anlades på ett säteritorp som hörde under Skokloster. Krogen var belägen på Skohalvöns nordvästra udde vid inloppet till Skofjärden. Troligen var krogrörelsen här mycket betydande även under vinterhalvåret eftersom en betydande vinterväg passerade förbi Stavsund. Verksamheten lades ned under 1800-talet men den stora krogbyggnaden är ännu bevarad. Vid Sandvik intill Ekolsundsviken har ytterligare en sjökrog funnits. Även här är krogbyggnaden, en parstuga, bevarad intill stranden. Ännu på 1860-talet fanns den s.k. Loppkrogen, tidigare också kallad Sotkrogen, intill landsvägen strax nordväst om Dyarna. Intill krogen fanns även en marknadsplats där bland annat kreatursshandel bedrevs.

Milstolpar

1649 års gästgiveriförordning stadgade att varje helmil från närmaste skjutshåll skulle markeras, bland annat för att underlätta kontrollen av skjutstaxorna. I Håbo härad utfördes vägmätningar 1697 och de milstolpar som då sattes upp var gjorda av trä, troligen ek. På 1730-talet förbättrades avståndsmätningen genom att milstolpar sattes upp även vid varje halv- och fjärdedels mil. Under 1700-talet omtalas hur bristfällig vägmätningen i Håbo härad var, trots stadgar och förordningar. Milstolpar fanns egentligen bara längs den stora huvudvägen och stolparna var "merendels förlorade" och omkullfallna. Ansvaret för milstolparnas uppsättande hade landshövdingarna. Under 1700- och 1800-talen tillverkades milstolpar av sten och gjutjärn.

Längs den gamla huvudvägen genom Håbo finns idag endast ett fåtal milstolpar bevarade - en vid Övergrans kyrka, en vid Ekilla bro och

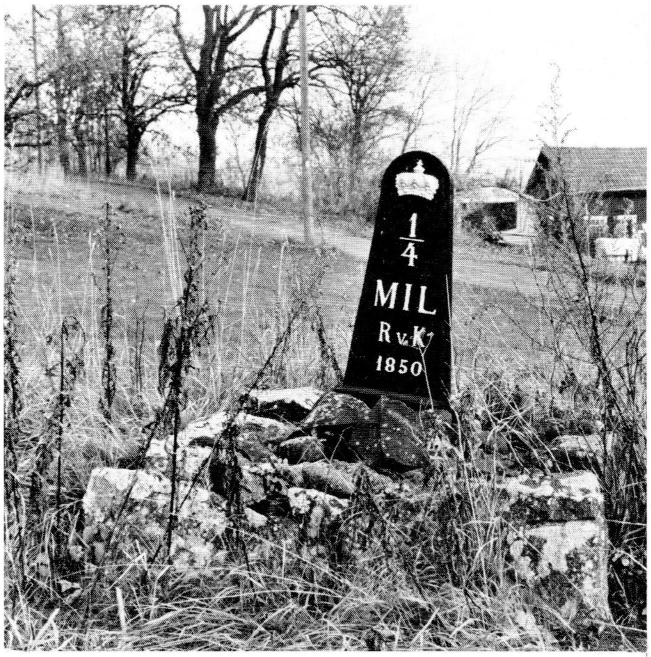

Gjuten milstolpe vid Övergrans kyrka.
Foto: Tuula Autio.

EKOLSUND
4115.

Kalmarsands hamn med ångbåten Ekolsund 1904. Foto: Uppsala Universitetsbibliotek.

en vid Kalmarsand. Samtliga är av gjutjärn och härrör från landshövding Robertvon Kræmers ämbetsperiod omkring 1850. De massproducerade stolparna som är tillverkade vid Hällefors bruk har på järntavlan en kunglig krona, miltalet, årtalet för uppsättandet samt landshövingens initialer.

Vattenvägar

I Håbobygden, som i det närmaste är helt kringgärdad av Mälarens fjärdar och vikar, har sjökommunikationerna genom tiderna varit av mycket stor betydelse. Mälarens sjösystem med havsförbindelser har spelat en stor roll för både när- och fjärrkommunikationer.

Mälarens vidsträckta vatten har naturligt nog omfattat flera betydande sjövägar. Många av dem blev betydande redan under yngre järnåldern då Uppsalaområdet utvecklats till ett viktigt centrum för ett fastare organiserat rike. Några av de viktiga segellederna passerade även genom Håbobygden. En av dem gick från Ekoln, genom Skofjärden och vidare förbi Sigtuna och därefter till Stockholm. Den här östliga sjövägen är den enda vattenleden som än idag är farbar i hela sin sträckning. Den s.k. Kalmarleden, som var starkt trafikerad under forntiden och medeltiden, skär rakt genom hela Håboområdet. Från Ekoln leder den genom Oxen, Gorran och Ullevifjärdarna mot Kalmarviken. Redan vid början av järnåldern bildades dock ett näs mellan Ullevifjärden och Kalmarviken, men trots att denna landremsa uppkom, upprätthölls sjötrafiken längs farleden åtminstone under 1500-talet. På Olaus Magnus sjökarta från 1539 markeras sjöleden som farbar trots landhindret. Anledningen var helt enkelt att båtarna drogs över landområdet. Området mellan Kalmarviken och Ullevifjärden kallas än idag Draget och ända fram till 1920-talet lär det på platsen ha funnits spår efter en dragränna som anlagts för att underlätta förflyttningen av båtarna över näset. Ytterligare en mycket gammal vattenväg som gått från Ekoln till Mälaren har även den passerat genom Oxen och Gorran mot Biskops-Arnö. Därifrån tog leden av i västlig riktning, mot Bälsunda, längs en dåtida å och därefter fram till Hjälstaviken för att utmynna i Ekolsundsviken. Under medeltiden var ärkebiskopens borganläggning på Biskops-Arnö en mycket viktig bevakningspunkt som var strategiskt placerad mitt i den betydande vattenfarleden.

Under 1800-talet blomstrade sjötrafiken upp då ångbåtarna började trafikera Mälaren. Den första reguljära ångbåtslinjen öppnades 1818 mellan Stockholm och Uppsala. Flera ångbåtsbolag bildade och snart genomkorsades Mälaren av ett stort antal linjer i olika riktningar. Ångbåtstrafikens snabba utveckling var revolutionerande framför allt för landsbygdsbefolkningen längs Mälarens stränder. Genom Mälarbåtarna knöts nämligen storstad och landsbygd samman som aldrig förr. Den kombinerade person- och godstrafiken hade många fördelar. Bättre möjligheter skapades för landsbygds-

HÅBO KOMMUN

Sjöfarten under 1800-talet

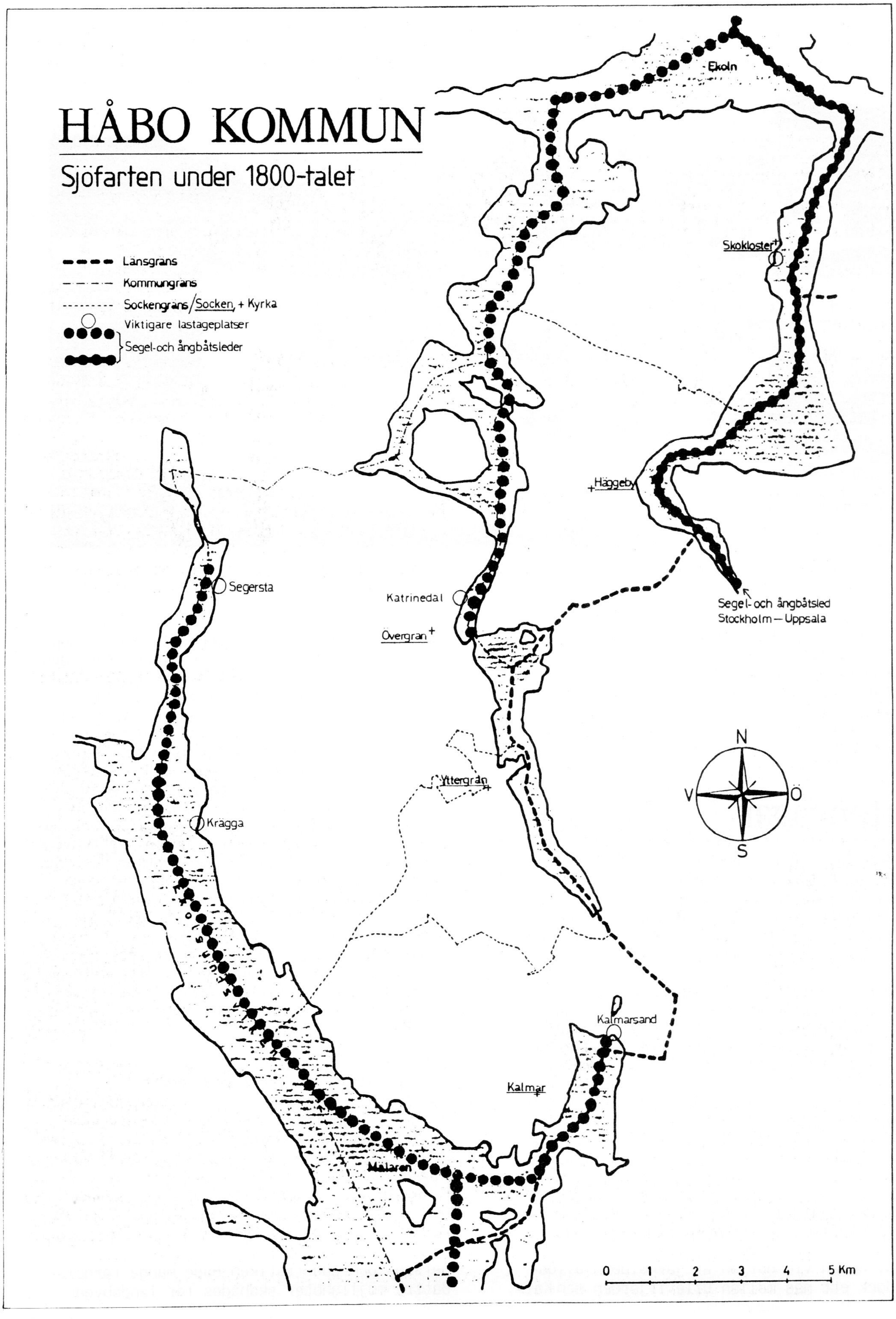

Länsgrans
Kommungrans
Sockengrans/Socken, + Kyrka
Viktigare lastageplatser
Segel-och ångbåtsleder
Ekoln
Skokloster
Häggeby
Segel-och ångbåtsled Stockholm—Uppsala
Segersta
Katrinedal
Övergran
Yttergran
Krägga
N
V
Ö
S
Kalmarsand
Kalmar
Mälaren
0
1
2
3
4
5 Km

borna att färdas längre sträckor till överkomliga priser samtidigt som deras produkter på ett praktiskt sätt kunde transporteras för försäljning t.ex. till Stockholms torgplatser. Efter 1800-talets mitt skedde också tyngre transporter med ångfartygen. Från Håboområdet fraktades spannmål till Stockholms storkvarnar och likaså skeppades tegelprodukter till den omfattande byggnadsverksamheten i storstaden.

Ångbåtstrafiken medförde också att ett stort antal bryggor och lastageplatser anlades längs stränderna. I allmänhet uppfördes de på de stora gårdarnas ägor som ofta sträckte sig ända ned till sjön. Ångbåtsbryggor har funnits bland annat vid Kalmarsand, Bistaborg, Kalmarnäs, Krägga, Katrinedal, Överhassla och Skokloster. Som exempel kan nämnas att en ångbåtstur från Kalmarsand till Munkbron i Stockholm tog ca tre timmar. Under 1800-talets slut började de snabbare järnvägskommunikationerna att konkurrera ut ångbåtstrafiken, som trots allt kom att fortleva fram till 1940-talets början.

Den uråldriga traditionen med sjötransporter till och från Håbobygden upprätthålls än idag. På 1960-talet anlades nämligen en djuphamn i Kalmarviken för att möjliggöra råvarutransporter till Gyprocs gipsskivefabrik, som då etablerat sin verksamhet i Håbo. På något sätt har cirkeln slutits. De vikingatida Håboborna seglade i österled för att kriga och handla. Idag transporteras gips med fartyg från områden kring Svarta havet till Kalmarviken i Håbo.

Järnvägen

Under 1800-talets andra hälft tillkom järnvägsförbindelserna i Sverige. Det nya och moderna kommunikationsmedlet var snabbt och bekvämt både för person- och godstrafik. Landsvägs- och ångbåtstrafiken fick en nedgångsperiod då den allmänna trafikströmmen till stora delar övergick till tågen.

Enligt ett riksdagsbeslut 1853 skulle de viktigaste järnvägssträckorna, de s.k. stambanorna, byggas och drivas av staten. Många och livliga diskussioner fördes bland annat om den västra stambanans sträckning. Ursprungligen var det tänkt att den skulle gå norr om Mälaren men efter bittra strider fick den sin nuvarande sträckning söder om Mälaren. Därmed kom inte Håbotrakten att beröras av något statligt järnvägsbygge. På 1870-talet fick i stället ett enskilt bolag, Stockholm-Westerås-Bergslagens järnvägsaktiebolag, koncession på byggandet av en järnvägslinje, över norra Mälarområdet,

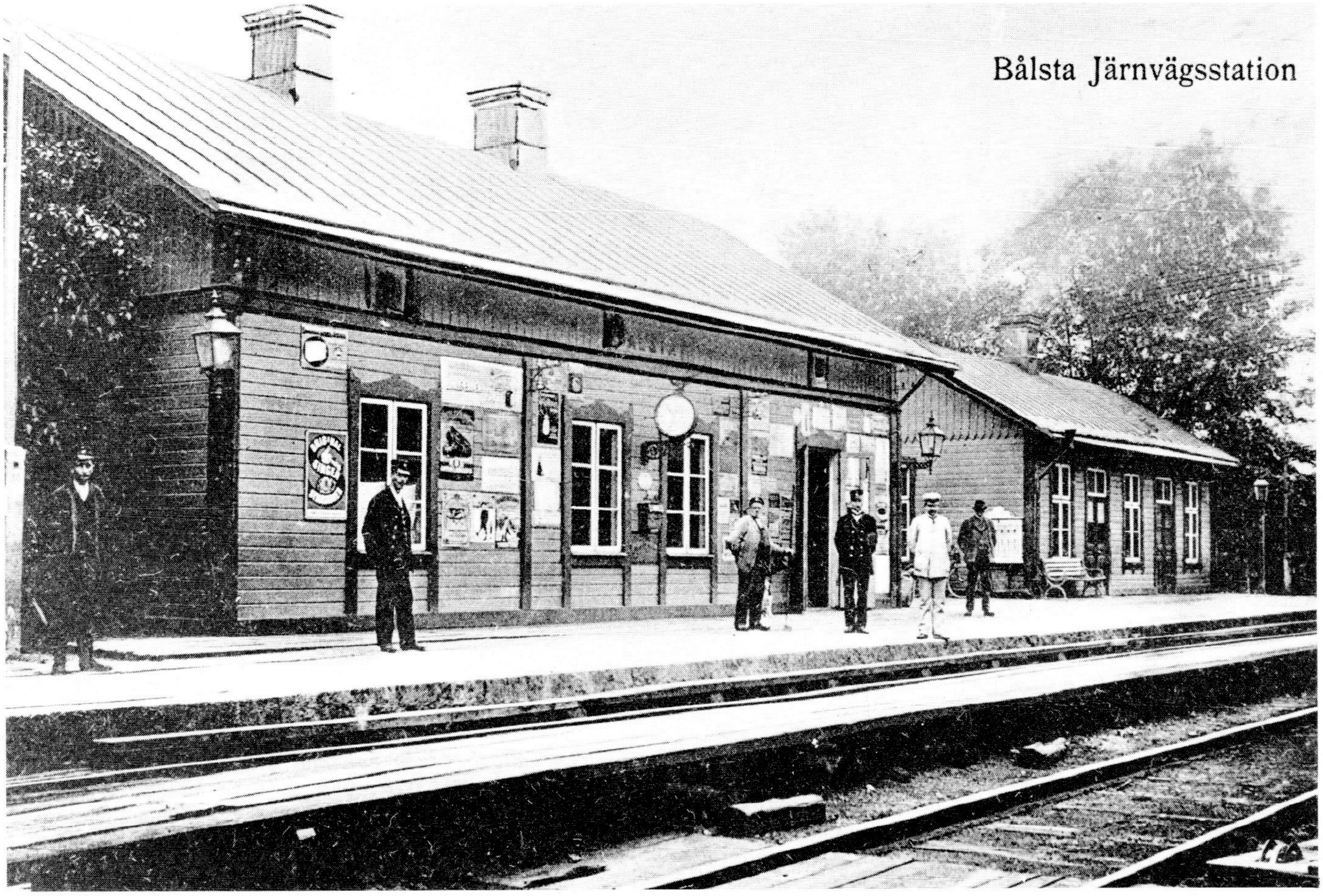

Bålsta järnvägsstation vid början av 1900-talet. I bakgrunden syns järnvägskaféet. På perrongen står bland andra den uniformsklädda stationsperonalen.
Foto: *Håbo kulturnämnd.*

från Stockholm mot Bergslagen. Möjligheten till goda transporter året om av Bergslagens malm var en av de drivande faktorerna för järnvägens anläggande.

Järnvägens färdigställande var förenat med en hel del problem, bland annat ekonomiska, men 1876 kunde Stockholm-Westerås-Bergslagens (SWB-) normalspåriga järnväg öppnas för trafik. Järnvägen blev av avgörande betydelse för Håboområdets kommunikations- och bebyggelsestruktur. Bansträckningen genom Håbo följde inte det gamla trafikstråket längs Uppsalaåsen, i stället lokaliserades järnvägen i en rak nordvästlig riktning genom de södra socknarna i nuvarande Håbo kommun. Person- och godstrafiken mot Enköping och framför allt mot Stockholm fick en stor betydelse då res- och transporttiderna förkortades med flera timmar i jämförelse med ångbåtsresorna. Därför fraktades i allt större utsträckning tegel och jordbruksprodukter, främst spannmål, med järnvägen från Håbobygden.

Längs järnvägslinjen växte en helt ny typ av bebyggelse upp. Stationshus, banvaktstugor, godsmagasin och tjänstemannabostäder byggdes i järnvägsspårets omedelbara närhet. Husen som utformades efter centrala mönsterritningar fick ett likartat utseende efter bansträckningen. Den moderna järnvägsbebyggelsen i Håbo var tämligen enkelt utformad och den uppfördes till största delen samtidigt med järnvägsbyggandet.

1945 införlivades den enskilda SWB-järnvägen med Statens järnvägar. Ett par år senare elektrifierades järnvägen och samtidigt upprättades en hållplats i Kalmarsand. Den starkt ökande landsvägstrafiken medförde en minskning i persontrafiken på tågen och 1962 drogs den slutgiltigt in. Tio år senare lades även godstrafiken ned. Därmed tog den 100-åriga mycket betydelsefulla järnvägsepoken för Håbo slut. Tågen susar nu förbi. Järnvägsstationen fungerar numera som föreningsgård och de små banvaktsstugorna är fritidsbostäder.

Bålsta torg 1967. Av dessa hus som en gång bildade centrum i Bålsta stationssamhälle finns numera inget kvar. T.h. syns det s.k. Grönwallska huset, i mitten det s.k. Heymanska huset och t.v. Bålsta gamla färghandel. Byggnaderna, som alla uppfördes under 1920-talet, inrymde genom tiderna en rad olika hantverks- och affärsrörelser. Teckning: Erik Hermansson 1967.

TÄTORTSUTVECKLING OCH INDUSTRI

Bålsta stationssamhälle

Bålsta tätort är kommuncentrum i Håbo och av kommunens drygt 14.000 invånare är ca 12.400 personer bosatta i tätorten.

Bålsta har vuxit fram ur det stationssamhälle som uppkom invid Bålsta by sedan järnvägslinjen Stockholm-Enköping-Västerås drogs fram genom området på 1870-talet. Dessförinnan hade dock Bålsta börjat få karaktären av centrum för den omgivande landsbygden. Huvudvägen mot Stockholm passerade här och 1858 etablerades på platsen gästgivaregård med skjutshåll, tingsställe och samlingsplats för Livregementets dragoner. När sedan järnvägen anlades 1876 kom den att korsa landsvägen intill gästgivaregården och en viktig knutpunkt uppkom. På platsen fanns nu tre viktiga offentliga byggnader, gästgivaregård, tingshus och stationshus, samlade. Hit förlades också en marknadsplats.

Trots järnvägen förblev Bålsta en ganska anonym bondemiljö under de första decennierna och utbyggnadstakten var långsam. Först omkring 1920 började bebyggelsen att expandera längs järnvägen och kring det s.k. Torget vid järnvägsstationen. Här uppkom nu ett handelscentrum med butiks- och hantverkslokaler, några handelsträdgårdar och Åkersro kvarn etablerade sig här liksom Uppsala Ångkvarn AB, som uppförde ett stort spannmålsmagasin. Här fanns vidare provinsialläkarmottagning och ålderdomshemmet Västergården uppfördes 1928. De allt aktivare föreningarna byggde några samlingslokaler. Under 1930-talet etablerade några småindustrier inom byggnadsbranschen sin verksamhet på orten. Bland dem kan nämnas Bålsta cementvarufabrik, Bålsta sågverk och Bålsta snickerifabrik, med vardera ett tiotal personer anställda.

Industrierna, handeln och servicen medförde att samhället växte. De statliga egnahemslånen från 1905 gav även industriarbetare och grovarbetare möjligheter att bygga egna hus. Ett livligt bostadsbyggande av egnahemskaraktär påbörjades. På 1920-talet avstyckades en mängd tomter i ett stråk längs järnvägen och Bålsta fick nu karaktären av villasamhälle.

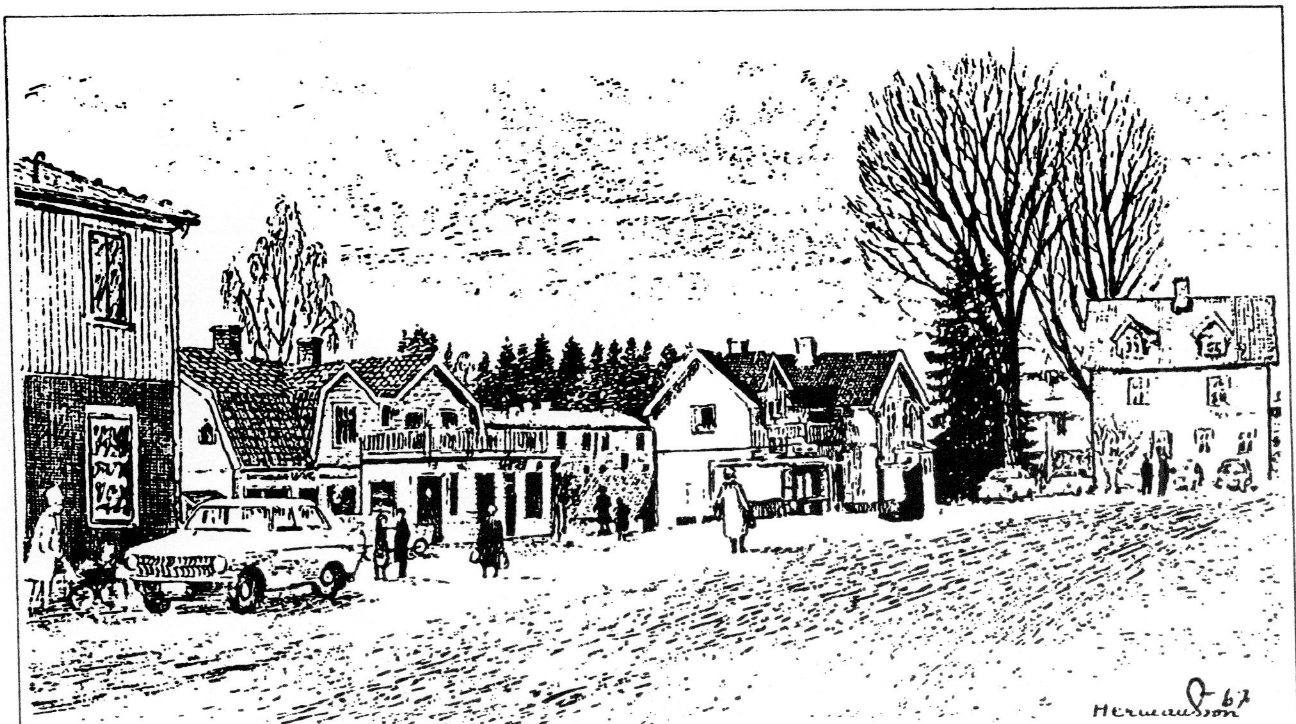

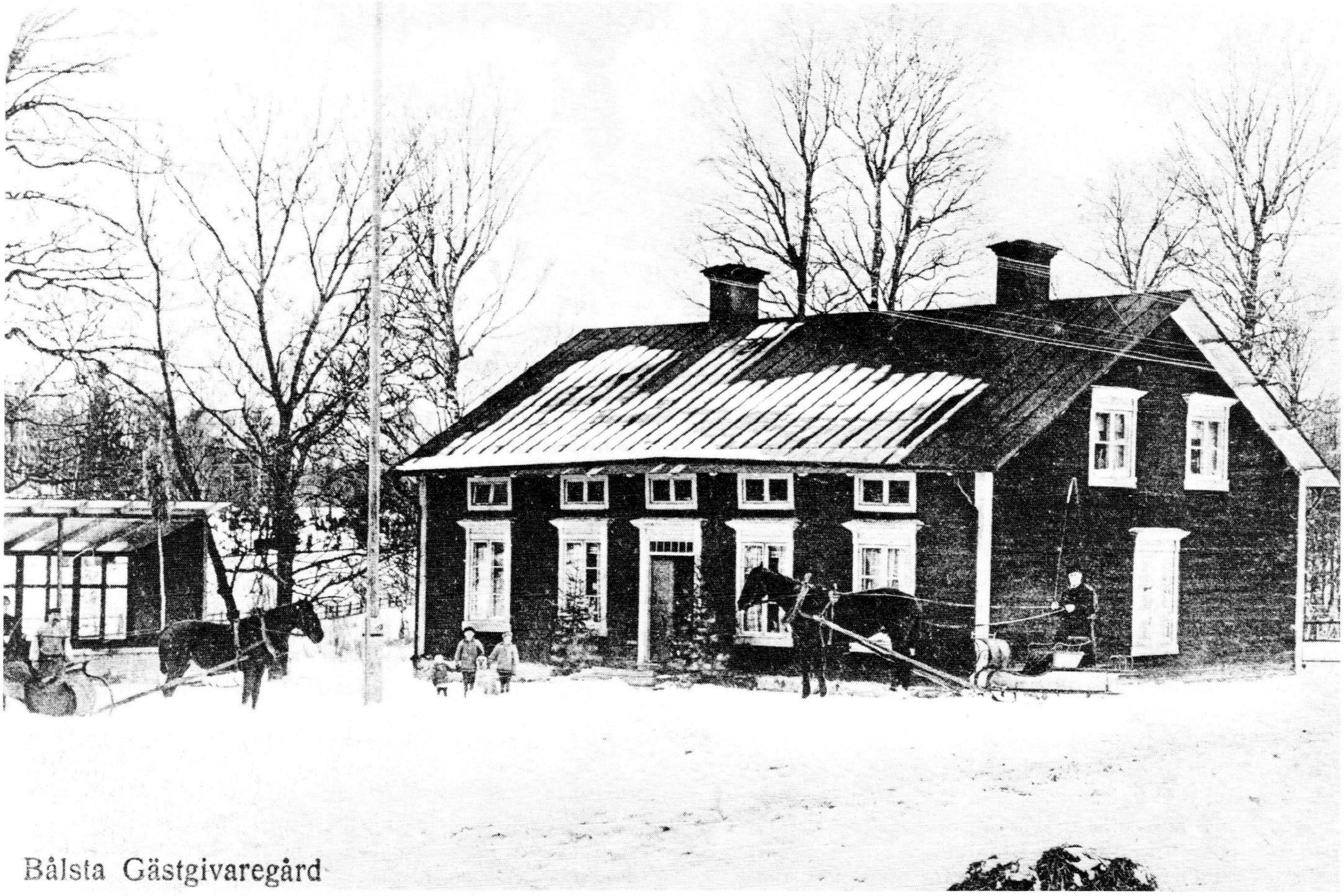

Bålsta gästgivaregård var en viktig samlingspunkt i bygden. Gården revs 1966. Foto: Håbo kulturnämnd.

Under 1930- och 1940-talen uppfördes även flera för tiden typiska affärshus med butiker och bostäder längs Stockholmsvägen.

Tillväxten var länge måttlig och präglades framför allt av förtätning av de tidigare bebyggda områdena. Villor och småhus uppfördes i egnahemsområdena och på 1950-talet tillkom några större flerfamiljshus, men inte förrän 1946 hade Bålsta fått egen skola, Gransäterskolan.

1933 hade arbetet börjat med att upprätta en byggnadsplan. Planarbetet drog ut på tiden och avslutades inte förrän 1956. Den oplanerade tillväxten under 1900-talets första hälft hade givit samhället en långsträckt bebyggelsestruktur längs järnvägen och landsvägen. Huvudstråket gick från stationsområdet i riktning mot Kalmarsand och kring samhället utbredde sig en ren agrar bebyggelse.

Vid mitten av 1960-talet inleddes en kraftig befolkningsökning i Håbo kommun. Läget i regionen med närheten till Stockholm gav förutsättning för pendling och arbete i huvudstaden samtidigt som kommunen erbjöd stora industriområden. Flera nya arbetstillfällen skapades. Gyproc AB, Skånska Cementgjuteriet AB m.fl. förlade sin produktion till industrimark i Bista och befolkningsökningen blev i det närmaste explosiv. Centralorten nästan

Gustaf Frohm och kommunalrådet Sixten Nyhlin tar första spadtaget till Bålsta nya centrum. Foto: Gert Stertman.

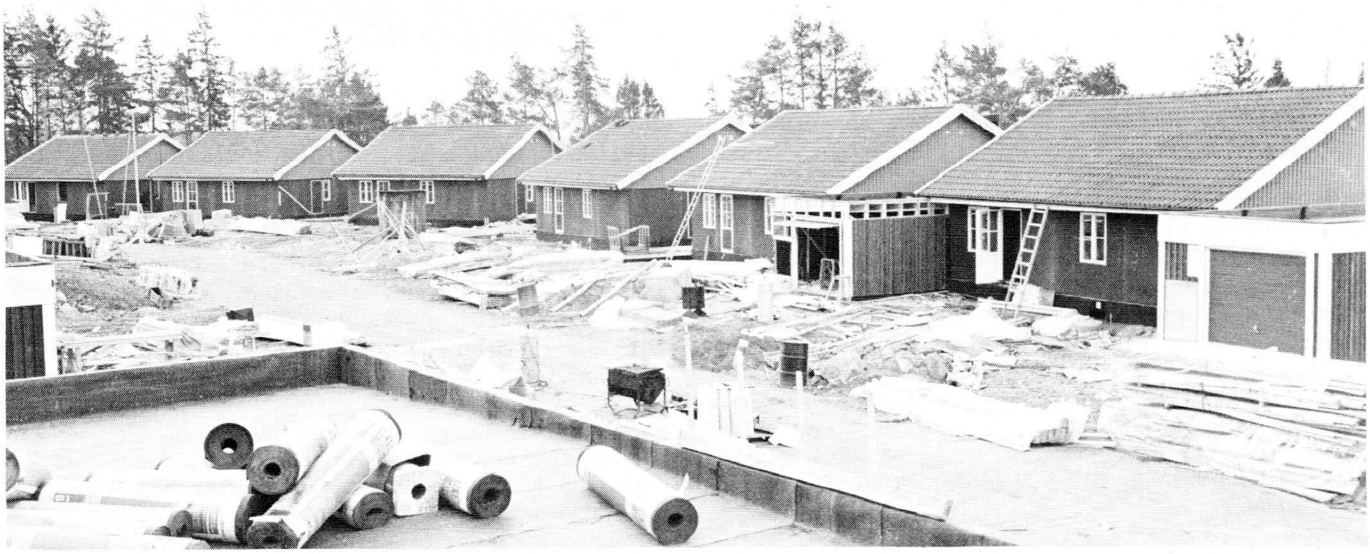

Det nya Bålsta växer fram. Villor under uppförande på 1970-talet i området Prästängen. Foto: Gert Stertman.

tredubblade sin befolkning under sextio- och sjuttiotalen.

Befolkningstillväxten medförde ett expansivt bostadsbyggande som kraktäriserades av stora, enhetligt utformade radhus- och villaområden.

Under 1970-talet grundlades t.ex. de nya bostadsområdena Gillmarken, Västerdalen och Västerängen. Ett område med flerfamiljshus vid Mansängen och en ny centrumbildning med bostadshus och serviceverksamhet byggdes.

Utvecklingen från stationssamhälle till pendlingsort kan lätt avläsas genom bebyggelsen. Järnvägens roll som samhällsbildare framgår fortfarande i norr där också Bålsta gamla centrum ligger med resterna av den äldre affärsbebyggelsen. I anslutning till detta ligger den tidiga villabebyggelsen i de karaktäristiska egnahemsområdena. Runt denna äldre bebyggelse utbreder sig som årsringar allt yngre bostadsområden.

Grus- och betongindustrier

Närheten till Stockholm, med dess stora behov av byggnadsmaterial, samt de stora grustillgångarna i Uppsalaåsen utgör de givna förutsättningarna för den omfattande grus- och betongindustri som idag sätter sin prägel på Bålstaområdet. Verksamheten började en gång i blygsam skala i de många små samfällda grustag där bönderna fram till 1890-talet hämtade material för grusning och underhåll av de allmänna vägarna. Det är dock först i samband med Storstockholms expansion och landsvägsnätets explosionsartade utveckling under 1900-talet, som exploateringen av grustillgångarna tagit ordentlig fart.

Det stora industriellt drivna grustaget vid Draget, sydväst om Bålsta. Foto: Gert Stertman.

I kommunen finns ett stort antal lämningar efter nedlagda grustag och vissa åspartier är numera helt bortgrävda. Exempel på några större nu nedlagda grustag finns på Arnö huvud, vid Sandvik, där det också funnits en mindre cementvarufabrik, vid Varpsund, där vägdistriktet hade ett stort grussorteringsverk och vid Kalmarsand, där det tidigare fanns ett järnvägsgrustag med stenkross. Under senare tid har flera av dessa övergivna grustäkter restaurerats. Dagens närmast storindustriella grusexploatering är särskilt påtaglig vid Lugnet och Drageborg samt på Viåsen intill E 18.

Övrig industri

Den industriella verksamheten i Håbo har varit ganska obetydlig ända fram till 1960 och 1970-talens företagsexpansion. Trots att järnvägens anläggande gav förutsättningar för lokalisering av industrier till området kom det att dröja fram till 1930-talets slut innan några småindustrier inom byggnadsbranschen etablerade sin verksamhet i Bålsta. 1937 startade Bålsta cementvarufabrik med produktion av cementrör och brunnsringar. 1939 tillkom Bålsta sågverk och året därpå Bålsta snickerifabrik med en huvudsaklig tillverkning av affärs- och biografinredningar. Företagen hade vardera ett tiotal anställda. På landsbygden, i de kringliggande socknarna, drevs vid samma tid några mindre industriella anläggningar i kvarn- och sågverksbranschen.

1960- och 1970-talens industriutbyggnad har koncentrerats till industriområdena Västerskog, Bista, Draget och Dyarne, som alla ligger i anslutning till Bålsta tätort. Ett mycket karaktäristiskt industrilandskap har uppkommit i Bistaområdet vid Kalmarvikens västra strand, där även en djuphamn erbjuder möjligheter till sjötransporter. Vid mitten av 1960-talet etablerade kommunens största industrier Gyproc AB och Skånska Cementgjuteriet AB (numera Skanska Prefab AB) sin produktion vid Bistaområdet.

Råvarutillgången för tegelproduktion har liksom på många andra håll i Uppland varit god inom Håboområdet. Slätterna och dalgångarna är rika på styv lera som lämpat sig för tillverkning av murtegel. Redan tidigt var det vanligt att mindre tegelbruk för husbehov anlades vid herrgårdarna. Sitt stora uppsving fick tegeltillverkningen i Mälarområdet under 1800-talets senare hälft. Uppsvinget hängde intimt samman med Stockholms snabba tillväxt och behov av byggnadsmaterial. Nu anlades flera nya tegelbruk, samtliga i nära anslutning till Mälarens stränder för att den färdiga produkten skulle kunna nå Stockholm över vattnet. I Håbo fanns vid den här tiden tegelbruk i Sandvik, Krägga, Bista, Aronsberg, Råby och Fånäs. Inget av tegelbruken utvecklades till någon större industri och omkring 1900 var samtliga nedlagda. Lertäktsgropar samt grundlämningar efter torklador och tegelugnar är det som idag återstår av kommunens tegelbruk.

Dagens industri i Håbo karaktäriseras av medelstora och små företag i tillverknigns- och anläggningsbranschen enligt följande tabell:

Tillverkningsföretag i Håbo kommun med minst 10 anställda 1987

Företag	Produktion	Antal anställda
Gyproc AB	Gipsskivor	126
Skanska Prefab AB	Betongvaror	59
Nissen AB R W	Plastvaror	38
Ytteknik AB	Kemisk-teknisk	30
Gummiteknik AB	Gummiprodukt.	27
AB Br. Nybergs Eftr.	Snickerifabr.	13
Bålsta bil- och släpvagnsservice	Personbilssläp	17
Smireko AB	Plasthallar etc.	10

Källa: Håbo i siffror 1987

Fritidsmiljöer

Den vackra Mälarbygden med sin omväxlande natur lockade redan vid 1800-talets slut välbeställda stadsbor att uppföra sommarvillor. De förbättrade kommunikationerna, med ångbåt och järnväg, var en viktig förutsättning för den första fritidsbebyggelsens utveckling. Omkring sekelskiftet 1900 uppfördes spridda sommarvillor bland annat vid Kalmarsand, Stämsvik, Svannäs och vid Stavsund. Exempel på några för tiden typiska sommarvillor finns bevarade i Stämsvik vid Ekolsundsvikens strand.

Många sommargäster föredrog att bo på de pensionat som fanns vid Finnstaholm i Häggeby och vid Fånäsbaden i Kalmar. Ett välbesökt badkafé fanns också i Kalmarsand.

Det var bland annat semesterlagen från 1938 som gav möjligheter till flera att idka friluftsliv. En enklare sommarstugebebyggelse på naturtomter började då att utvecklas bland annat utmed Ullevifjärden öster om Bålsta.

Lokaliseringen av fritidshusen skedde länge ganska okontrollerat. De moderna fritidshusområden som byggts från 1960-talet och framåt karaktäriseras däremot av stora planlagda områden med en koncentrerad bebyggelse. Inom Håbo kommun finns det en omfattande fritidsbebyggelse bland annat i Slottsskogen och i Söderskogen i Skokloster, Vreta i Häggeby samt i Krägga och Stämsvik i Övergran.

Många torp och äldre egnahemsbebyggelse nyttjas numera också som fritidsbostäder.

I ett naturskönt läge vid Ekolsundsvikens strand ligger Ellensvik, en f.d. sommarvilla, byggd 1906 i nationalromantisk stil. Foto: Magnus Simonsson.

SAMHÄLLET OCH MÄNNISKAN

Administrativ indelning

Uppland fick först vid 1200-talets slut sin judiciella betydelse. Landskapet bildades av folklanden Fjärdhundraland, Attundaland, Tiundaland samt norra och södra Roden. Det största folklandet var Tiundaland, som bestod av tio hundaren. Tiundaland som omfattade de centrala och nordöstra delarna av nuvarande Uppland hade sin folklandstingsplats i Uppsala. Håbo hundare utgjorde den sydligaste delen av Tiundaland.

Folklandens indelning i mindre enheter, s.k. hundaren, tycks ha förhistoriska rötter. Vid medeltiden omtalas hundaret som indelningsgrund för den s.k. ledungen, det inhemska sjökrigsväsendet. Hundaret var också tingslag och redan tidigt hade Håbo hundare sin tingsplats i Håtuna. Under 1300-talet försvann försvann hundaresbegreppet och ersattes till sin funktion av häradet.

De socknar som ingår i nuvarande Håbo kommun har alltid hört till Håbo härad. Tidigare hörde även Håtuna och Håbo-Tibble socknar till häradet samt fram till 1714 även Vassunda, Haga och S:t Pers socknar. Håbo härad var alltså ursprungligen betydligt större.

Häradenas administrativa uppgifter bestod bland annat av vägunderhåll, brandskydd och postgång. Under 1600- och 1700-talen sker en gradvis överföring av vissa uppgifter till socknarna. Sockenstämman som tidigare endast svarat för kyrkliga angelägenheter blev nu det beslutande organet även i frågor som berörde t.ex. fattigvård och sjukvård, skolväsende och brandskydd. Sockenstämman, som leddes av församlingsprästen, hölls vanligen i sockenstugan i närheten av kyrkan. 1817 tillkom en sockenstämmoförordning som gjorde socknarna till självständiga förvaltningsenheter. Genom 1862 års kommunallagar skedde en uppdelning av socknarna i kyrkliga församlingar och i borgerliga landskommuner. En kommunalstämma med vald ordförande ersatte då sockenstämman.

När varje församling utgjorde en egen landskommun som styrdes av kommunalstämman, var det vanligt att särskilda kommunalrum inrymdes i skolhusen. I bland annat Häggeby småskola fanns det ett särskilt kommunalrum som användes för stämmor och sammanträden. Foto: Tuula Autio.

Vid 1952 års storkommunreform bildades den nuvarande Håbo kommun, med Bålsta som huvudort, av de sedan 1862 självständiga landskommunerna Skokloster, Häggeby, Övergran, Yttergran och Kalmar. Samtidigt överfördes Håtuna och Håbo-Tibble landskommuner till storkommunen Upplands-Bro. Mellan Håbo och Upplands-Bro kommuner gjordes 1977 en mindre gränsreglering norr om Kalmarviken.

I rättsligt hänseende levde häradsindelningen kvar länge. Förutom att häradena utgjorde tingslagsområden var de fögderier som svarade för skatteuppbörden. Häradstingets förhandlingar leddes av häradshövdingen som var häradets högsta ämbetsman. I Håbo härad var tinget förlagt till Håtuna, enligt gammal tradition, fram till 1736 då tingsplatsen flyttades till Grans gästgivaregård i Yttergrans socken. 1858 flyttades tingsstället till Bålsta där nytt tingshus och häkte uppförts intill den samtidigt nytillkomna gästgivaregården. Håbo härad ingick i Uppsala läns södra domsaga. 1903 upphörde Bålsta som tingsställe och kom därefter att ingå i Trögds tingslag med tingsplats i Enköping. I administrativt hänseende hörde Håbo då till Trögds fögderi.

Håbo fögderi som omfattade hela Håbo härad bildade ett länsmansdistrikt. I detta distrikt fanns en länsman som hade till uppgift att övervaka den allmänna ordningen och säkerheten.

För de civila ämbetsmännen, häradshövding och länsman, anslogs kronogårdar som boställen enligt det civila indelningsverket. Gårdarna brukades av innehavarna som löneförmån. En av gårdarna i Viksjö i Häggeby har varit häradsskrivareboställe och Håbo härads länsmansboställe låg vid Håbo-Tibble kyrka i nuvarande Upplands-Bro kommun.

Vid början av 1600-talet framträder Uppsala som ett eget län. Under 1630-talet ingick det tillsammans med Stockholms län i Uppsala landshövdingedöme. Uppsala läns nuvarande gränser är i huvudsak resultatet av en länsindelning från 1714, då Bro härad och större delen av Håbo härad fördes till Uppsala län. Socknarna Vassunda, Haga och S:t Per flyttades då till Ärlinghundra härad och kom därmed att tillhöra Stockholms län. 1971 års länsreform innebar bland annat att Upplands-Bro kommun överfördes till Stockholms län.

Kyrkan

Kristendomens införande under 1000-talet medförde stora samhällsförändringar. Nu byggdes stora kyrkor, till en början av trä men så småningom av sten, enligt kontinentalt mönster. Ofta valdes ett strategiskt lämpligt läge längs de betydande vattenvägarna. Intill kyrkorna anlades gemensamma begravningsplatser och som en följd härav övergavs de hedniska bygravfälten. Sockenkyrkorna utvecklades till centrala mötesplatser. Intill kyrkan bosatte sig prästen och klockaren och med tiden kom sockenstuga, fattighus och skola att ingå i kyrkomiljön.

Mälardalen var redan tidigt centrum för den kyrkliga organisationens framväxt och de första stenkyrkorna i Uppland uppfördes i Sigtuna, som omkring 1060 blev biskopssäte. Inom Håbobygden utvecklades en tidig kyrklig organisation vars framväxt således bör ha påverkats av det geografiskt närbelägna Sigtunaområdets starka kyrkliga ställning.

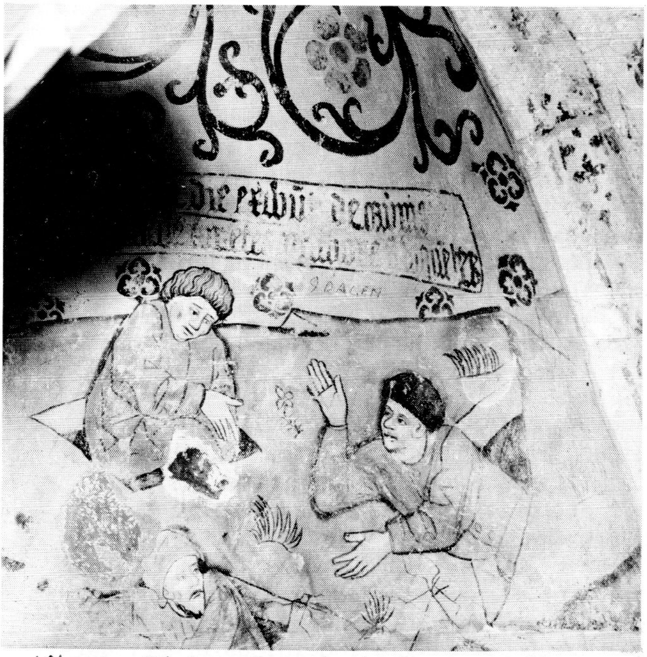

Albertus Pictor: Den nionde dagen av yttersta domens förebud, då människorna går ut ur sina hålor bestörta av fruktan. Övergrans kyrka. Foto: Ola Ehn.

I de fem socknarna Skokloster, Häggeby, Övergran, Yttergran och Kalmar, som ingår i den nuvarande kommunen, uppfördes tidstypiska romanska sockenkyrkor under 1100-talets slutskede och i början av 1200-talet. De romanska landsbygdskyrkorna byggdes av gråsten som fogades samman med kalkbruk och de bestod vanligen av långhus, smalare kor med absid samt ofta även ett västtorn. Av de kyrkor i Håboområdet, där kyrkans ursprungliga utseende är känt, hade Flasta kyrka i Skokloster denna utformning, liksom Yttergrans kyrka, som dock fick sitt västtorn tillbyggt något senare. Kalmar kyrka har troligen också varit en absidkyrka. Häggeby kyrka är uppförd med ursprungligt västtorn medan kyrkans ursprungliga utseende för övrigt är okänt. Den ursprungliga utformningen av Övergrans kyrka är idag mer höljd i dunkel.

Yttergrans kyrka och Flasta kyrka antas ursprungligen vara uppförda som gårdskyrkor för betydande stormannaätter. Yttergrans kyrka karaktäriseras än idag av sin ringa storlek. Flasta kyrka står numera som ruin efter det att den senare tillkomna klosterkyrkan redan under 1200-talet övertog den tidigare sockenkyrkans uppgifter.

En särställning bland sockenkyrkorna inom kommunen har Skokloster kyrka, vilken ursprungligen är byggd som klosterkyrka. På 1230-talet anlades nämligen ett kloster för cisterciensernunnor på Skohalvön. Uppförandet av en klosterkyrka i tegel påbörjades vid mitten av 1200-talet. Kyrkan som var sammanbyggd med en klosteranläggning stod helt färdig först omkring 1300, då den invigdes. Kyrkan, som är byggd med Mariakyrkan i Sigtuna som förebild, hör till en av de tidigaste tegelbyggnaderna i Mälardalen. Den arkitektoniskt

Av den medeltida biskopsgården på Biskops-Arnö återstår, förutom bostadshusets bottenvåning, även hela salsbyggnadens källarvåning. Bilden visar denna källare, med sina smäckra gotiska ribbvalv, före den restaurering som genomfördes 1962. Det ursprungliga källarutrymmet, som numera kallas "den gotiska salen", iordningställdes då till en mycket vacker samlingslokal för Föreningen Nordens folkhögskola. Foto: Upplandsmuseet.

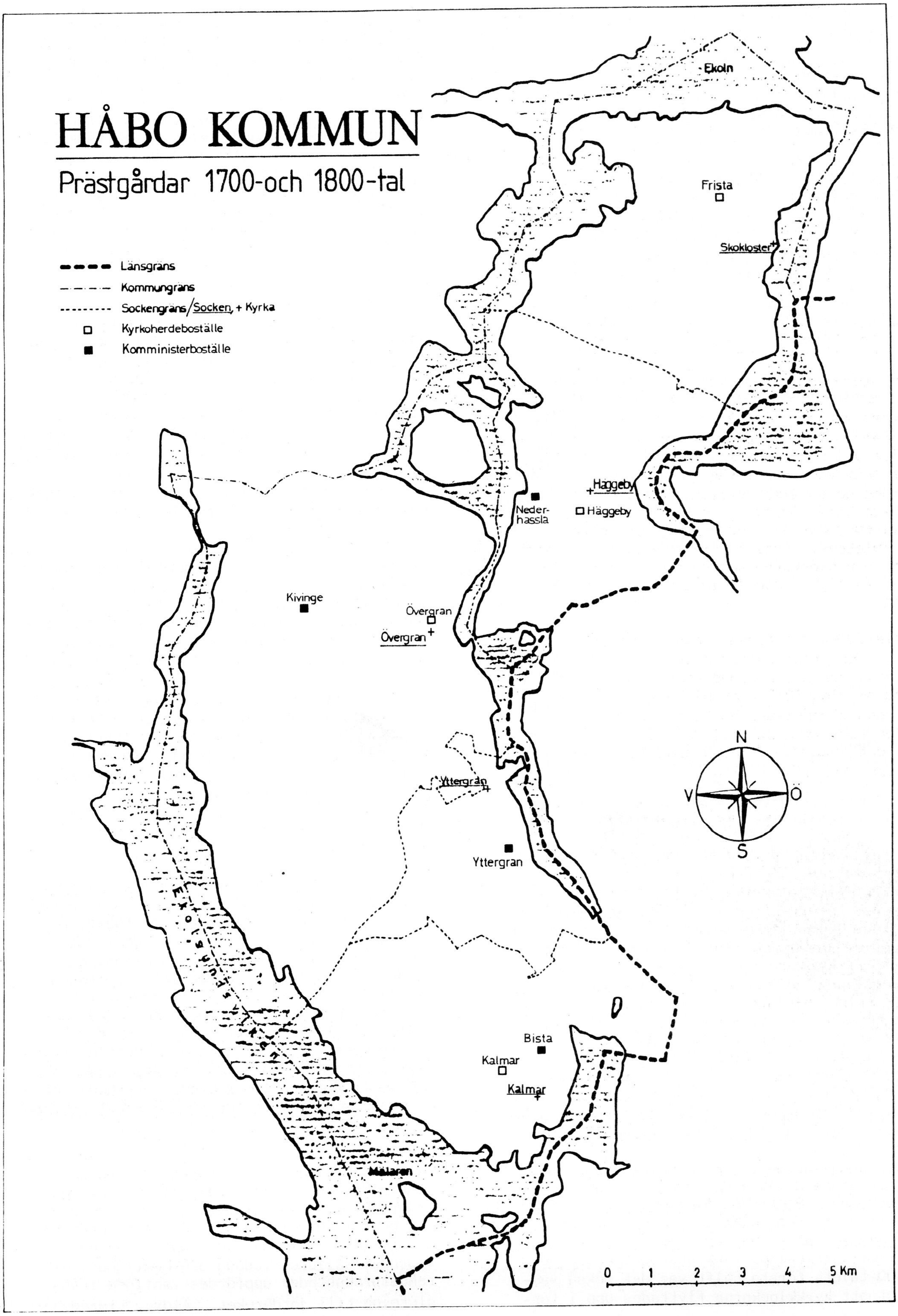

HÅBO KOMMUN

Prästgårdar 1700-och 1800-tal

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Kyrkoherdeboställe
Komministerboställe
Ekoln
Frista
Skokloster
Häggeby
Neder-hassla
Häggeby
Kivinge
Övergran
Övergran
Yttergran
Yttergran
Ekolsundsviken
Bista
Kalmar
Kalmar
Mälaren
N
V
Ö
S
0 1 2 3 4 5 Km

medvetet utformade kyrkan är en tidig representant för den gotiska stilen. Efter reformationen indrogs klostret till staten och klosteranläggningen fick förfalla. Dock är den mäktiga klosterkyrkan bevarad åt eftervärlden, medan klosterflyglarna och klostergården numera är borta.

Håbobygdens kyrkor har genom tiderna haft skiftande öden. Befolkningsökningar inom församlingarna, nya funktioner, nya stilideal samt dramatiska bränder har medfört att kyrkorna ombyggts och förändrats. Yttergran, Övergran och Kalmar kyrkor som ursprungligen saknade torn fick sin försvarskaraktär förstärkt då tornbyggnader tillkom redan vid 1200-talets början för de förstnämnda kyrkorna, medan Kalmar kyrka fick sitt torn först vid 1400-talets mitt. Numera präglas kyrktornen starkt av ombyggnader som är gjorda under 1800-talet. Emellertid bevarar Yttergrans kyrktorn en något äldre karaktär. Att församlingarna växte under 1200-talets slut och i början av 1300-talet avspeglas i att samtliga kyrkor då moderniserades och utvidgades. Övergran, Häggeby och Kalmar kyrkor utökas och byggs om till salskyrkor. Enligt vanligt utbyggnads- och ombyggnadsmönster under 1400-talet tillkommer både vapenhus och tegelvalv i gråstenskyrkorna. Efter tegelvalvens tillkomst försågs, under 1400-talet, Övergran, Yttergran och Kalmar kyrkor med kalkmålningar av den välkände kyrkomålaren Albertus Pictor. Nya stilideal gör sig gällande under 1700-talet och de rikt dekorerade valven vitputsas. Numera har Albertus Pictors bildvärld knackats fram på nytt och av stort intresse är framför allt målningarna i Övergrans kyrka, vilka räknas till Albertus Pictors tidigaste. Interiörmålningarna i Häggeby kyrka är för uppländska förhållanden mer ovanliga, då kyrkan under 1600-talets slutskede dekorerats med en växtornamentik i renässansstil.

Under stormaktstiden får kyrkorna en ny roll som begravningskyrkor åt ståndspersoner. Detta framträder tydligast i Skokloster kyrka där det ståtliga Wrangelska gravkoret uppfördes 1639. Även Häggeby kyrka bär tydliga spår av ståndsmässiga gravplatser. Bland annat har kyrkan flera vapensköldar och begravningsvapen, av vilka de två största är knutna till släkten Planting, som under 1600-talet innehade Finnstaholms säteri. Mycket vanligt var att adelspersoner donerade dyrbara inventarier till kyrkorna. Exempelvis kan nämnas predikstolen i Övergrans kyrka, vilken är en gåva från grevinnan Ebba Brahe, gift med riksmarsken Jacob de la Gardie, som vid 1600-talets mitt var ägare till Biskops-Arnö.

Kyrkobyggnaderna i Håbo präglas idag i sitt yttre utseende av 1700- och 1800-talens ombyggnader. Som redan nämnts har de tidigare spetsiga tornspirorna ombyggts. De små medeltida fönstren har förstorats för att ge bättre ljusinsläpp i kyrkorummet och under 1800-talets första hälft var det också vanligt att kyrkklockorna flyttades upp i tornen från de tidigare nyttjade fristående klockstaplarna. Vid Yttergrans och Skoklosters kyrkor finns klockstaplar från 1700-talet bevarade.

Det är inte bara de mindre stenkyrkorna som ombyggts under århundradena. Även Skoklosters kyrka har genomgått förändringar efter 1620-talets omfattande renovering som utfördes genom Herman Wrangels försorg. Omkring 1730 gjordes flera yttre förändringar och 1893-94 genomgick kyrkan en hård restaurering under arkitekten Emil Langlets ledning.

Inom den nuvarande kommunen har det under medeltiden även funnits en ärkebiskopsborg, där biskoparna vanligen residerade under sommarhalvåret. På 1320-talet lät ärkebiskopen Olof Björnsson uppföra en palatsliknande borganläggning på Arnö i Övergrans socken. Vid reformationen 1527 indrogs egendomen till kronan. Idag återstår delar av den medeltida ärkebiskopsborgen i den nuvarande gårdsanläggningen på Biskops-Arnö. Intressant och mycket vacker är den gotiska pelarsalen som numera tjänstgör som samlingslokal.

Prästerna, liksom andra civila ämbetsmän och militära befäl, hade som löneförmån boställen som upplåts av kronan. Även prästerna var skyldiga att bo på gården och bruka jorden. Redan i Upplandslagen 1296 finns det bestämmelser om prästgårdarnas storlek och bebyggelse. Ett visst antal hus med vissa funktioner skulle finnas och dessa s.k. laga hus var bönderna skyldiga att uppföra. Underhållet av byggnaderna var däremot prästens ansvar. Denna byggnadsskyldighet upprepades i flera lagar och resolutioner och det var främst 1720- och 1727 års resolutioner som klargjorde bestämmelserna om de laga husen och deras utformning. Bland annat angavs bostadshusens storlek och lämplig planlösning. Den sexdelade planen introducerades under 1700-talet på kyrkoherdeboställena och vid den tiden fick prästgårdarna alltmer karaktären av mindre herrgårdar. Den ännu bevarade huvudbyggnaden vid Kalmar prästgård, som är uppförd 1740, hör till en av de tidigast kända kyrkoherdeboställena i Uppland, där den sexdelade planlösningen kom att genomföras. Mangårdsbyggnaderna på prästgårdarna i Skokloster, Häggeby och Övergran har även de sexdelade planlösningar, vilka dock har tillkommit udner 1700-talets senare del och 1800-talets början. Under 1800-talets början blev det vanligt med tvåvåniga huvudbyggnader på prästgårdarna och enligt tidens ideal påbyggdes Övergrans prästgård med en övervåning.

1910 genomfördes en ny prästgårds- och prästlönereform som på ett radikalt sätt skilde prästbostaden från jordbruket. Enligt den nya boställsordningen skulle själva prästgården utgöras av mangårdsbyggnad, brygghus, visthus, källare, vedbod och hemlighus. Arrendatorsbostäder uppfördes vanligen i anslutning till jordbruket. Äldre, timrade ekonomibyggnader av kulturhistoriskt intresse finns bevarade på flera av prästgårdarna i Håbo. Bland annat kan nämnas den tiondebod från 1800-talet som står vid Häggeby prästgård.

Kaplanen, som sedan 1800-talets mitt kallades komminister, var kyrkoherdens medhjälpare. Till en början var kaplanen bosatt på prästgården och det var först på 1680-talet som kaplanerna fick egna boställen. Det var kronohemman som anslogs till kaplansboställen och det var oftast ordinära bondgårdar, som inte alltid låg i närheten av kyrkan. Kaplansgårdarna var ofta anspråkslösare än kyrkoherdeboställena, eftersom kaplanen själv svarade för både uppförandet och underhållet av byggnaderna. Ett välbevarat komministerboställe av ålderdomlig karaktär finns i Nederhassla i Häggeby. I Yttergrans by finns också ett relativt välbevarat komministerboställe. Komministerboställen har även funnits i Bista i Kalmar och i Kivinge i Övergran. I Kalmar socken har kyrkoherdebostället under en tid även nyttjats som komministerboställe.

Militärväsendet

Under Karl XI:s regeringstid på 1680-talet genomfördes en radikal omorganisation av krigsmakten, varvid det så kallade indelningsverket infördes. Den bärande idén var att byarna indelades i rotar där varje rote hade ansvar för försörjningen av en anställd soldat. En liten jordlott samt bostad på byns utmark uppläts åt soldaten och hans familj. I Håboområdet ansvarade rotarna för soldater till Sigtuna kompani, som var ett av de åtta kompanierna inom Upplands regemente.

Då 1682 års militära indelningsverk genomfördes blev officerarna anvisade kronogårdar som boställen. Befälen var skyldiga att bo och bruka jorden på dessa jordbruksfastigheter, där bebyggelsen strikt reglerades genom en rad boställsförordningar. Den första förordningen tillkom 1687 och den sista 1836. Officerarnas bostäder byggdes efter mönsterritningar som var lika för hela landet. Bostadshusens storlek och utformning varierade emellertid beroende på befälsgrad. Eftersom tidens framstående arkitekter ofta svarade för dessa typritningar fick officersboställena ett ståndsmässigt utseende som formades efter rådande stilideal. Vanliga planlösningar var den sexdelade planen och framkammarstugor. De moderna militärboställena blev förebilder för annan bebyggelse på landsbygden.

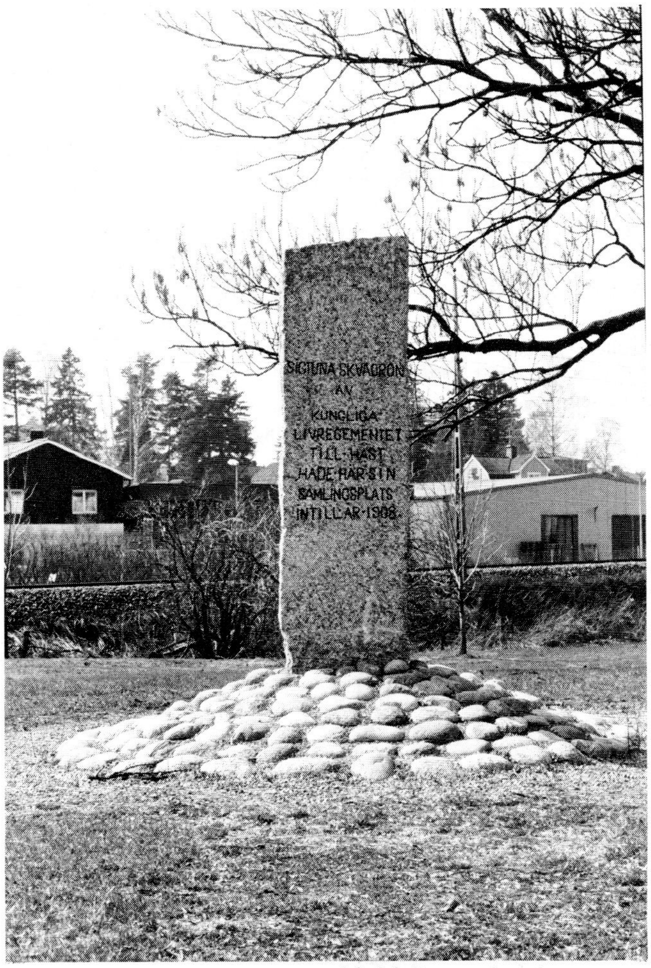

Minnessten rest 1931 vid Sigtuna skvadrons samlingsplats i Bålsta. Stenen är huggen av dragonen Alm från Håbo-Tibble.
Foto: Magnus Simonsson.

Till den militära organisationen hörde även rusthållen som svarade för att utrusta en ryttare med häst till Livregementet. Rusthållen utgjordes av gårdar där ägarna, vanligen ståndspersoner eller välbeställda bönder, höll kavallerisoldater mot att de erhöll skattefrihet. Kavallerisoldaterna som även kallades dragoner avlönades genom att rusthållen höll dem med torp och en jordlott att bruka. Dragontorpen låg liksom soldattorpen på utmarksjordar där odlingsförhållandena var mindre goda. Rusthållen i Håbobygden utrustade ryttare till Sigtuna skvadron vid Kungliga Livregementets Dragonkår.

Rusthåll för Sigtuna skvadron av Livregementet till häst var bland annat Vi, Krägga, Stora Hällby, Valla, Nyckelby, Apalle i Övergran socken, två gårdar i Bålsta i Yttergran socken samt Finnstaholm i Häggeby socken.

I Håboområdet har det funnits flera militära boställen. En del av dem var utarrenderade redan under 1800-talets början då det militära boställssystemet successivt började avvecklas. Det militära indelningsverket upplöstes helt 1901 då den allmänna värnplikten i sin helhet trädde i kraft.

Håbo, Bro och Erlinghundra härader bildade tillsammans Sigtuna kompani av Upplands regemente. som tillhörde infanteriet. I Bodarna i Häggeby fanns bostället för kompanichefen som var kapten. På det f.d. kaptensbostället i Bodarna finns ännu en välbevarad framkammarstuga. Ytterligare några befälsboställen fanns under 1700-talet, nämligen ett fänriksboställe i Storkumla i Övergran och ett förareboställe i Frösunda i Kalmar. Dessa var dock indragna och utarrenderade före 1833.

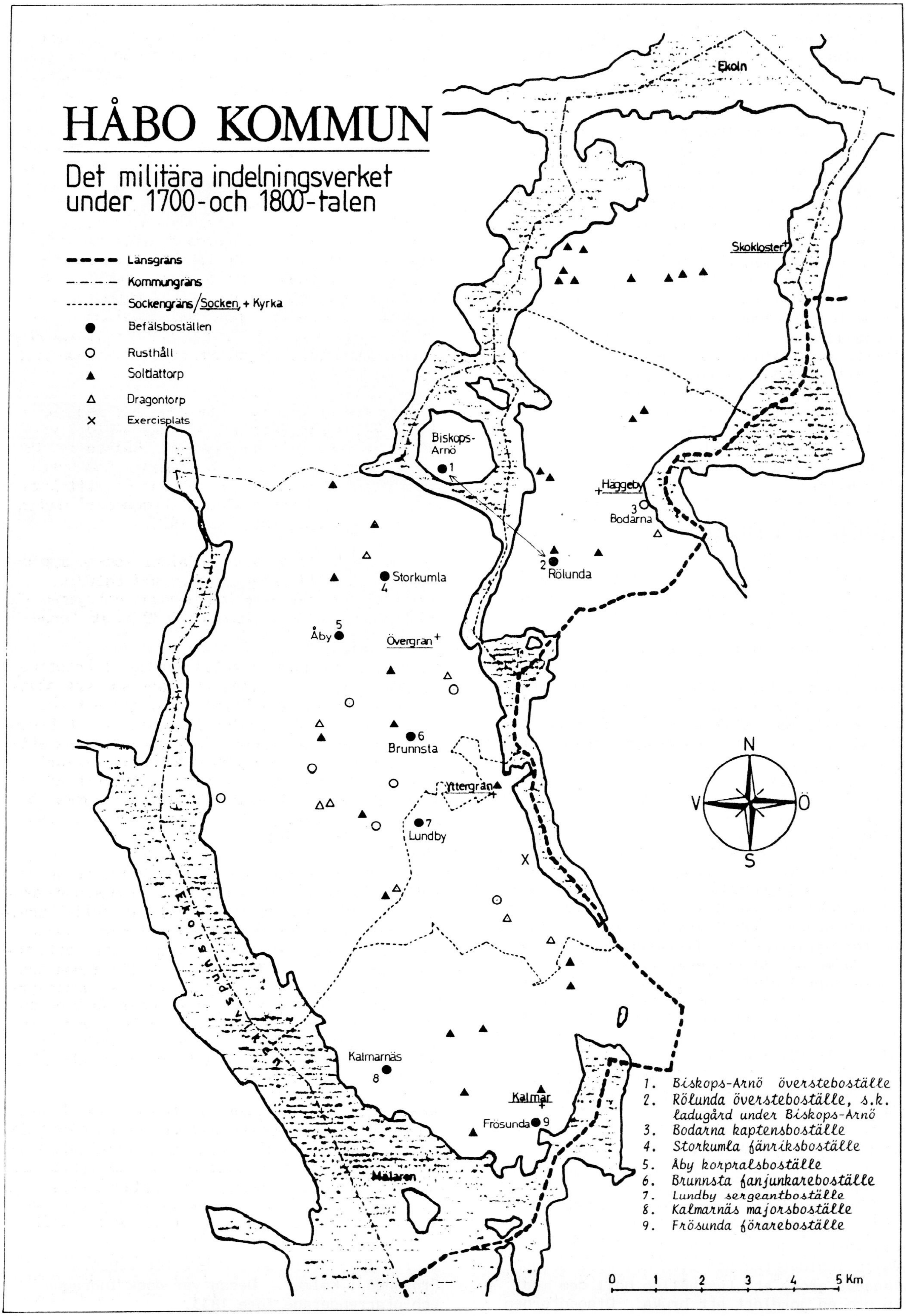

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
● Befälsboställen
○ Rusthåll
▲ Soldattorp
△ Dragontorp
× Exercisplats
Ekoln
Skokloster
Biskops-Arnö
1
Häggeby
3
Bodarna
2
Rölunda
Storkumla
4
5
Åby
Övergran
6
Brunnsta
Yttergran
7
Lundby
X
EKOLSUNDSVIKEN
Kalmarnäs
8
Kalmar
Frösunda
9
Mälaren
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

HÅBO KOMMUN

Det militära indelningsverket under 1700-och 1800-talen

1. Biskops-Arnö översteboställe
2. Rölunda översteboställe, s.k. ladugård under Biskops-Arnö
3. Bodarna kaptensboställe
4. Storkumla fänriksboställe
5. Åby korpralsboställe
6. Brunnsta fanjunkareboställe
7. Lundby sergeantboställe
8. Kalmarnäs majorsboställe
9. Frösunda förareboställe

Livregementets dragonkår bestod av staben samt fem skvadroner som var indelade i olika geografiska områden. Sigtuna skvadron omfattade den sydvästra delen av Uppland. Sedan 1600-talets slut och fram till 1870-talet låg stabens översteboställe på Arnö i Övergran. Till överstebostället hörde även Rölunda i Häggeby som brukades som ladugård under Arnö. Det än idag välbevarade och ståndsmässigt bebyggda officersbostället på Arnö har huvudbyggnad och flygelbyggnader från 1730- och 1740-talen. Sigtuna skvadron hade sitt majorsboställe i Kalmarnäs i Kalmar och ett fanjunkarboställe i Brunnsta i Övergran samt ett förste sergeantboställe i Lundby i Yttergran. I Åby i Övergran fanns ett förste korpralsboställe som emellertid åtminstone sedan 1833 varit utarrenderat. På flera av dessa f.d. militärbostället finns välbevarade byggnader av kulturhistoriskt värde. Framför allt kan nämnas huvudbyggnaden vid Kalmarnäs majorsboställe samt den flygelbyggnad vid Åby korpralsboställe som utgörs av ett ålderdomligt bostadshus.

Under 1800-talets senare del fanns det sammanlagt omkring 40 soldat- och dragontorp inom nuvarande Håbo kommun. Bostadshusen vid soldat- och dragontorpen var i allmänhet enkel- eller sidokammarstugor med tillhörande fähus. På Skohalvön finns flera välbevarade soldattorp och ett flertal i sin helhet välhållna soldattorpsmiljöer finns främst inom Sånkaområdet. Av dragontorpen är ett färre antal bevarade. På Dragonbacken strax söder om Nyckelby finns ett relativt välbevarat dragontorp.

En exercisplats för Sigtuna skvadron har funnits vid Grans gästgivaregård i Yttergran. När gästgiveriet vid 1800-talets mitt flyttades till Bålsta flyttades även dragonernas mötesplats till Bålsta gästgiveri. På platsen står idag en minnessten.

Skolan

Redan under 1600- och 1700-talen förekom skolundervisning på landsbygden. Kyrkan organiserade det spirande skolväsendet och genom flera förordningar ålades församlingens klockare att fungera som lärare. Trots detta var undervisningen bristfällig, då skolhus saknades och barnens skolgång konkurrerade med plikterna i hemmet. Kristendomskunskap var det främsta ämnet och katekesen och ABC-boken användes sida vid sida. Kunskaperna kontrollerades vid husförhören. Vid flera av de adliga storgodsen grundades skolor under 1600-talet. Detta skedde även vid Skokloster, där ett skolhus bekostat av Carl Gustaf Wrangel uppfördes 1663. Gårdsfolkets barn undervisades i denna skola medan de grevliga barnen hade egen informator.

1768 utgick en förordning om inrättandet av sockenskolor med lärare. På flera håll tog prästerna initiativ till ambulerande skolverksamhet. Socknarna delades in i skolrotar som skulle svara för skollokaler och lärarnas uppehälle. Undervisningen, som bedrevs turvis på olika platser, kunde inrymmas i någon bondgård, klockargård eller i sockenstugan. I Håbo kommuns nuvarande socknar har barnundervisningen under 1700-talet och 1800-talets början bedrivits av klockare men även bondhustrur, klockarfruar, kaplaner och dragoner har haft hand om "bokläsning och christendomskunskap" bland barnen.

Intresset för landskolor ökade alltmer och det var vanligt att skolhusen tillkom med hjälp av privata donationer. Så var också fallet med de skolhus som under 1800-talets början uppfördes i Håbo. Genom godsägarens på Segersta, justitierådet Örbom, försorg byggdes 1813 Segersta skola i Jungfrulund. De långa avstånden till skolan i sockenhuset vid Övergrans kyrka och det stora antalet torparbarn i den västra delen av socknen var anledningen till skolans tillkomst. Fram till 1885 bedrevs undervisningen i Segersta skola, då verksamheten flyttade till Storkumla.

I Bålstalund i Yttergran byggdes ett skolhus 1818. Det uppfördes på initiativ av löjtnanten och ägaren till Norrgården i Bålsta by. De första åren undervisade en dragon. Sedermera anställdes en skolmästare och bostad till denne åstadkoms genom att skolhuset byggdes på med en våning. Skolbyggnaden revs 1970.

Den första skolbyggnaden i Kalmar socken uppfördes omkring 1830 strax norr om prästgården. Skolhuset, som kallades Skolhyddan, nyttjades för småskoleundervisning fram till 1918, då Eneby skola tillkom.

I Skokloster socken inrättades "Magnus Fredriks skola" år 1832. Skolans stiftare som var dåvarande ägaren av Skokloster gods, greve Magnus Brahe, upplät skollokaler i Flasta by och bekostade även skolmästarens lön. 1847 byggdes ett nytt skolhus i Flasta och den ännu exteriört välbevarade byggnaden är det äldsta bevarade skolhuset i Håbo kommun. Skolan nyttjades för undervisning fram till 1909 då den nya skolan i Råberga stod färdig.

1842 utfärdades den första folkskolestadgan som införde obligatorisk skolgång. Ambulerande skolor fick inte längre förekomma. I stället skulle skolor med utbildade lärare finnas i varje socken. Barnen skulle undervisas minst åtta månader om året. Skolhusen som skulle ligga centralt uppfördes oftast i närheten av sockenkyrkan. Under en övergångsperiod bedrevs ännu på många håll en provisorisk ambulerande undervisning, och då det var kostsamt att uppföra nya skolhus inreddes ofta befintliga byggnader till skollokaler.

Omkring 1870 påbörjades nybyggandet av ett stort antal skolhus. I många byar uppfördes både folkskolor och småskolor. Det var vanligt att skolhusen byggdes efter typritningar som upprättats av Överintendentämbetet. Skolsalarna skulle vara rymliga och fönstren skulle vara stora för att släppa in mycket ljus. Förutom skolsalar inrymde byggnaderna även lärarbostäder och senare tillkom också slöjdsalar och gymnastiklokaler. Särskilda lärarbostäder intill skolhusen började i allmänhet uppföras först på 1930-ta-

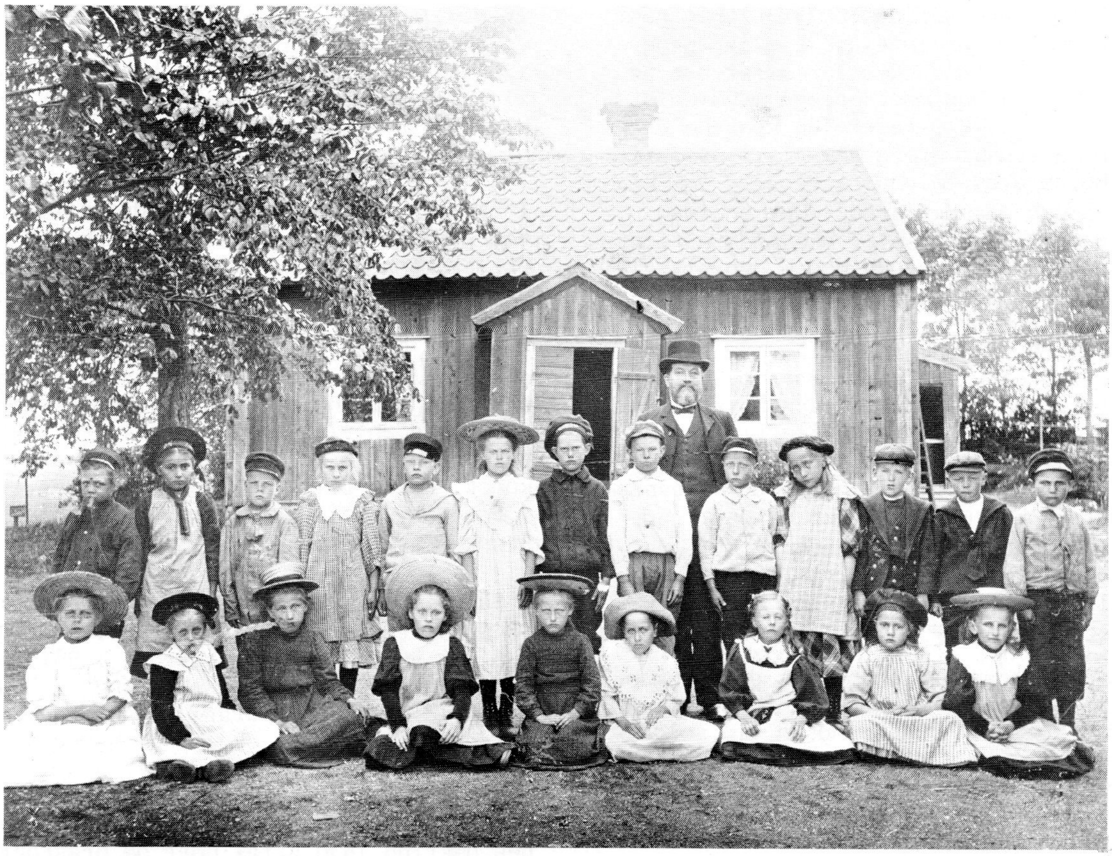

Det gamla skolhuset i Yttergran var litet och hade små fönster, eftersom det byggdes innan de nya idealen med ljus och luft blev vägledande för skolhusbyggnadet. Fotografi från 1900-talets början, Håbo kulturnämnd.

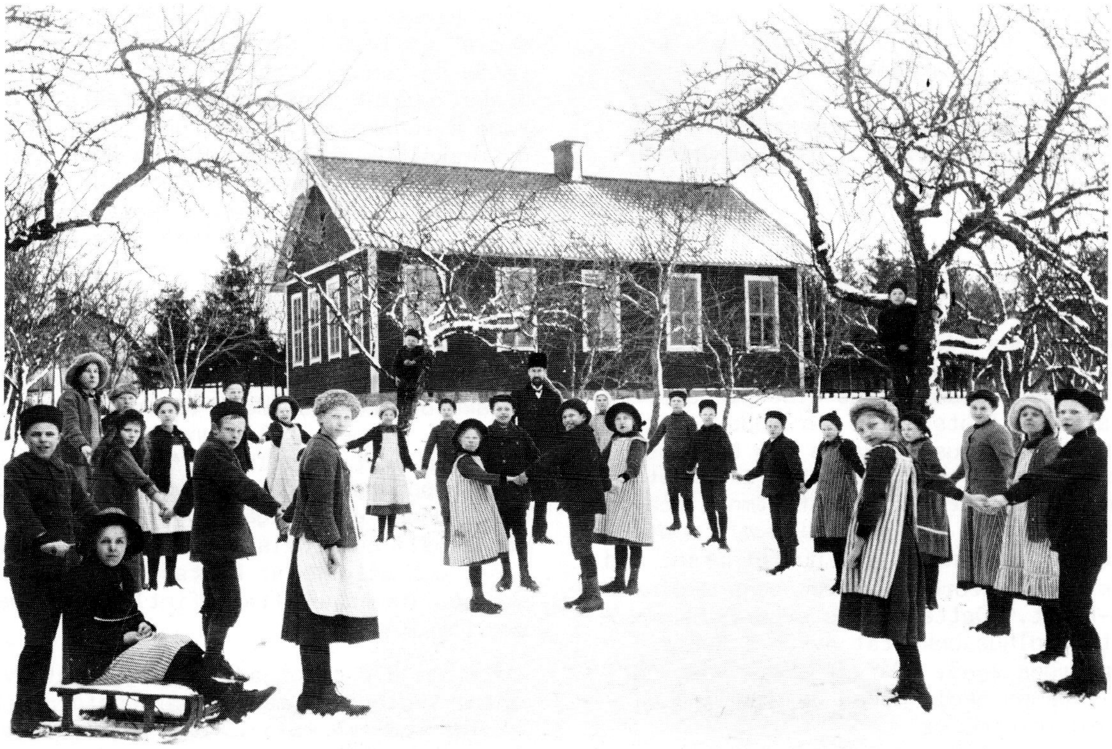

Kyrkskolan i Övergran, uppförd 1894, präglas däremot av tidens ideal. Det framgår bland annat av de många, stora fönstren på skolhuset. Fotografi från 1900-talets början, Håbo kulturnämnd.

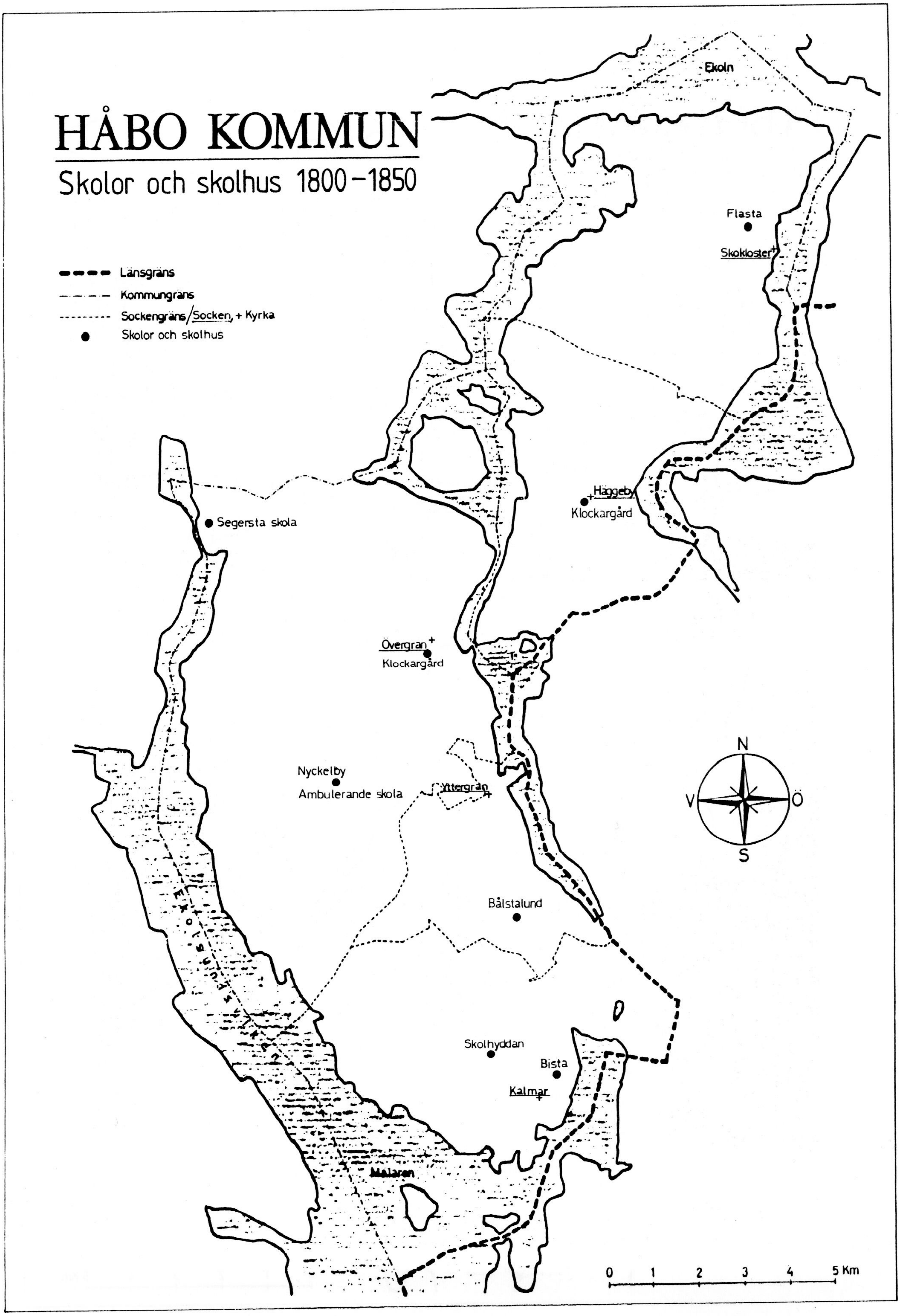

HÅBO KOMMUN

Skolor och skolhus 1800–1850

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Skolor och skolhus
Ekoln
Flasta
Skokloster
Häggeby
Klockargård
Segersta skola
Övergran
Klockargård
Nyckelby
Ambulerande skola
Yttergran
Bålstalund
Ekolsundsviken
Skolhyddan
Bista
Kalmar
Mälaren
N
V
Ö
S
0 1 2 3 4 5 Km

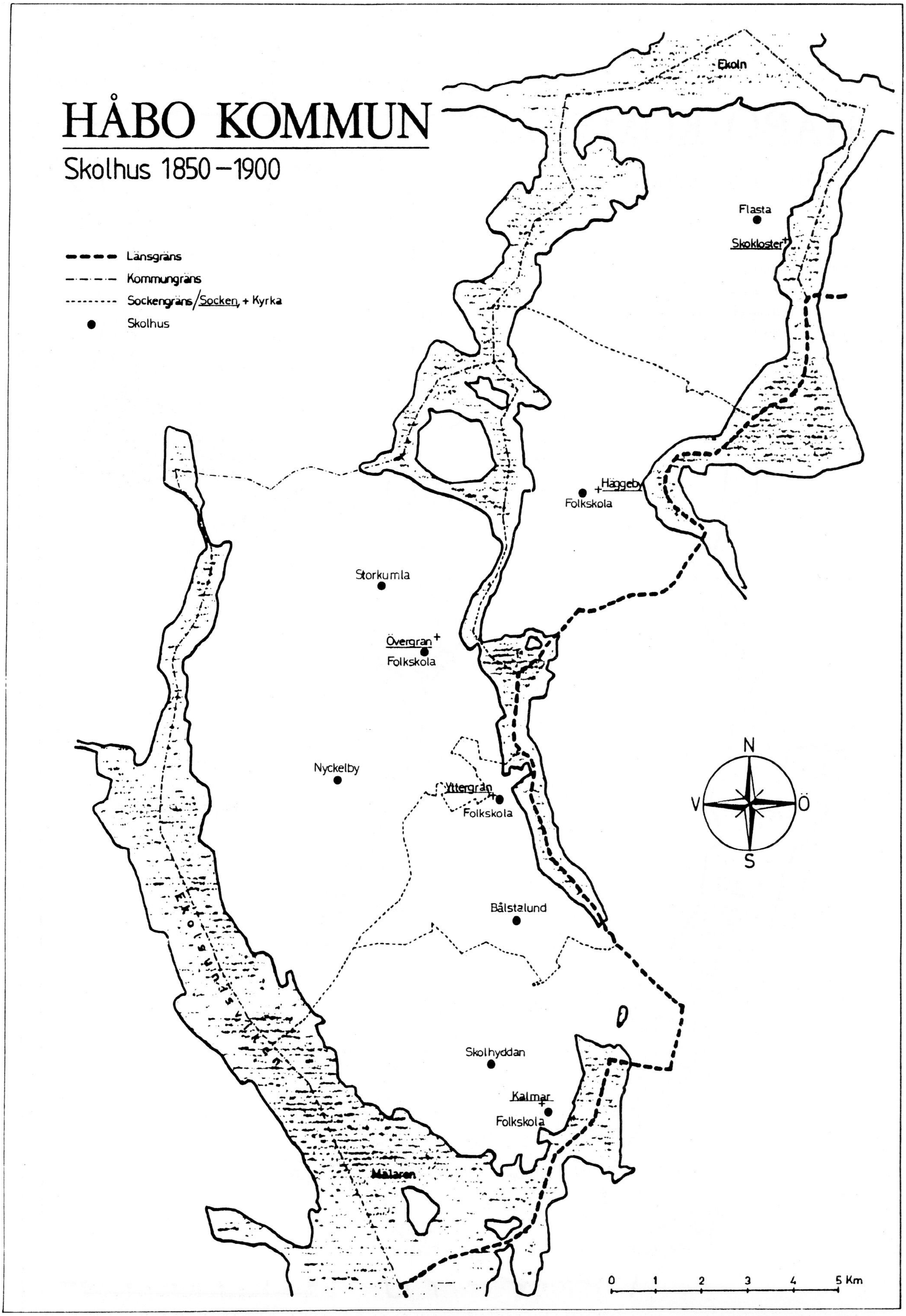

HÅBO KOMMUN

Skolhus 1850–1900

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Skolhus
Ekoln
Flasta
Skokloster
Häggeby
Folkskola
Storkumla
Övergran
Folkskola
Nyckelby
Yttergran
Folkskola
Bålstalund
Skolhyddan
Kalmar
Folkskola
Mälaren
N
S
V
Ö
0
1
2
3
4
5 Km

HÅBO KOMMUN

Skolhus 1900–1950

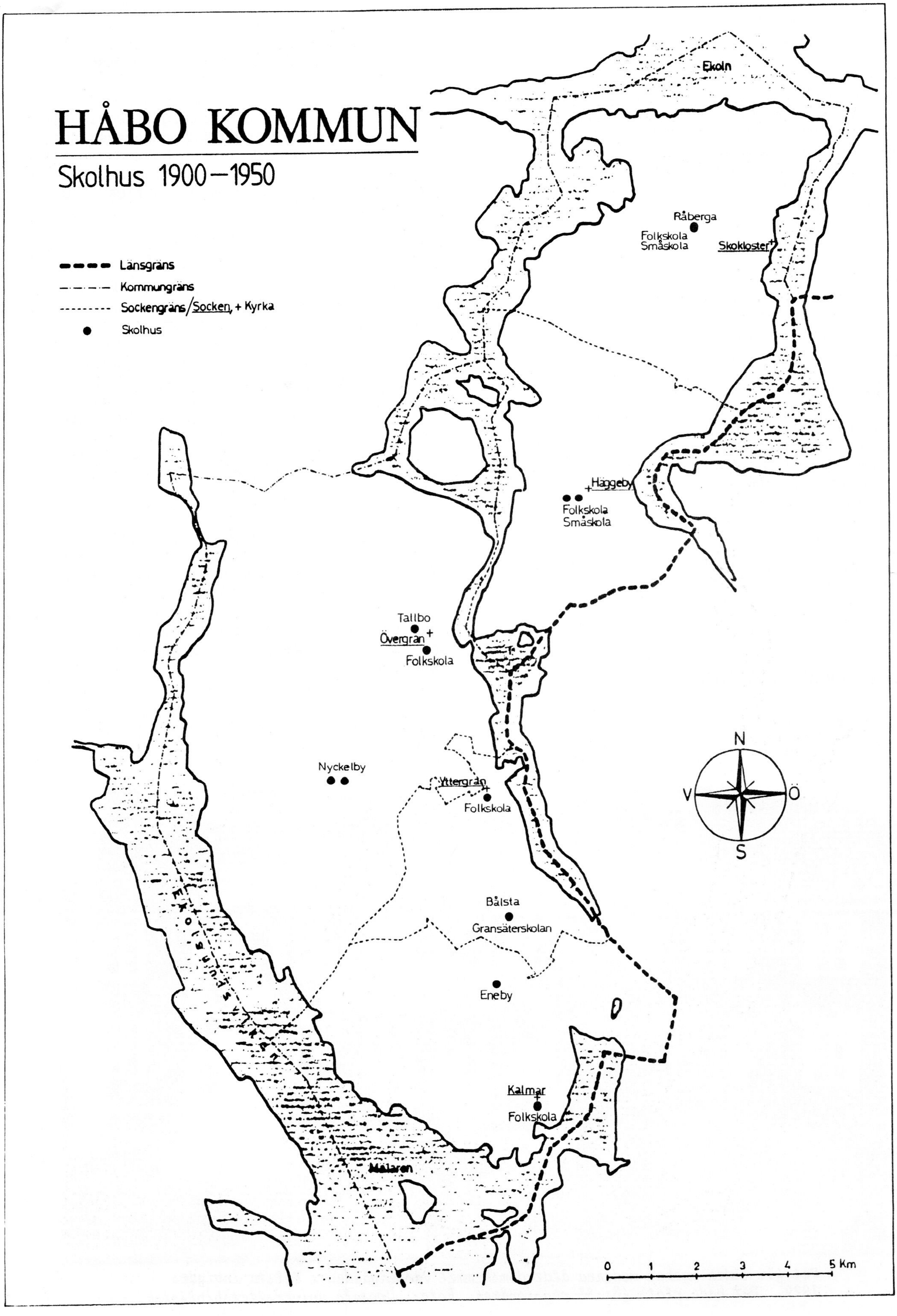
Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Skolhus
Ekoln
Råberga
Folkskola
Småskola
Skokloster
Häggeby
Folkskola
Småskola
Tallbo
Övergran
Folkskola
Nyckelby
Yttergran
Folkskola
Bålsta
Gransäterskolan
Eneby
Kalmar
Folkskola
Ekolsundsviken
Mälaren
N
V
Ö
S
0 1 2 3 4 5 Km

let. I några av Håboskolorna inrättades även s.k. kommunalrum i skolhusen, t.ex. i Häggeby småskola och i Eneby skola i Kalmar.

Inom den nuvarande kommunens gränser uppfördes tolv skolhus från 1870-talet fram till mitten av 1940-talet. Invid sockenkyrkorna byggdes folkskolor i Kalmar omkring 1870, i Häggeby omkring 1880, i Yttergran 1882 och i Övergran 1894. Dessa kyrkskolor, som numera används som samlingslokaler, bevarar i stora drag sin tidstypiska utformning med stora, symmetriskt placerade fönster och sadeltak.

Ytterligare några skolor byggdes i början av 1900-talet. I Häggeby uppfördes en småskola 1907. Den fungerar idag som skolmuseum. I en nationalromantisk stil med höga, brutna tak och småspröjsade fönster byggdes Råberga skola i Skokloster, Eneby i Kalmar och Nyckelby småskola i Övergran.

Den första skolan i Bålsta stationssamhälle, Gransäterskolan, stod färdig 1945. Skolbyggnaden, som ännu finns kvar, kom 1958 att ingå i den centralskola som inrättades inom den nya storkommunen. Centralskolans tillkomst medförde att all skolverksamhet lades ned i de kringliggande sockenskolorna.

Idag undervisas grundskoleeleverna inom Håbo kommun i ett antal moderna skolenheter i Bålsta tätort samt i en mindre skola i Råberga i Skokloster.

Sjuk- och socialvård

Under medeltiden var det kyrkan och klostren som svarade för vården av fattiga och sjuka och för detta ändamål grundades hospital och helgeandshus i städerna. På hospitalen vårdades de smittsamt sjuka, medan fattiga och åldringar omhändertogs på helgeandshusen.

På landsbygden dröjde det länge innan ansvarsfrågan rörande sjuk- och fattigvården löstes. I 1571 års kyrkoordning rekommenderades socknen att ansvara för de hjälpbehövande men inte förrän 1734 stadgades det i lag att socknen var skyldig att ta hand om de fattiga. För att förbättra förhållandena för de fattiga skulle särskilda fattigstugor byggas. De uppfördes vanligen på kyrkans mark strax intill kyrkan. I fattighuset fick alla hjälpbehövande inom socknen bo tillsammans. Det var ofta sjuka och fattiga, både åldringar och barn, som skulle samsas om de små utrymmena som erbjöds. I samtliga socknar i Håbo har det funnits fattigstugor. Intill kyrkorna i Övergran och Kalmar byggdes fattigstugor under 1700-talet. Ännu bevarade fattigstugor finns vid Flasta i Skokloster, uppförd 1840, och vid Kalmar kyrka, uppförd omkring 1900. Vissa av dessa fattigstugor - sedermera benämnda ålderdomshem - var i bruk fram till 1940-1950-talen.

På 1860-talet reformerades sjuk- och fattigvården. Ansvaret för hälso- och sjukvården övertogs av landstingen som bildades 1862, medan fattigvården fortfarande skulle bedrivas av socknarna. 1918 tillkommer en ny fattigvårdslag och i samband med dess genomförande började benämningen ålderdomshem att användas mer allmänt. Då nya tidsenliga ålderdomshem skulle uppföras bildades vanligen s.k. kommunalförbund. Bålsta fattigvårdsförbund utgjordes av sammanlagt nio kommuner som 1928/29 uppförde det nya ålderdomshemmet Västergården i Bålsta.

Det för tiden mycket moderna ålderdomshemmet Västergården i Bålsta invigdes 1929. Det hade plats för 33 pensionärer. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Den allmänna hälso- och sjukvården på landsbygden organiserades under 1800-talets slut i olika provinsialläkardistrikt. Bålsta provinsialläkardistrikt hade mottagning och läkarbostad i Bålsta.

Idag finns det olika former för äldreboende inom kommunen. Ett nytt ålderdomshem, Västersol, tillkom på 1960-talet och dessutom finns det kommunala pensionärslägenheter. Inom landstinget är sjukvården organiserad i Enköping-Håbo sjukvårdsdistrikt och en vårdcentral finns i Valhall som är Bålsta nya moderna centrum.

Folkrörelser

Omvälvningarna var stora då Sverige utvecklades från jordbrukssamhälle till industrisamhälle under 1800-talets andra hälft. Ur flera aspekter blev samhället allt rörligare. Den kraftiga folkökningen på landsbygden medförde att många fick lämna sin hembygd för att bosätta sig i de nya industriorterna och i städerna. Samtidigt upplöstes det gamla klassamhället successivt genom en rad samhällsreformer. För den enskilda personen var förändringarna inte alltid positiva, då nya värderingar tillkom och tryggheten i de gamla sociala relationerna försvann. Ur rotlöshet, fattigdom och maktlöshet uppstod folkliga reaktioner som så småningom utvecklades till krav på medinflytande i samhällslivet. Väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen växte fram och det var främst folk ur den snabbt växande arbetarklassen och det lågborgerliga skiktet som organiserade sig i dessa rörelser. Den ökande folkbildningen och de förbättrade kommunikationerna gjorde att de nya demokratiska idéerna spreds snabbt. Idéerna som innebar ett radikalt nytänkande möttes givetvis av ett hårt motstånd från det etablerade samhället. Församlingsfrihet, yttrandefrihet och sociala reformer var viktiga frågor och ett övergripande mål för folkrörelseorganisationerna var allmän rösträtt. Genom kamp och idealitet uppnåddes allt fler viktiga mål, och efter sekelskiftet 1900 kom folkrörelserna att utgöra betydelsefulla faktorer i samhällslivet.

Till en början samlades föreningsmedlemmarna i hemmen och i traktens skolhus. De allt ökande medlemsskarorna och det motstånd och den misstänksamhet som mötte verksamheten gjorde att egna samlignslokaler sågs som nödvändiga. Ett stort antal folkrörelsebyggnader uppfördes genom ideellt arbete och gemensamma uppoffringar. Lokalerna blev ofta viktiga samlingspunkter för människor i hela bygden. Trots att Håboområdet inte har varit någon utpräglad folkrörelsebygd har nio samlingslokaler av folkrörelsekaraktär uppförts. Byggnadsperioden var förhållandevis sen, då samtliga lokaler har tillkommit under 1900-talet. De flesta uppfördes i och omkring dåvarande Bålsta stationssamhälle. 1941 brann tre av folkrörelsehusen i Bålsta ned. Avsaknaden av samlingslokal medförde att Medborgarhuset uppfördes 1947. Det ursprungligen förenings- och andelsägda huset fungerar ännu som samlingslokal, men sedan 1966 i Håbo kommuns regi. Medborgarhuset har varit en betydande samlingspunkt för föreningslivet i Håbo.

Väckelserörelsen

Väckelserörelsen var den första stora folkrörelsen som på 1860-talet bröt igenom i hela landet. Motståndet från statskyrkan var hårt då de nya religiösa budskapen spreds genom lekmannapredikanter. Genom konventikelplakatet var mötesfriheten begränsad, men trots att sammankomsterna skingrades och predikanterna avhystes på mer eller mindre våldsamt sätt bildades nya missionsföreningar och friförsamlingar i snabb takt. Först 1873 fastställdes allmän församlingsfrihet. Frikyrkorörelsen kom att splittras i flera olika riktningar, som mer eller mindre tog avstånd från statskyrkan. På landsbygden fick framför allt baptistförsamlingarna, Evangeliska Fosterlandsstiftelsen och Svenska Missionsförbundet stor betydelse.

I Håbobygden bildades de första frikyrkoförsamlingarna sent. Först 1893 tillkom den ännu verksamma baptistförsamlingen i Bålsta, men baptistiska strömningar hade förekommit åtminstone sedan 1880-talet. Den första tidens lokalproblem löstes på olika sätt och åren 1923-1934 hyrde församlingen en f.d. dans- och biolokal i Bålsta. Elimkapellet, den egna lokalen, invigdes 1936. Byggnaden, som ännu fungerar som samlingslokal för baptistförsamlingen, kallas nu Bålsta Baptistkyrka. Det välbevarade huset är uppfört i en tidstypisk putsarkitektur.

Den frikyrkliga verksamheten i Håbo har dominerats av Svenska Missionsförbundet. 1895 bildades en missionsförsamling i Övergran, och 1907 tillkom en annan i Kalmar. Församlingarna är sedan 1962 sammanslagna till Bålsta Missionsförsamling. Både Övergrans och Kalmar missionsförsamlingar manifesterade sin verksamhet i egna missionshus. Omkring 1900 byggdes ett missionshus vid Kumla i Övergran. Det är rivet sedan 1979. Kvar på sin ursprungliga plats finns Betesda missionshus som uppfördes 1907 av Kalmar missionsförsamling. Lokalen, som idag ägs av Bålsta missionsförsamling, kallas nu Bålsta Missionskyrka. Husets religiösa funktion framgår av den ursprungliga, tidstypiska takryttaren som kröns av ett kors.

Nykterhetsrörelsen

Under 1800-talet ökade brännvinskonsumtionen och det alltmer utbredda supandet var en social olägenhet av stora mått. Som en reaktion på detta utvecklades nykterhetsrörelsen. Redan på 1830-talet bildades halv-absolutistiska föreningar, vanligen bland ståndspersoner. Helnykterhet som mått präglade emellertid den breda nykterhetsrörelsens genombrott på 1870-talet. Stora medlemsskaror kom att ansluta sig till den absolutistiska IOGT-rörelsen, vilken 1879 infördes till vårt land från Förenta staterna. Ett flertal andra nykterhetsorganisationer, bland annat Blåbandsföreningar och Templarorden, verkade på liknande sätt för ett helnyktert samhälle. I ordenshusen agiterades det för helnykterhet. Egna bibliotek och föreläsningar ingick som medel i upplysningsarbetet. Samtidigt utvecklades en omfattande nöjesverksamhet med teater-, dans- och bioföreställningar.

Genom åren har 19 nykterhetsföreningar varit verksamma i Håbo. Den första IOGT-logen, Nr 558 Hjort, bildades redan 1883 i Bålsta. Föreningens existens blev inte långvarig då verksamheten lades ned redan 1897. Därefter bildades flera föreningar, och typiskt för dem var att från 1911 och fram till 1940-talet fanns det fem IOGT-loger som i princip avlöste varandra. Trots det stora antalet verksamma nykterhetsföreningar har endast en samlingslokal uppförts. 1925 byggdes ett ordenshus i Bålsta av IOGT-logen Nr 4790, Bålsta Framtid, men redan 1931 upphörde logen och byggnaden nyttjades därefter som skollokal under ett par år. 1941 brann byggnaden ned.

Arbetarrörelsen

Vid tiden omkring sekelskiftet 1900 växte arbetarrörelsens olika organisationer fram. 1889 bildades det socialdemokratiska partiet, men partiprogrammet utformades först 1897. Den fackliga grenen av arbetarrörelsen utmynnade i att de olika förbunden 1898 slöt sig samman i Landsorganisationen (LO). Samtidigt etablerades Folkets Hus-rörelsen och arbetarrörelsen började bygga sina egna samlingslokaler.

Redan 1887 besökte den socialdemokratiska agitatorn August Palm Bålsta. Håbobygden saknade då så gott som helt industriell verksamhet och i de patriarkaliska storgodsmiljöerna var den fackliga och politiska rörelsen förbjuden. Flera försök att organisera arbetarna misslyckades, men 1914 tillkommer den första arbetarkommunen i Bålsta och 1922 bildas arbetarkommuner i de övriga socknarna. Verksamheten inom flera av arbetarkommunerna präglas av osäkerhet, då ständiga nedläggningar och nybildningar kommer. Sedan 1960 är avdelningarna sammanslagna till Håbo arbetarkommun.

Det hårda motståndet mot lantarbetarnas fackliga organisationssträvanden gjorde att lantarbetarföreningarna bildades sent. Kampen mot lantarbetarnas svåra sociala och ekonomiska villkor leddes under 1910-talet av folkskolläraren Oscar Sjölander i Kungsängen. Han agiterade ihärdigt bland traktens lantarbetare och det resulterade i att Upplands Lantarbetarförbund bildades 1918. Den första lantarbetarstrejken genomfördes 1919 och samma år organiserade sig lantarbetarna i Övergran i en avdelning under Upplands Lantarbetarförbund. Omkring 1920 tillkom också lantarbetarföreningar i de övriga socknarna. Sedan 1961 ingår Lantarbetarförbundets medlemmar inom Håbo i avdelning 3 i Bro.

Under 1930-talet, då en viss industrietablering sker i Bålsta, tillkommer några fackföreningar framför allt inom Träarbetarförbundet, Vägarbetarförbundet och Grovarbetarförbundet.

Länge arbetades det för uppförandet av ett Folkets Hus för arbetarrörelsens aktiviteter i Håbo. 1928 bildades Bålsta Folkets Hus-förening, men inte förrän 1935 kunde Bålsta Folkets Hus invigas. Liksom många andra folkrörelsebyggnader inrymde lokalen en stor samlingssal med scen, en liten sal och ett kök. Intill fanns också en dansbana. 1941 brann Folkets Hus ned.

Övriga folkrörelser

Idrottsrörelsens framväxt under 1870- och 1880-talen var till en början knuten till städerna. Först på 1920-talet började idrottsföreningar bildas på landsbygden. IFK Kalmar, som bildades 1922, var en tidig representant bland landsbygdsföreningarna. Verksamheten började med fotboll och senare stod även bandy, skidor och allmän idrott på programmet. Till en början var den s.k. Skogshyddan i Kalmar föreningslokal, men 1925 byggdes Idrottslokalen i Bålsta. Lokalen kom även att få en betydande roll för ortens nöjesliv, då både film och danstillställningar anordnades i byggnaden. Lokalen brann ned 1941. Idrottsföreningen,som sedan 1933 har namnet Bålsta IF, bedriver ännu en betydelsefull verksamhet inom kommunen.

Under 1930- och 1940-talen bildades även idrottsföreningar i Skokloster, Övergran och Häggeby.

Begreppet bygdegård började 1919 användas för samlingslokaler som främst var knutna till landsbygdsungdomens organisationer, t.ex. Jordbrukarungdomens Förbund, JUF. 1928 bildades Bålstaortens JUF och från 1934 var Varpsunds festplats en samlingsplats för verksamheten. 1938 uppfördes en JUF-lokal i Bålsta. Lokalen ägs numera av Håbo kommun.

Under 1930- och 1940-talen expanderade bygdegårdsrörelsen. 1947 tillkom Skoklosters bygdegårdsförening. På skänkt tomtmark i Råberga uppfördes 1948 en enkelt utformad bygdegård.

I Håbo utmynnade hembygdsrörelsens framväxt inte i någon lokal förening förrän 1952, då Övergrans hembygdsförening bildades. Den ännu verksamma föreningen ombildades 1967 till Håbo härads hembygdsförening. Sedan 1974 förvaltar föreningen Jan Fridegårdsmuseet vid Övergrans kyrka.

Under 1800-talets andra hälft utvecklades konsumentkooperationen i vårt land. 1899 bildades Kooperativa Förbundet, och under 1900-talets första decennier uppfördes en rad kooperativa butiker. Genom Enköpings konsumtionsförening uppfördes en Konsumbutik i Bålsta 1934. Butiken byggdes i den tidstypiska funktionalistiska stilen. En självständig konsumtionsförening i Bålsta bildades 1949. 1970 uppgick den i Konsum Stockholm.

HÅBO KOMMUN

Folkrörelsebyggnader uppförda 1902–1948

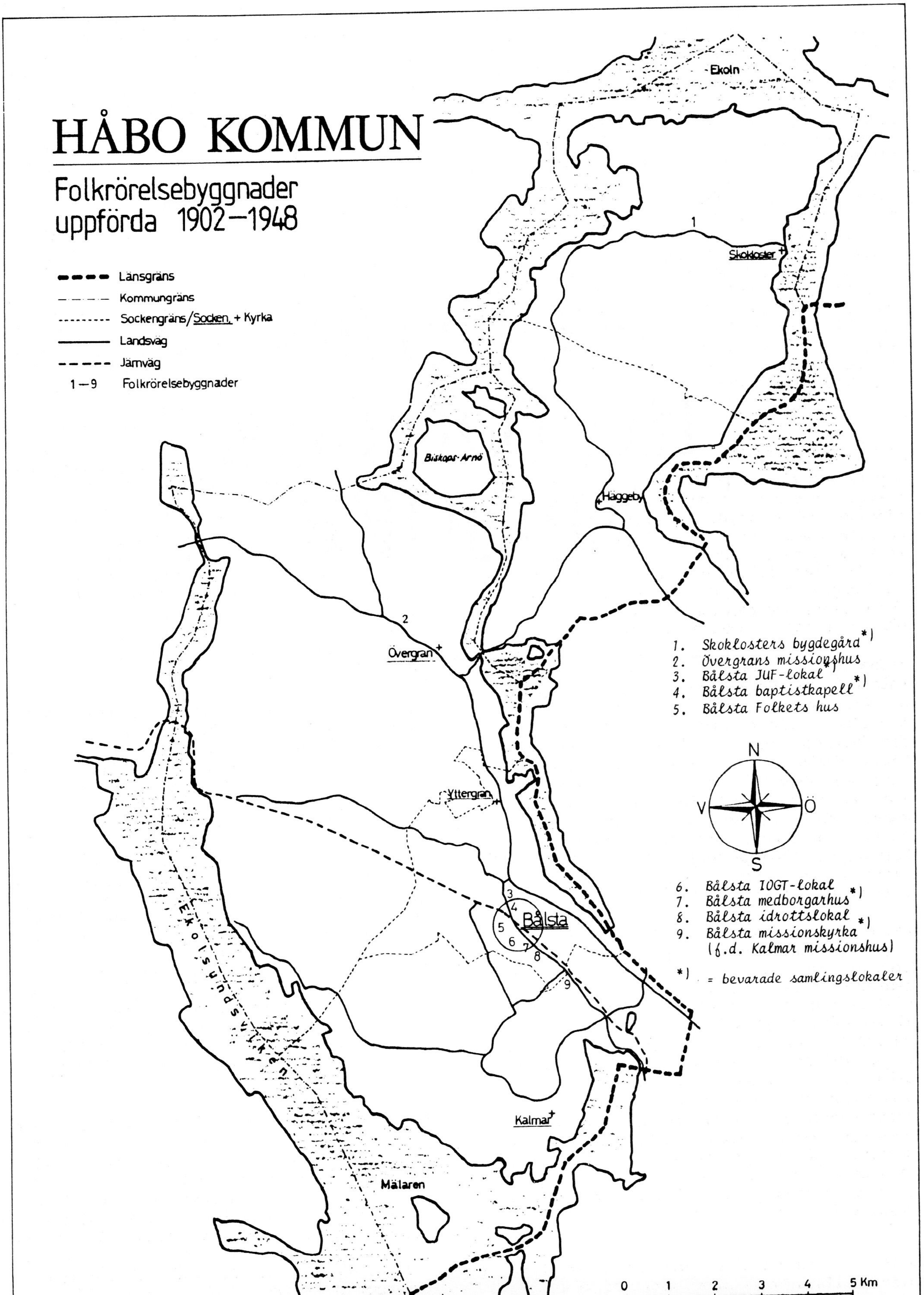
Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Landsväg
Järnväg
1—9 Folkrörelsebyggnader
Ekoln
1
Skokloster
Biskops-Arnö
Häggeby
2
Övergran
Yttergran
3
4
5
6
7
8
9
Bålsta
Ekolsundsviken
Kalmar
Mälaren
N
V
Ö
S
0
1
2
3
4
5 Km

1. Skoklosters bygdegård*)
2. Övergrans missionshus*)
3. Bålsta JUF-lokal
4. Bålsta baptistkapell*)
5. Bålsta Folkets hus
6. Bålsta IOGT-lokal
7. Bålsta medborgarhus*)
8. Bålsta idrottslokal
9. Bålsta missionskyrka*)
   (f.d. Kalmar missionshus)

*) = bevarade samlingslokaler

KULTURHISTORISKA MILJÖER

HÅBO KOMMUN

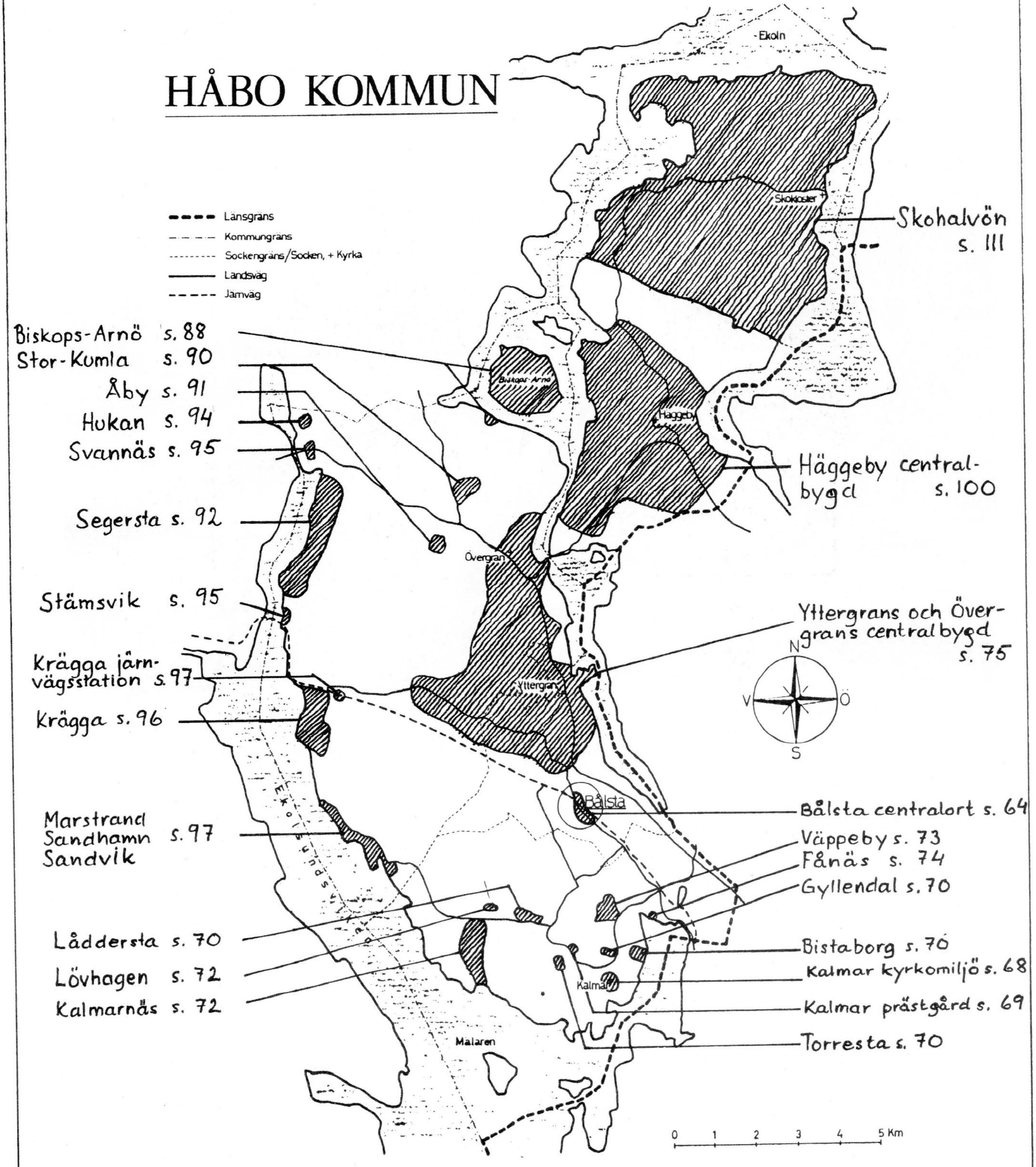

Länsgräns
Kommungräns
Sockengräns/Socken, + Kyrka
Landsväg
Järnväg
Ekoln
Skokloster
Skohalvön s. 111
Biskops-Arnö s. 88
Stor-Kumla s. 90
Åby s. 91
Hukan s. 94
Svannäs s. 95
Segersta s. 92
Stämsvik s. 95
Krägga järnvägsstation s. 97
Krägga s. 96
Marstrand Sandhamn Sandvik s. 97
Låddersta s. 70
Lövhagen s. 72
Kalmarnäs s. 72
Biskops-Arnö
Häggeby
Häggeby centralbygd s. 100
Övergran
Yttergran
Yttergrans och Övergrans centralbygd s. 75
N
V
Ö
S
Bålsta
Bålsta centralort s. 64
Väppeby s. 73
Fånäs s. 74
Gyllendal s. 70
Bistaborg s. 70
Kalmar kyrkomiljö s. 68
Kalmar prästgård s. 69
Torresta s. 70
Kalmar
Mälaren
Ekolsund
0 1 2 3 4 5 Km

BÅLSTA CENTRALORT

Kommunikationsmedlens utveckling kan ofta sättas i samband med olika platsers tillväxt- och blomstringsperioder. Man kan fråga sig "Vad hade Bålsta varit om inte järnvägen drogs dit?" Kanske fortfarande en stilla jordbruksbygd. Emellertid, järnvägen kom och Bålsta växte till ett mindre stationssamhälle. Idag expanderar Bålsta på andra grundvalar. Den närmare 100-åriga järnvägsepoken är nu avslutad, då både gods- och persontrafiken är nedlagd sedan 1970-talets början. Foto: Magnus Simonsson.

Bålsta tätort är ett ungt samhälle som vuxit fram efter järnvägens tillkomst på 1870-talet. Till en början utvecklades stationssamhället inom Yttergrans socken, medan de senare årtiondenas bebyggelseexpansion främst har skett inom Kalmar socken. (Utvecklingen till dagens expansiva centralort beskrivs kortfattat i kap. Tätortsutvecklingen.).

Det är främst områdena kring Bålsta gamla centrum, invid järnvägsstationen, som har ett kulturhistoriskt och miljömässigt värde. Under 1960-70-talen drabbades området kring järnvägen och det s.k. Torget av en omfattande rivningsvåg. Då revs bland annat gästgivaregården, tingshuset samt delar av den äldre affärsbebyggelsen. Trots att den kvarvarande centrumbebyggelsen inte är av homogen karaktär har den ett stort värde för förståelsen av de historiska sammanhangen, då den tydligt speglar stationssamhällets tillväxt under 1900-talets första hälft.

Den gamla centrumbildningen är belägen i den norra delen av tätorten. Intill och sydöst om stationsområdet, i ett stråk längs järnvägen och Stockholmsvägen, ligger egnahemsbebyggelse, flerfamiljshus, affärshus, samlingslokaler, ålderdomshem, skola och en snickerifabrik som samtliga härrör från 1920-40-talen, då stationssamhället successivt byggdes ut.

Den enda bevarade byggnaden från den tid då Bålsta var tingsställe, 1858-1903, är det gamla häktet. Den lilla putsade byggnaden med gallerförsedda fönster, som ligger strax norr om järnvägsövergången, är troligen uppförd 1858 samtidigt som tingshuset byggdes.

Järnvägsbebyggelsen i anslutning till Bålsta stationsbyggnad är av stort kulturhistoriskt värde då den utgjort centralpunkten för tillkomsten av Bålsta stationssamhälle. Det panelklädda och rödfärgade stationshuset, uppfört 1876, är ett gott exempel på den panelar-

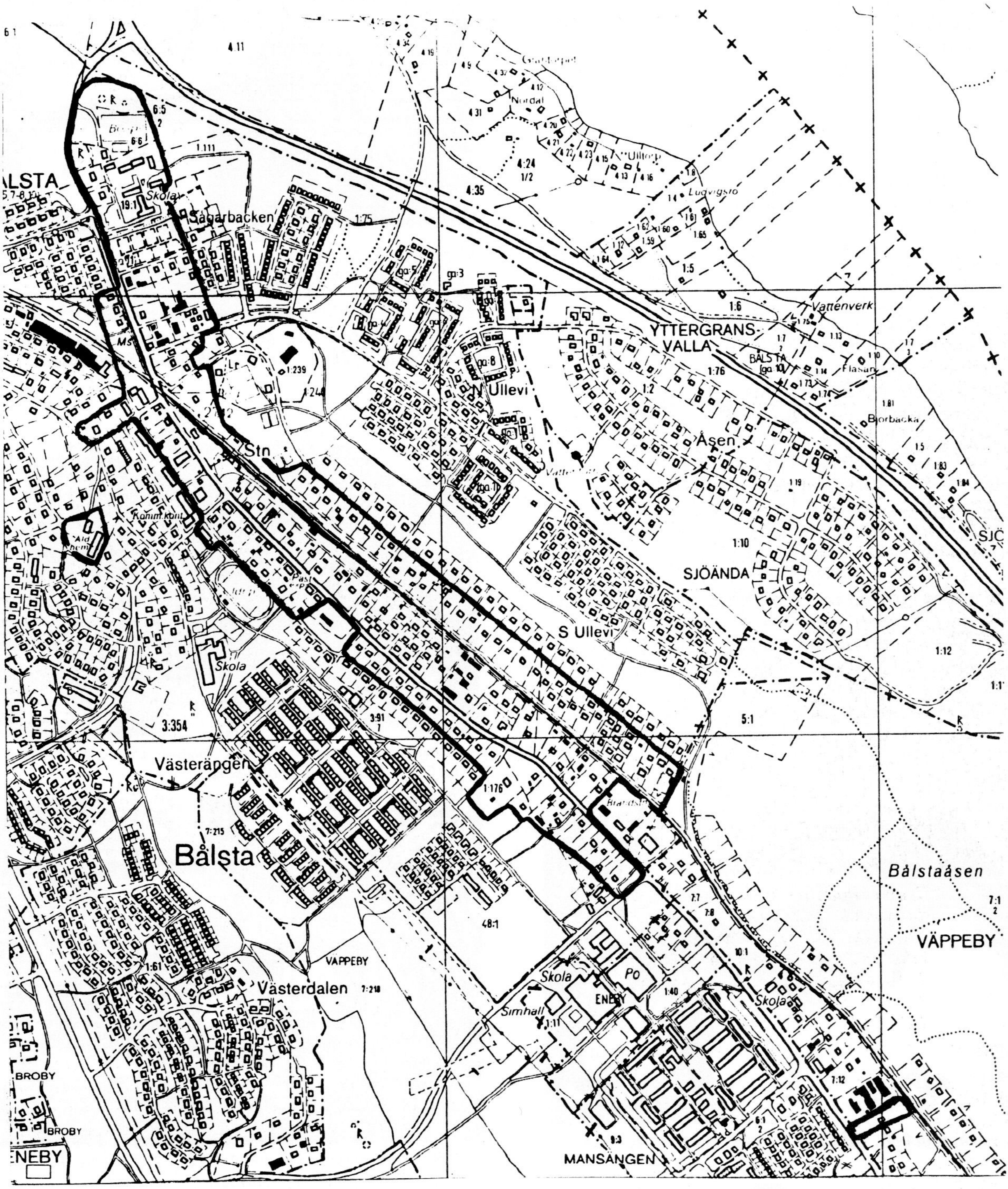

LSTA
Skola
Sågarbacken
YTTERGRANS-VALLA
Vattenverk
N Ullevi
Stn
Åsen
SJÖANDA
S Ullevi
Skola
Västerängen
Bålsta
Västerdalen
VÄPPEBY
Bålstaåsen
VÄPPEBY
Skola
Po
ENEBY
Simhall
Skola
MANSÄNGEN
BROBY
BROBY
ENEBY

kitektur som var vanlig för tidens stationsbyggnader. Viktiga för stationsmiljön är också det f.d. järnvägskaféet, godsmagasinet, det stora spannmålsmagasinet och de personalbostäder som ligger intill banvallen i närheten av stationshuset. En av järnvägsbostäderna från 1917 har en tidstypisk gedigen tegelexteriör.

De äldre egnahemsområdena har till viss del splittrats och förtätats med modern villabebyggelse. De idag bäst bevarade egnahemsområdena ligger norr om järnvägen, bland annat utmed Artistvägen. Enstaka egnahemsvillor som bevarar en ursprunglig karaktär finns även längs Stockholmsvägen. Den tidiga egnahemsbebyggelsen karaktäriseras av enkla, panelade trävillor, ofta med brutna tak. Villorna med tillhörande uthus har vanligen stora tomter med välanlagda trädgårdar. Under 1930-talet blev villor i den nya funktionalistiska stilen nya inslag i bostadsbebyggelsen. En av de bäst bevarade funkisvillorna ligger vid Plutonvägen norr om järnvägsövergången.

Utmed Stockholmsvägen ligger en samlad affärsmiljö som består av en rad tvåvåniga affärsoch bostadshus från 1930-40-talen. Byggnaderna har en varierad utformning men de ligger alla i en strikt, rak linje intill vägen. Här ligger också Åkersro f.d. kvarn med ett välbevarat, rödfärgat kvarnhus från 1929. Den väl sammanhållna affärsbebyggelsen har i sin helhet ett stort miljövärde för bevarandet av karaktären i Bålsta gamla centrum.

Av den industribebyggelse som tillkom under 1930- och 1940-talen, då en del småindustrier inom byggnadsbranschen etablerade sin verksamhet i samhället, återstår idag endast f.d. Bålsta snickerifabrik. Den vitputsade byggnaden, intill Enköpingsvägen, är uppförd 1940.

Några av de äldre samlingslokalerna som spelat en stor roll för föreningslivet i Bålsta ligger även de i anslutning till Stockholmsvägen. Den äldsta av dem, Bålsta missionskyrka (f.d. Kalmar missionshus) är uppförd 1908. Bålsta baptistkyrka (Elimkapellet) är byggd 1935. Trots senare om- och tillbyggnader bevarar byggnaderna sin karaktär som frikyrkolokaler. Medborgarhuset, uppfört av ortens förening 1947, har också varit en viktig samlingspunkt för Bålstaborna.

Vid den norra infarten till Bålsta ligger Gransäterskolan, i vars skolkomplex samhällets första skolbyggnad ingår. Skolhuset, som togs i bruk 1946, har putsad fasad och valmat, tegeltäckt tak. Intill Gransäterskolan finns två fornlämningsområden registrerade. Det största området utgörs av ett gravfält med en hög och 14 runda stensättningar.

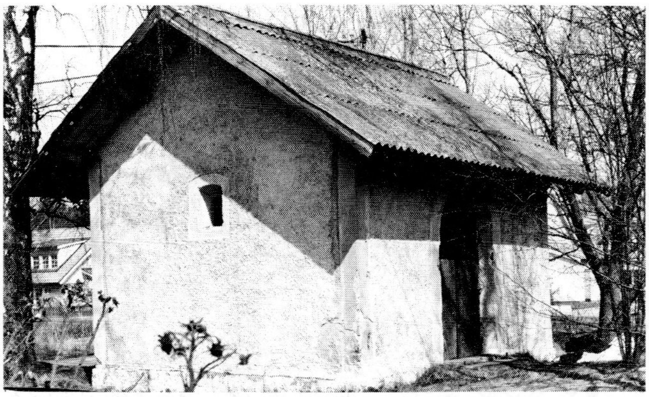

Det gamla häktet, Bålsta 1:145. Foto: Magnus Simonsson.

Bålsta stationshus används som föreningsgård sedan tågen slutat stanna. Foto: Magnus Simonsson.

F.d. bostadshus för de järnvägsanställda, Bålsta 1:289. Foto: Magnus Simonsson.

"Sagan", egnåhemsvilla byggd 1920, Bålsta 1:7. Foto: Magnus Simonsson.

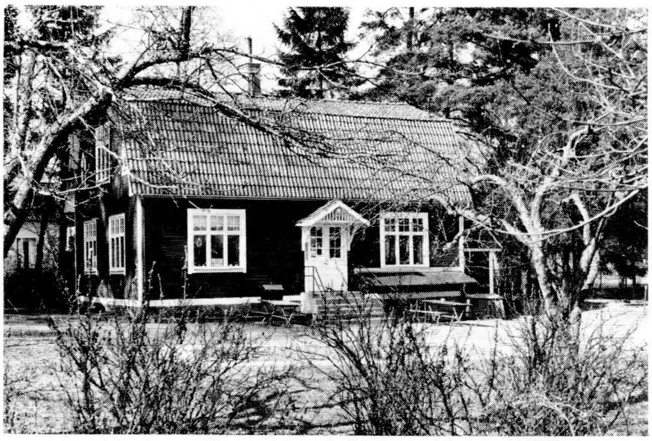

Bostadshus från 1910-talet, Bålsta 1:72. Foto: Magnus Simonsson.

Bålsta 1:176. Foto: Magnus Simonsson.

SNICKERIFABRIK
SNICKERI

F.d. Bålsta snickerifabriks lokaler från 1940. Bålsta 1:131. Foto: Magnus Simonsson.

Affärs- och bostadshus, uppfört 1946, Bålsta 2:19. Foto: Magnus Simonsson.

Bålsta missionskyrka, Väppeby 7:14. Foto: Magnus Simonsson.

F.d. Åkersro kvarn, Bålsta 2:14. Foto: Magnus Simonsson.

Affärs- och bostadshus uppfört 1932, Bålsta 2:12. I bakgrunden syns ett affärshus, Bålsta 2:13, byggt i funktionalistisk stil. Foto: Magnus Simonsson.

En enkel, tidstypisk egnahemsvilla från 1920-talet, Bålsta 1:22. Foto: Magnus Simonsson.

KALMAR SOCKEN

Kalmar socken, som utgörs av en halvö i den södra delen av kommunen, avgränsas i väster av Ekolsundsviken och i öster av Kalmarviken. Den centrala odlingsbygden är kuperad med spridda skogbevuxna backar och kullar. Den nordvästra delen utgörs av en flack dalgång som sänker sig ned mot Kalmarviken. Det öppna, bördiga området som tidigare kallades Mansängen benämns numera Gröna dalen. I de västra delarna av socknen, utmed Ekolsundsvikens natursköna stränder, utbreder sig stora barrskogsområden med vissa inslag av ädellövträd.

Socknen är rik på fornlämningar. Intill byar och gårdar finns gravfält med högar och stensättningar samt flera runstenar, vilket vittnar om en väl utvecklad bosättning i området redan under järnåldern.

Dagens landskapsbild karaktäriseras främst av de senaste årtiondenas kraftiga bebyggelseexpansion som skett vid utbyggnaden av Bålsta centralort. Stora, moderna villa- och industriområden har vuxit upp på Kalmarlandet samtidigt som en del av den äldre bebyggelsen har försvunnit. Mitt i och omkring tätortsbebyggelsen finns dock äldre bevarade miljöer av kulturhistoriskt intresse.

Kalmar kyrkomiljö

Kalmar kyrka ligger väl synlig i det öppna landskapet väster om Kalmarviken. Intill kyrkan finns även den f.d. fattiggården och den f.d. kyrkskolan. Med denna bebyggelse utgör Kalmar kyrkomiljö ett typiskt sockencentrum, där byggnader vars användning varit en gemensam angelägenhet för hela socknen har samlats invid kyrkan.

Kalmar kyrka som ursprungligen är uppförd under 1100-talets slutskede är, liksom flera av kommunens övriga kyrkor, byggd i närheten av den viktiga vattenfarleden upp mot Ekoln. Kyrkans nuvarande exteriör präglas främst av ombyggnader gjorda efter en förödande eldsvåda 1813. Sin ursprungliga härkomst har kyrkobyggnaden dock i en liten romansk gråstenskyrka från 1100-talets slut, som under 1300-talet tillbyggdes med rakslutet kor och sakristia. Korfönstret i öster är ett bevarat höggotiskt, spetsbågigt fönster med masverk. Under 1400-talets mitt tillbyggdes kyrkan med västtorn och vapenhus. Strax därefter försågs kyrkorummet med kryssvalv av tegel som 1485 dekorerades med kalkmålningar av Albertus Pictor. Målningarna är numera fragmentariskt bevarade efter övermålning 1776. Efter den omfattande branden i början av 1800-talet stod kyrkan ganska länge som ruin, innan den i väsentliga delar ombyggdes omkring 1830, efter ritningar av arkitekten C.G. Blom Carlsson. Vapenhuset revs, nya fönster togs upp och nytt, flackare tak byggdes. Resterna av det gamla tornet revs och ett nytt torn uppfördes i en kraftig tidstypisk stil med låg konisk huv. 1831 flyttades kyrkklockorna från en fristående klockstapel till tornet. I kyrkan är flera intressanta inredningsdetaljer bevarade, bland dem kan nämnas en dopfunt från 1100-talets slut och delarna av en barockpräglad, rikt skulpterad predikstol.

Kyrkan och kyrkogården omges av en stenmur.

Kalmar kyrka. Foto: Magnus Simonsson.

Kalmar kyrkskola. Foto: Magnus Simonsson.

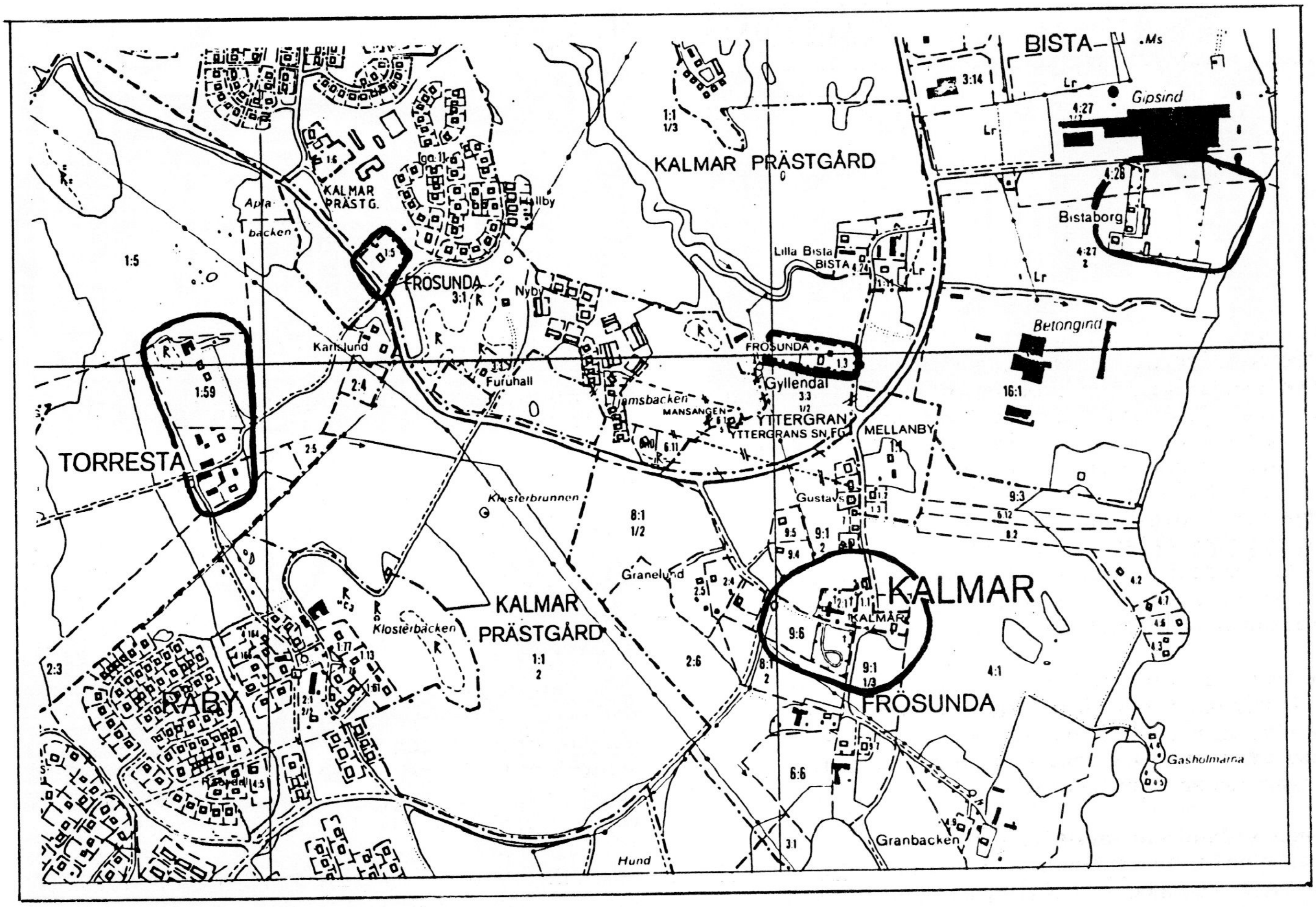
BISTA
Gipsind
KALMAR PRÄSTGÅRD
KALMAR PRÄSTG.
Bistaborg
Lilla Bista
FRÖSUNDA
Nyby
Betongind
Karlslund
Fufuhall
FRÖSUNDA
Gyllendal
Ramsbacken
MANSANGEN
YTTERGRAN
YTTERGRANS SN.FG
MELLANBY
TORRESTA
Klosterbrunnen
Gustavs
Granelund
KALMAR
KALMAR PRÄSTGÅRD
Klosterbacken
KALMAR
FRÖSUNDA
RÅBY
Gasholmarna
Granbacken
Hund
Apla-backen
Hällby

Intill den gamla kyrkan står den gamla fattigstugan som sedan 1970-talets början fungerar som s.k. kyrkstuga med sammanträdesrum och personalutrymmen. Den rödfärgade byggnaden, som bevarar sitt utseende från byggnadstiden omkring 1905, utgör ett viktigt inslag i bebyggelsen kring kyrkan. På platsen har det funnits en fattigstuga sedan 1700-talets slut. Den nuvarande byggnaden användes som ålderdomshem fram till mitten av 1940-talet.

På en höjd öster om kyrkan, omgiven av stora ädellövträd, där klockargården tidigare låg, ligger kyrkskolan eller storskolan som den också kallades. Skolhuset är uppfört i timmer 1870. En förstuga med småspröjsade fönster har troligen tillkommit samtidigt som den lilla slöjdlokalen byggdes på 1920-talet. Bakom det rödfärgade skolhuset finns en välbevarad timrad bodlänga med en vidbyggd dasslänga. Undervisningen i skolan lades ned 1958. Numera nyttjas skolhuset som församlingshem och tjänstebostad.

Kalmar prästgård

Kyrkoherdebostället, som även under en tid varit komministerboställe, ligger intill landsvägen någon kilometer nordväst om Kalmar kyrka. Inramad av stora ädellövträd ligger mangårdsbyggnaden och en rödfärgad, timrad bod med brutet tak. Samtliga ekonomibyggnader är numera rivna. Bostadshuset som är uppfört i timmer 1740 har sexdelad plan, ljus reveterad fasad och sadeltak täckt med enkupigt tegel. Den reveterade fasaden tillkom på 1870-talet.

I 1727 års resolution angående prästgårdsbebyggelsens utformning framhålls den sexdelade planen som norm för prästgårdarna. Huvudbyggnaden i Kalmar prästgård tillhör ett av de tidigast kända prästgårdsboställena i Uppland som har huvudbyggnad med sexdelad plan.

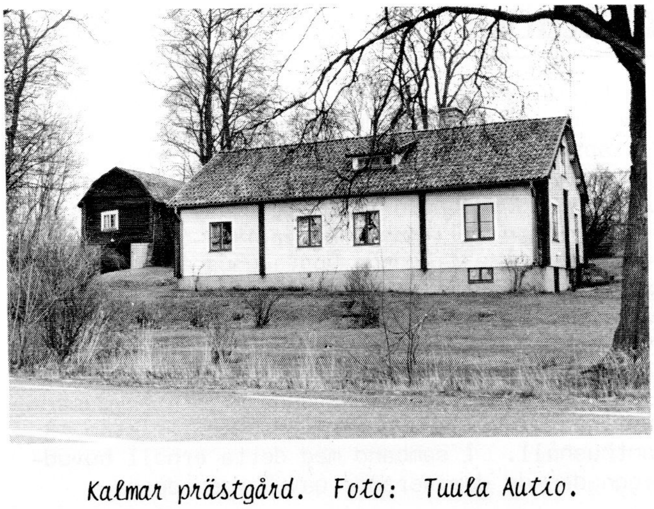

Kalmar prästgård. Foto: Tuula Autio.

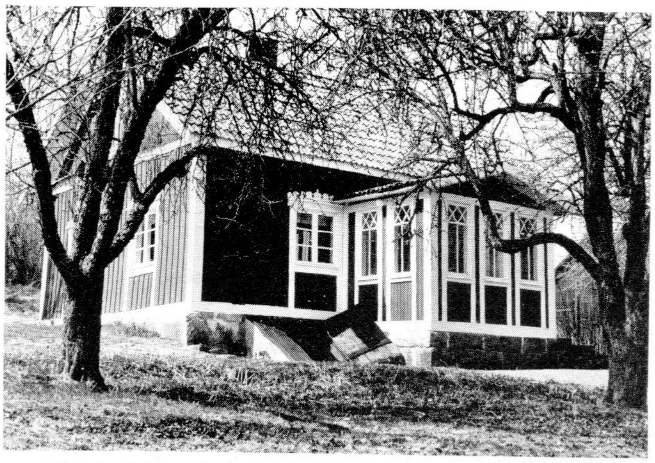

Bostadshus från 1860, Torresta 1:59. Foto: Magnus Simonsson.

Torresta

Torresta by ligger väl synlig på en höjd helt omgiven av öppen åkermark. Den täta och välbevarade bymiljön består av tre gårdar som alla ligger kvar på den gamla bytomten. På den norra gårdstomten finns ett järnåldersgravfält med två större högar, 10-20 meter i diamter, samt fyra stensättningar. Byn har idag ett enhetligt rödfärgat och välhållet byggnadsbestånd som härrör från 1800-talets andra hälft och 1900-talets början. På Torresta 1:59 märks ett välbevarat bostadshus från 1860-talet. Det rödfärgade huset karaktäriseras av vita, dekorativt utformade snickerier. Söder om vägen, som slingrar sig genom byn, ligger gården Torresta 2:2 med en välbevarad äldre gårdsstruktur. Mangårdsbyggnaden från 1870-talet flankeras av ett brygghus och ett magasin, båda uppförda omkring 1910. Åtskilda från mangården ligger gårdens ekonomibyggnader, en stor rödfärgad lada och en tegelladugård från 1897. Torresta by med sin utpräglade äldre bykaraktär, helt utan inslag av modern bebyggelse, är kulturhistoriskt intressant och även värdefull för landskapsbilden.

Bistaborg

Vid Kalmarvikens strand, på Bista industriområde mellan stora industrianläggningar, ligger Bistaborg, en f.d. herrgård som tillkommit någon gång mellan åren 1808 och 1848. Den nuvarande huvudbyggnaden med drag av nyrenässans har troligen tillkommit under 1800-talets senare del. Två likadana bostadshus från tiden omkring 1900 står som flygelbyggnader. Båda bevarar tidstypiska exteriörer med pärlspontpanel och "snickarglädjeverandor". 1936 förvärvades egendomen av Stiftelsn Drottning Sofias Ungdomshem för inrättande av ett skyddshem för flickor med undervisningen inriktad på lanthushåll. I samband med detta erhöll huvudbyggnaden de dominerande gavelbyggnaderna.

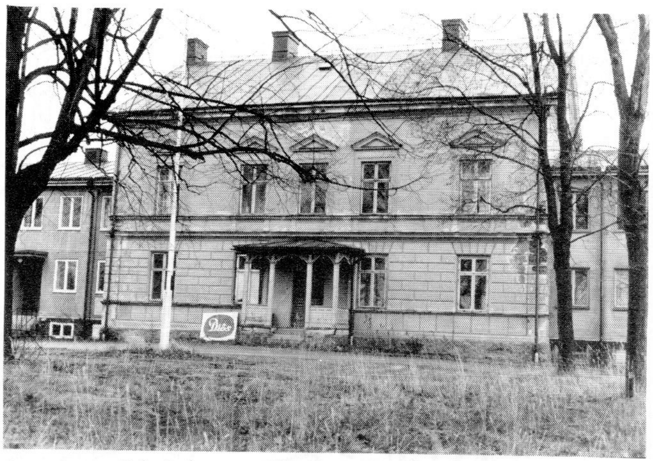

Bistaborg. Foto: Tuula Autio.

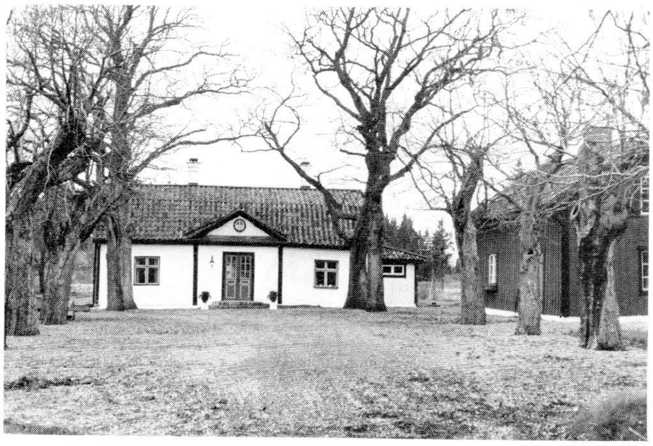

Gyllendal. Foto: Tuula Autio.

Gyllendal

Mellan Bista by och Kalmar kyrka ligger gården Gyllendal, som utflyttades från Frösunda by efter storskiftets genomförande 1766-1773. Gården som numera saknar ekonomibyggnader har däremot en mycket välbevarad mangård. Det timrade bostadshuset är uppfört i samband med utflyttningen under 1700-talets slut. Det har sexdelad plan och vitputsad fasad med fronton och brutet tegeltäckt tak. Huset som bevarar sin ursprungliga karaktär är ett tidigare exempel på den sexdelade planens införande i de moderna bostadshusen på bondgårdarna. För övrigt har mangården i sin helhet en herrgårdsmässig prägel, med timrade flygelbyggnader som flankerar huvudbyggnaden och stora planterade ädellövträd på gårdsplanen som omges av en tät granhäck.

Låddersta

Låddersta gård ligger i den västra delen av den centrala odlingsbygden i Kalmar socken. Gården har ett dominerande och för landskapsbilden betydelsefullt läge intill landsvägen mot Ekolsundsvikens stränder.

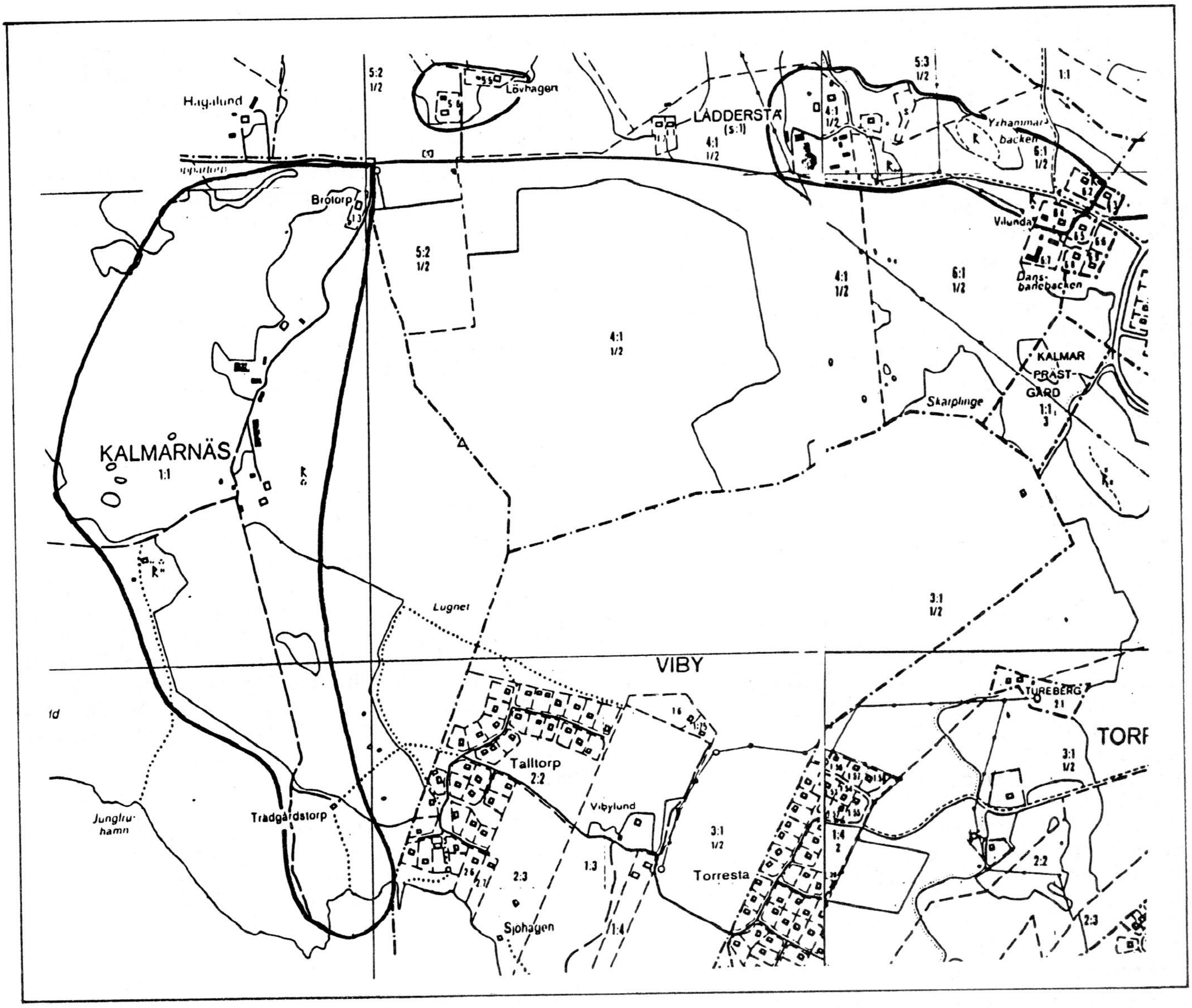

Hagalund
Lövhagen
LÅDDERSTA
KALMARNÄS
1:1
Brotorp
5:2
1/2
4:1
1/2
6:1
1/2
Vilunda
Dansbanebacken
Yxhammarsbacken
KALMAR PRÄST-GÅRD
Skarplinge
Lugnet
3:1
1/2
VIBY
TUREBERG
TORP
Talltorp
2:2
Vibylund
Torresta
Trädgårdstorp
Jungfruhamn
Sjöhagen
2:3
1:3
1:4

Låddersta gård med sina karaktäristiska ekonomibyggnader. Rundlogen är den enda bevarade i Håbo kommun. Foto: Tuula Autio.

Att en bosättning varit etablerad på platsen redan under järnåldern visar det på Yxhammarsbacken belägna gravfältet med lämningar av ca 25 gravar. 250 m sydöst om gården intill en mindre körväg står två runstenar och ytterligare en runsten står intill landsvägen vid Vilunda.

Låddersta lär vara omtalat i en handling redan 1390, då egendomen skall ha skänkts till Vadstena kloster av Ingeborg Björnsdotter. 1759 utgjordes byn av tre gårdar benämnda "Oppgården","Nedergården" och "Frälsegården". Vid laga skiftets genomförande i Låddersta by 1841-48 ingick även Höglunda i ägostrukturen och gårdsantalet var då fyra. De tre gårdarna i Låddersta by låg löst grupperade kring vägen och en av gårdarna var av centralsvensk typ med mangården avskild från fägården av en byggnadslänga. En av byns gårdar dömdes till utflyttning och likaså flyttades byns soldattorp till Lunda backar öster om den nuvarande gården. Av torpet återstår idag bara grundrester.

Genom sammanslagning återstår numera en gård vars bebyggelse främst härrör från 1900-talets början. Den stora ljusputsade huvudbyggnaden präglas av en ombyggnad gjord under 1940-talet men huset är ursprungligen uppfört vid 1800-talets mitt. På mangården ligger också ett bostadshus byggt omkring 1900. Gården karaktäriseras av de imponerande ekonomibyggnaderna som har en medveten arkitektonisk utformning i tegel och trä med vita dekorativa detaljer. Ladugård, rundloge, stall och magasin har alla byggts under 1910-talet. Till gården hör också en smedja byggd i tegel och ett såghus. Öster om gården ligger en f.d. arbetarbostad.

Den välbevarade bebyggelsen på Låddersta gård utgör idag ett bra exempel på hur en storgård utformades omkring sekelskiftet 1900. De gedigna ekonomibyggnaderna har såväl kulturhistoriskt som arkitekturhistoriskt intresse.

Lövhagen

Det f.d. soldattorpet Lövhagen. Foto: Tuula Autio.

Väster om Låddersta, i ett skogsbryn, väl synliga från landsvägen ligger två torp med småskalig bebyggelse som ursprungligen var underlydande till Låddersta by. Lövhagen, som har ett välbevarat bostadshus av ålderdomlig karaktär, har varit ett av byns två soldattorp. Torpet som ligger intill har senare tillkommen bebyggelse, en sidokammarstuga från 1800-talets slut och en timrad ladugård med vidbyggd loge.

Kalmarnäs

Kalmarnäs gård ligger i kanten av ett stort hällmarksbundet barrskogsbevuxet område vid Ekolsundsviken. Från landsvägen slingrar sig en mindre väg genom ett barrskogsområde fram till gårdsbebyggelsen som ligger i en västsluttning av en öppen dalgång. Gården som förr även kallats Klöf är känd från 1390, då den ingick i Uppsala domkyrkas omfattande godsägor. Som säteri har gården haft skilda ägare fram till 1670 då den köptes av Magnus Gabriel de la Gardie. Redan före 1680 kom den dock i Johan Gabriel Stenbocks ägo. 1693 reducerades egendomen och blev då som kronosäteri anslaget till majorsboställe för Livregementet till häst.

Den nuvarande bebyggelsen bildar en tilltalande gårdsmiljö som domineras av den högt belägna mangården. Den långsträckta huvudbyggnaden är uppförd 1744 och bevarar trots senare ombyggnader mycket av sin ursprungliga karaktär. Huset är byggt i timmer och har locklistpanelad fasad samt tegeltäckt sadeltak. Entréfasaden domineras av en senare veranda, som tillkommit på 1940-talet. Huvudbyggnaden flankeras av ett timrat magasin med vällingklocka samt ett timrat bostadshus från omkring 1880. Alla mangårdsbyggnaderna är enhetligt rödfärgade. I början av 1800-talet var fägården på vanligt sätt fyrkantsbyggd och låg då mot norr helt avskild från mangården. Nu grupperar sig ekonomibyggnaderna löst längs vägen och mest framträdande är den stora timrade och rödfärgade ladugården från 1800-talets slut.

Kalmarnäs f.d. majorsboställe. Foto: Tuula Autio.

Till gården hör också en välbevarad arbetarbostad från 1900-talets början. Vidare finns ett par välbevarade torpmiljöer. Söder om gården ligger Trädgårdstorp med en timrad enkelstuga och en timrad källarbod. I vägkorset vid gårdens infartsväg ligger Brotorp med ett välhållet bostadshus av äldre karaktär samt ett litet timrat fähus.

I de högt liggande skogsmarkerna öster och väster om gården finns det enstaka förhistoriska lämningar i form av runda stensättningar som är 5-8 m i diameter.

Väppeby

Väppeby gård är vackert belägen på en höjdsluttning vid den öppna dalgången som kallas Mansängen. Det låglänta området som numera utgörs av uppodlad mark var tidigare ängsmark, vilken var fördelad på flera ägare. Denna dalsänka har under förhistorisk tid varit en vik som då sträckte sig ända upp till Bålsta. De mest låglänta delarna av området har ännu i mannaminne tidvis varit översvämmade. Vid Väppeby äng på Mansängen omtalas tidigare en stor broanläggning av sten intill vilken runstenar varit resta. En av dessa kända runstenar är numera försvunnen, medan två av stenarna, som stod vid bron, sannolikt år 1816 flyttades till infartsvägen vid Väppeby gård, där de nyttjats som grindstolpar. De ca två meter höga stenarna står ännu kvar i början av allén. Den ena stenen är runristad medan den andra har ett inhugget ägarmärke och årtalet 1816.

Om platsens förhistoriska anor vittnar även enstaka spridda fornlämningar och ett gravfält från yngre järnåldern. De ligger på moränhöjderna vid Lindegård och på den s.k. Knarrbacken.

Under medeltidens slutskede på 1470-talet återfinns Väppeby som en enhet i ärkebiskopsbordets godsinnehav. Väppeby, eller Väppö som det även kallades förr, hade på 1560-talet fem gårdar. Sedermera kom hela byn att ingå i Nyborgs (Håtuna socken) stora godskomplex och åtminstone från 1654 var Väppeby by ladugård under Nyborg. 1689 fanns fyra gårdar i byn.

Genom ägosammanblandning med Nyborg minskas mantalet i Väppeby till tre och 1743 års karta visar tre gårdar benämnda "Södergården, Mellangården och Norrgården". Under 1700-talets andra hälft sammanslogs dessa tre gårdar till en. En lantmäterikarta från 1824 visar Väppeby med en ståndsmässig herrgårdsliknande gårdsanläggning med en symmetriskt uppbyggd mangård som ligger åtskild från en fyrkantsbyggd fägård. Av denna gårdsanläggning, som troligen tillkommit strax efter ovan nämnda ägosammanslagning, är huvudbyggnaden och den södra flygelbyggnaden bevarade idag. Den norra flygeln och stora delar av fägården revs omkring 1900. Huvudbyggnaden bevarar till stora delar sin 1700-talskaraktär. Huset som är uppfört i timmer med locklistpanelad fasad på hög naturstensgrund har

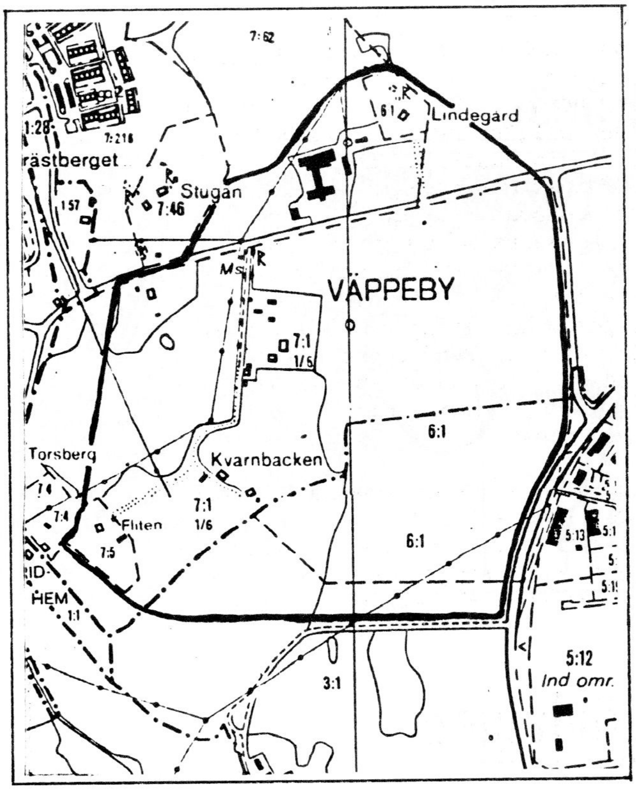

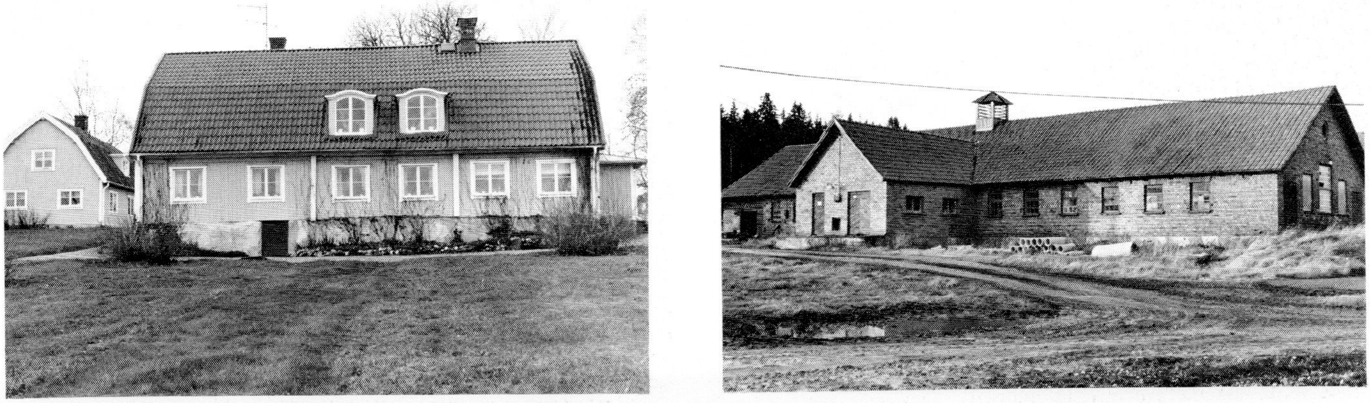

Väppeby gård. Foto: Tuula Autio.

sexdelad plan och brutet tegeltäckt tak. Även den kvarvarande 1700-talsflygeln har brutet tak. Intill mangården står en senare tillkommen arbetarbostad. Samtliga mangårdsbyggnader är enhetligt gulmålade. Omkring 1900 uppfördes nya ekonomibyggnader i tegel. Vid gårdsinfarten står två tegelbyggnader som inrymt dels tvättstuga och mjölkrum, dels svinhus och hönshus. När den nya fägårdsdelen byggdes flyttades den till en plats norr om mangården, på andra sidan landsvägen. Det stora, för byggnadstiden så typiska ladugårdskomplexet domineras av den stora tegelladugården som 1898 uppfördes efter ritningar av arkitekten Wilhelm Steinholtz. Intill landsvägen på en höjd ovanför ligger en f.d. statarbostad som byggdes 1901. I den stenrika skogsbacken söder om mangården ligger f.d. underlydande torp. På den s.k. Kvarnbacken, där det tidigare stod en väderkvarn, finns nu en torpmiljö med bl.a. en välbevarad enkelstuga. Ett stycke längre ned, omgärdat av en stenmur, ligger torpet Fliten som härrör från tiden omkring 1870-talet.

Fånäs

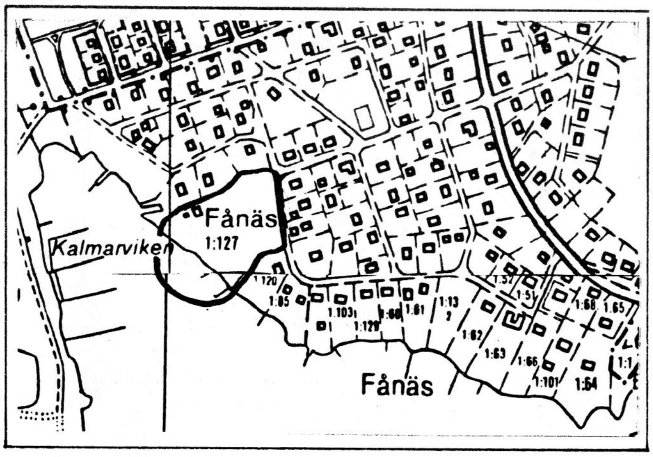

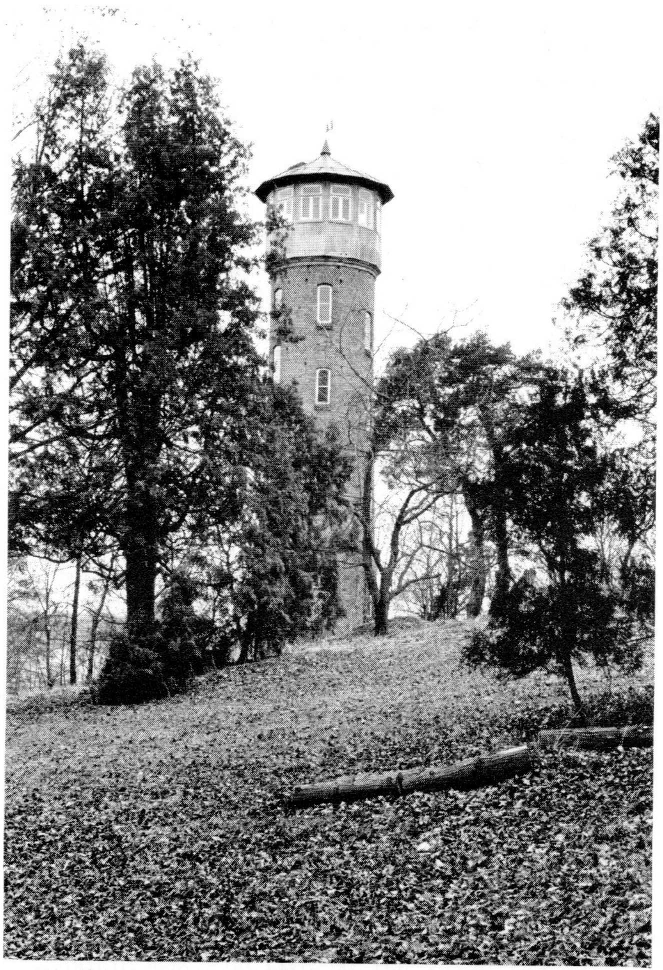

Utsiktstornet vid Fånäs. Foto: Magnus Simonsson.

Vid Kalmarvikens norra strand ligger Fånäs herrgård. Omkring sekelskiftet 1900 lät dåvarande godsägaren ryttmästare Tauvon uppföra ett utsiktstorn vid stranden. Det ännu välbevarade tornet utgör ett påtagligt inslag i dagens bebyggelsemiljö. Från det 25 meter höga tegeltornet är utsikten vidsträckt över Kalmarvikens vatten.

YTTERGRANS OCH ÖVERGRANS SOCKNAR

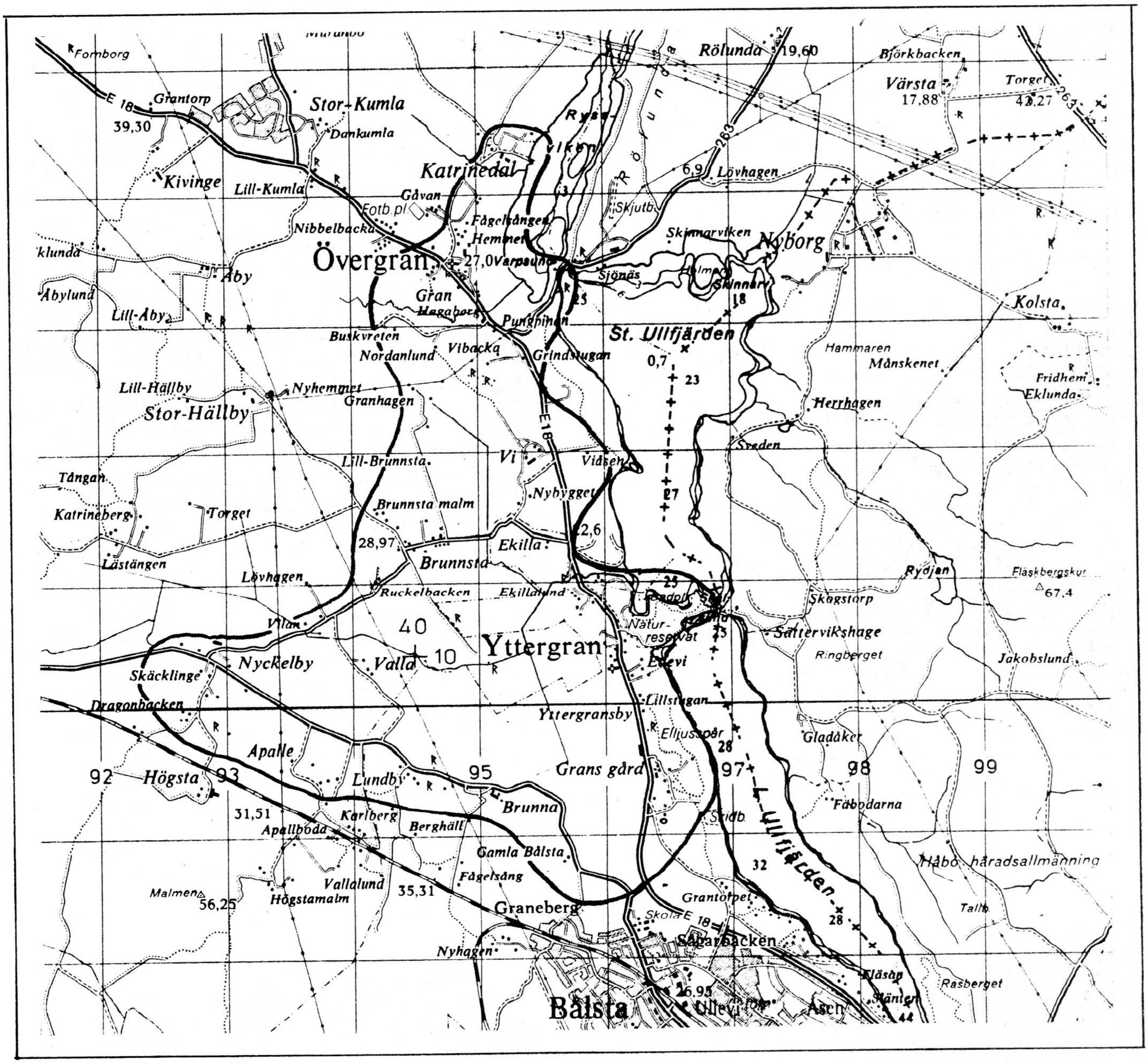
Fornborg
Grantorp
39,30
Stor-Kumla
Dankumla
Kivinge
Lill-Kumla
Katrinedal
Gåvan
Fotb.pl
Nibbelbacka
Fågelsången
Hemmet
Övergran
27,0
Varpsund
Åby
Åbylund
Lill-Åby
Gran
Hagaborg
Pungpinan
Buskvreten
Nordanlund
Vibacka
Grindstugan
Lill-Hällby
Nyhemmet
Stor-Hällby
Granhagen
Lill-Brunnsta
Vi
Vidsen
Tångan
Katrineberg
Torget
Brunnsta malm
Nybygget
28,97
Ekilla
2,6
Lästängen
Brunnsta
Lövhagen
Ruckelbacken
Ekillalund
Vilan
40
10
Yttergran
Nycklebyn
Valla
Skäcklinge
Dragonbacken
Yttergransby
Apalle
92
Högsta
93
Lundby
95
Grans gård
97
98
99
31,51
Karlberg
Berghäll
Brunna
Apallböda
Gamla Bålsta
Fågelsång
Vallalund
Malmen
56,25
Högstamalm
35,31
Graneberg
Nyhagen
Bålsta
Rölunda
19,60
Björkbacken
Värsta
17,88
Torget
42,27
Ryssviken
263
6,9
Lövhagen
Skjutb
Skinnarviken
Nyborg
Sjönäs
Holmen
Skinnare
18
25
St. Ullfjärden
0,7
23
Kolsta
Hammaren
Månskenet
Fridhem
Eklunda
Herrhagen
Sreden
27
25
Sandpl
Natur-reservat
Ullevi
Rydjan
Fläskbergskullen
67,4
Skogstorp
Sättervikshage
Ringberget
Jakobslund
Lillstugan
Elljusspår
28
Gladåker
Fäbodarna
Skidb
Ullfjärden
Håbo häradsallmänning
32
Grantorpet
Skola
E 18
28
Tallb
Sagarbacken
Rasberget
Fläsan
Slänten
26,95
Ullevi
Åsen
44

Det stora området som i huvudsak utgör den centrala odlingsbygden i Övergrans och Yttergrans socknar har en mycket variationsrik och tilltalande landskapsbild med strandnära, kuperad och barrskogsbevuxen åsterräng samt öppen, flack dalgångsbygd. I öster har området vattengräns mot Ryssviken samt Stora och Lilla Ullevifjärden. Strandpartierna kring Övergrans kyrka och Katrinedals gård utgörs av låglänta, fuktiga strandängar, medan Uppsalaåsen i övrigt löper i nord-sydlig riktning längs strandlinjen. De markanta höjdryggarna har här lokala benämningar, Viåsen i norr och Granåsen i söder. Mellan dessa åspartier kommer Ekillaåsen in som en tväras, vilken bildar Skä sund, skiljelinjen mellan Lilla och Stora Ulle vifjärden. Till landskapets variationsrikedom bidrar även Ekilla ravin, som är en tämligen bred bäckravin med strömmande vatten, som skä igenom området strax norr om Ekillaåsen. Mindre tilltalande inslag i landskapsbilden utgör de stora grustäktsområdena som i huvudsak finr i anslutning till Viåsen.

Den kuperade, barrskogsbevuxna åsterrängen övergår mot väster i en vidsträckt flackdalgång som utgörs av helåkersbygd. Väster om Varpsund, där åsen skiljer Stora Ullevifjärden från Ryssviken, utbreder sig ett högt, kuperat barrskogsområde som mot söder övergår i den öppna odlingsmarken kring Övergrans kyrka.

Ett mycket påtagligt inslag i landskapbilden utgör den nuvarande sträckningen av motorvägleden E 18, som genomkorsar området. Den följer i huvudsak Uppsalaåsens västra sluttning fram till Varpsund, där den svänger i nordvästlig riktning och då passerar tätt intill Övergrans kyrka.

Området är värdefullt ur flera aspekter både för kulturminnesvården och naturvården. I anslutning till Granåsen ligger Kvarnkojans friluftsanläggning, som är ett kommunalt natur- och friluftsområde. Vissa delar av området har också bedömts som riksintressanta för kulturminnesvården. Här finns ett stort fornlämningsbestånd från brons- och järnåldern. Av medeltida ursprung är de båda kyrkorna i Övergran och Yttergran. Områdets näringsstruktur avspeglas i välbevarade by- och gårdsmiljöer samt i flera för Mälardalen så typiska herrgårdsanläggningar.

Den södra delen av området, som ligger i Yttergrans socken, domineras i sydväst av Yttergrans by och Yttergrans kyrka. Yttergrans by har en spridd bebyggelse längs Granåsens västsluttning på vägens östra sida, medan kyrkmiljön ligger samlad i ett höjdläge på vägens västra sida. Mot väster utbreder sig den vidsträckta, bördiga Granslätten.

De tre spridda gårdarna i Yttergrans by låg mer samlade före laga skiftets genomförande omkring 1850. Efter utskiftning flyttades nämligen en av gårdarna, en f.d. akademigård, till en plats norr om den gamla bytomten. På ursprunglig plats ligger ännu den södra gården som är en f.d. komministergård och Grans gård, som är en f.d. gästgivargård.

Komministergården som ligger högt på åsen bevarar ännu en ålderdomlig, kringbyggd gårdsstruktur med rödfärgade, timrade byggnader. Den tresidigt kringbyggda fägårdsdelen består av en stor loge, ett sädesmagasin, ladugård och svinhus. Byggnaderna är uppförda under 1800-talets mitt, troligen är logen byggd något tidigare. I den västra delen av gårdsfyrkanten ligger bostadshuset, vilket under senare år har genomgått en fasadombyggnad. Gården har ett kulturhistoriskt intresse då den bevarar en traditionell kringbyggd gårdsform med välhållna timrade ekonomibyggnader.

På åssluttningen, mellan gården och vägen, finns en fornlämningsmiljö bestående av en större hög och en rest sten.

Tätt intill vägen ligger Grans gård som varit den största gården inte bara i byn utan även i socknen. Åtminstone från 1700-talets början har den varit gästgivargård och som tingsplats har den fungerat mellan åren 1736 och 1857. Därefter förlades tingsplatsen till Bålsta. En exercisplats har även funnits vid gården. På laga skifteskartan från 1850 är den utmärkt på åssluttningen öster om gården. Den nuvarande huvudbyggnaden härrör troligen från början av 1700-talet. Det tvåvåniga, långsträckta huset har nu gul putsad fasad och sadeltak. Vissa byggnadsdetaljer, t.ex. takfoten, fönsteromfattningarna samt randan, bär drag av ombyggnader från 1800-talets senare del. Strax norr om den stora huvudbyggnaden står ett vitputsat bostadshus, den f.d. rättarbostaden, som är uppförd under 1800-talets andra hälft. Byggnaden lär även ha inrymt mejeri. Omkring sekelskiftet 1900 bedrevs det på gården en betydande avelsdjursuppfödning, vilket ännu avspeglas i den stora tegelladugården, byggd 1891, som ligger lågt invid vägkanten. Intill vägen norr om gården står en runsten och i närheten finns också den välbevarade, timrade och rödfärgade ladugårdsförmansbostaden från 1800-talets senare del. På åssluttningen ovanför huvudbyggnaden ligger fyra rödfärgade f.d. arbetar-

Timrade ekonomibyggnader vid den f.d. komministergården i Yttergran. Foto: Magnus Simonsson.

Yttergrans kyrka. Foto: Tuula Autio.

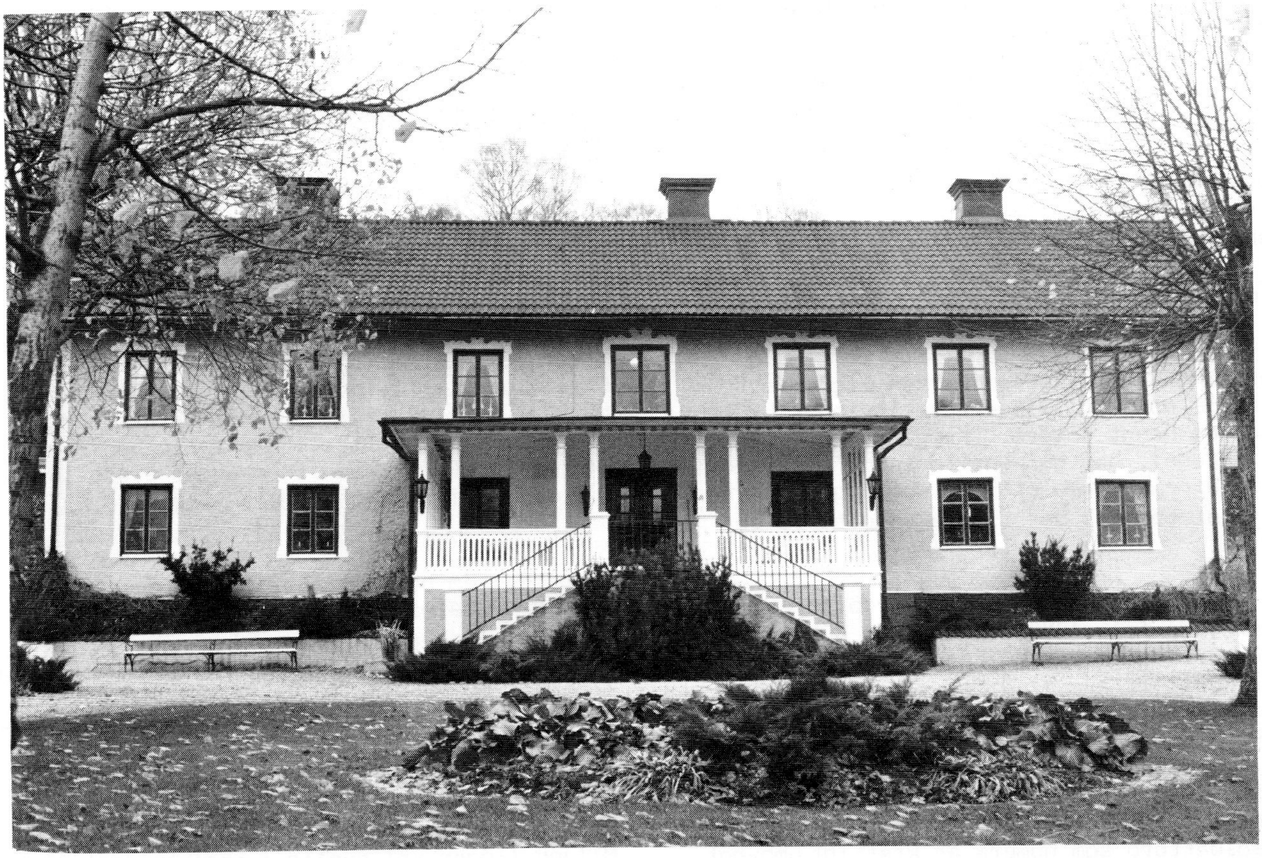

Grans gård var gästgivaregård fram till 1858. Foto: Magnus Simonsson.

bostäder i rad. Ovanför ligger det f.d. Smedstorpet med några äldre timrade uthus. På gården fanns tidigare ett sågverk. Uppe på åsryggen inom det nuvarande friluftsområdet har det stått en väderkvarn. På platasen finns ännu den s.k. Kvarnkojan som är en ålderdomlig enkelstuga med reveterad fasad och senare tillkommet trapphus.

Mellan Grans gård och Yttergrans kyrka ligger Edevi med bebyggelsen öster om vägen ned mot Lilla Ullevifjärden. På Edevi 1:3 finns ett välbevarat bostadshus från 1918 som bevarar sin tidstypiska karaktär med höga fönster, vit spritputsad fasad och högt brutet tak med avvalmade gavelspetsar. I ett vackert läge i en svacka ned mot fjärden ligger Lugnet, Edevi 1:2, med två timrade, panelklädda och rödfärgade bostadshus. De härrör från 1880-talet, men är numera präglade av ombyggnader från 1900-talets första decennier. Byggnaderna omges av en stor fruktträdgård.

Yttergrans kyrkomiljö domineras helt av kyrkan, trots kyrkobyggnadens oansenliga byggnadsvolym. Den lilla tidigmedeltida kyrkan, som nu har svagt rosaputsad fasad och tjärat spåntak, ligger i ett högt och fritt läge med en vid utsikt över den flacka Granslätten. Yttergrans kyrka, som är ärkestiftets minsta kyrka, rymmer nu omkring 70 personer men var vid uppförandet på 1100-talets slut ännu mindre. Kyrkan var då en tornlös gråstensbyggnad med långhus, smalare kor som avslutades med en romansk absid. Tornet i väster tillbyggdes dock redan i början av 1200-talet. Med anledning av kyrkans små dimensioner anses det troligt att den är uppförd som gårdskyrka. I en sägen som är knuten till kyrkan berättas det att kyrkan är byggd av två förnäma systrar som bodde på Ekilla gård intill kyrkan. En ombyggnad av kyrkans interiör företogs under 1300-talets början då kyrkorummet utvidgades genom att tornkammaren och långhuset förenades genom en valvbåge. Vid en aktiv ombyggnadsperiod under 1400-talets senare del förändrades kyrkans utseende till stora delar både exteriört och interiört. Vapenhuset tillkom och tornet byggdes högre samt försågs med en spetsig spira. Vid samma tidsskede fick kyrkointeriören i stora drag sin nuvarande utformning med tegelvalv som omkring 1480 dekorerades med kalkmålningar av Albertus Pictor. På korets östra vägg är ärkebiskopen Jakob Ulfsson (ämbetstid 1470-1515) avbildad. Möjligen kan målningarna ha tillkommit som en donation av honom då han sommartid residerade på Biskops-Arnö i moderförsamlingen Övergran.

1723 drabbades kyrkan av åskeld, varvid tornspiran, kyrktaket och klockstapeln brändes ned. Renoveringsarbetet fortskred under en lång period, då kyrkans exteriör fick sitt nuvarande utseende. 1746 tillkom sakristian och under 1770-talet byggdes den nuvarande tornhuven samtidigt som fönsteröppningarna förstorades. Interiört förändrades kyrkorummet då en ny predikstol byggdes in i korets östvägg ovanför altaret och enligt tidens stilideal vitkalkades väggar och valv. 1927 knackades Albertus Pictor-målningarna fram igen.

Kyrkan omges av en bogårdsmur, vars äldsta delar är från 1783. Längs muren står stora askar, almar och lönnar.

Nordöst om kyrkans huvudingång, vid landsvägen, står klockstapeln som är klädd med rödfärgade bräder och tjärade spån. Den är uppförd 1763-66, ursprungligen som en öppen klockbock men sedan 1796 inklädd med spån och bräder.

I sluttningen nordväst om kyrkan ligger ett gravkapell, uppfört 1954 efter ritningar av arkitekten Bengt Romare. Kapellet, som är byggt i tegel, har gul spritputsad fasad med låga strävpelare och ett spetsbågeformat, inglasat entréparti. Det flacka sadeltaket är spånklätt.

I den omgivande kyrkomiljön ingår även ett f.d. skolhus från 1882, som numera nyttjas som församlingshem. Skolhuset är byggt i timmer med ljusreveterad fasad och tegeltäckt sadeltak. På det s.k. klockarebord, som tidigare omfattade klockargårdens ägor, ligger den f.d. klockargården med ett bostadshus från 1800-talets senare del. Huset har varit lärarbostad. Norr om klockargården ligger ett f.d. soldattorp som numera är kraftigt ombyggt. På andra sidan vägen ligger Rosenberg, ett f.d. skogvaktarboställe under Ekolsund. Det nuvarande bostadshuset, som är uppfört under 1800-talets slut, bevarar sin karaktär från byggnadstiden. Det är byggt i en för tiden typisk stil med ljusmålad, varierad panelfasad, breda taksprång med profilerade taktassar, frontespiser och "snickarglädjeveranda". Åtminstone fram till 1800-talets slut var socknens fattigstuga belägen strax söder om Rosenberg.

Norr om Yttergran bildar Ekilla ravin en djup svacka där en bäckfåra med forsar och fall rinner fram. Ravinen är ca 50 meter bred och har ett djup av 4-5 meter. I ravinens östra del ligger den numera nedlagda och helt ombyggda Ekilla kvarn, som ursprungligen hört under Vi gård. Nere vid Kvarnvikens strand finns en välbevarad egnahemsvilla från 1910-talet. På vägens västra sida ligger Ekillalund, som tidigare varit en utmark bebyggd med några torp. Numera finns på området bland annat en lägenhetsbebyggelse från 1900-talets början. Ekillalund har ett välbevarat bostadshus, byggt 1907, med femdelad plan, ljusputsad fasad och sadeltak med tvåkupigt tegel. Ekillahöjd, på tomten intill, är en välbevarad lägenhetsbebyggelse från 1915. På tomten finns två mindre bostadshus och uthus, samtliga med locklistpanelade, rödfärgade fasader. Bebyggelsen ligger längs en bit av en äldre vägsträckning, där det tidigare fanns en enspannig stenvalvsbro över bäckfåran. Bron som kallades Ekilla bro är riven sedan början av 1980-talet. Vid den gamla vägsträckan står en gjuten milstolpe, uppsatt 1850 under landshövding Robert von Kræmers ämbetsperiod.

Platsen kring Ekilla bro har varit betydelsefull redan under förhistorisk tid. Här har en vattenled korsat den viktiga landvägen mellan Stockholm och de västerut liggande områdena. Här passerade många människor och under forntiden restes runstenar på platsen. Här står fortfarande en runsten som är en s.k. Ingvarssten, som är nära förbunden med den välkända Varpsundsstenen. Man vet att det funnits åtminstone ytterligare två runstenar vid bron, men de står idag vid Ekolsunds slott dit de flyttades i början av 1800-talet. Områdets förhistoriska anor avspeglas även i de gravhögar och stensättningar som finns mellan Ekillalund och åssluttningen. Framförallt märks två något större högar, varav en har en rest sten i mitten. Gravtypen med resta stenar förekommer vanligen under äldre järnåldern, alltså århundradena närmast e.Kr.

Vi gård, som har hört till en av de större lantegendomarna i Övergrans socken, har ett dominant läge som är synnerligen betydelsefullt för landskapsbilden. Herrgården med sin storskaliga bebyggelse är belägen på en höjd väster om den höga barrskogsklädda Viåsen. Bebyggelsen omges av ett karaktäristiskt herrgårdslandskap med stora öppna odlingsmarker, långa alléer samt trädgårds- och parkanläggning med planterade omfångsrika ädellövträd. Miljön ligger väl synlig i anslutning till den nuvarande E 18-sträckningen, som här följer Viåsens västra sida.

Området kring gården är viktigt ur bebyggelsehistorisk synpunkt, då platsen har haft en central betydelse redan under forntiden. En koncentration av förhistoriska lämningar finns på platsen. På kringplöjda impediment i åkermarken norr om gården finns boplatslämningar från bronsåldern, bland annat i form av skärvstenshögar och älvkvarnsförekomster. Spridda gravplatser och gravfält med högar och runda stensättningar finns på moränhöjder i skogsbrynen norr om gården och på de hällbundna höjderna sydöst om gården. I ett stråk västerut mot Åby, i de högläntа skogsmarkerna finns talrika fornlämningar av både bronsålders- och järnålderskaraktär. Av betydelse är också platsens anknytning till viktiga förhistoriska farleder som bland annat markeras genom runstenarna vid Varpsund och Ekilla.

I Gustav II Adolfs stora jorddonationer till fältmarskalken Åke Tott år 1636 ingick det bland annat hemman i Vi by och i Ekilla. 1637 kom Vi-hemmanen i skeppskaptenen Joen Plantings ägo. Han blev sedermera adlad och erhöll då frälsefrihet för egendomen. Sonen Erik Planting-Gyllenbåga bebyggde den till säteri före 1646. 1682 reducerades egendomen, men Plantings dotter Hebbla fick behålla den för livstid. Efter hennes död 1710 blev gården berustat säteri med uppgift att hålla häst och ryttare för kavalleriets räkning. Under 1700- och 1800-talen genomgick egendomen ett tiotal ägarskiften, bland annat ägde landshövdingen Isaak Olivecrona säteriet från 1720-talet till 1764. 1872 kom det i godsägare

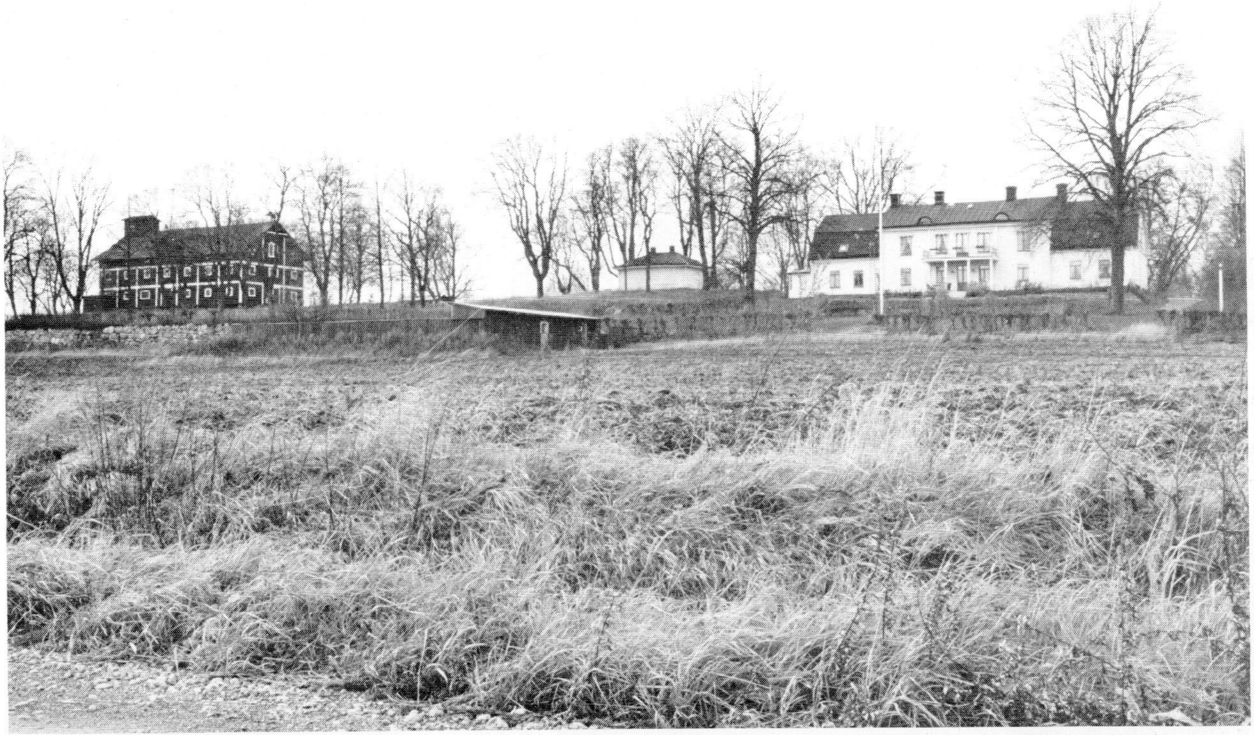

Vi gård, som har ett framträdande läge i landskapet, har för Håbobygden mycket karaktäristiska ekonomibyggnader. Foto: *Magnus Simonsson.*

W. Erikssons ägo och därefter ärvdes det av hans son V. Wijkander.

Alby by, vars bebyggelse ursprungligen låg på den kringodlade backhöjden söder om gården, har åtminstone sedan 1700-talet ingått i Vis lantegendom. Byn har avhysts och byggnaderna är rivna. En väderkvarn och en vattenkvarn har hört till gården. Fram till 1800-talets slut stod väderkvarnen på höjden sydväst om gården. Vattenkvarnen låg i Ekilla bäckravin, där Ekilla f.d. kvarn är belägen nu.

Den nuvarande bebyggelsen på Vi gård har i huvudsak tillkommit under 1800-talet. Den panelklädda, vitmålade huvudbyggnaden präglas av två byggnadstillfällen. Mittpartiet utgör den ursprungliga mangårdsbyggnaden, vilken i början av 1800-talet uppfördes i en tidstypisk stil med två våningar och flackt sadeltak. De envåniga gavelpartierna med brutet tak tillbyggdes 1904. Gårdens äldsta hus är den tvåvåniga flygelbyggnaden, i reveterat timmer, som flankerar huvudbyggnaden mot gårdssidan. Flygeln har troligen sitt ursprung i den symmetriskt utformade 1700-talsanläggningen som kan ses på en karta från 1785. Huset är den enda bevarade byggnaden av de tre flygelpar som då ingick i mangården.

På en lövträdsbevuxen höjd i parkens östra del står ett lusthus från Stockholmsutställningen 1897. Det är tidstypiskt detaljrikt utformat med lövsågade snickeridetaljer. Strax nedanför höjden finns en rödfärgad f.d. trädgårdsmästarbostad och intill står ett bostadshus med ålderdomlig karaktär. Det tvåvåniga huset har reveterad fasad och sadeltak täckt med enkupigt tegel.

Huvuddelen av de storskaliga, välhållna ekonomibyggnaderna ligger samlade sydväst om mangården. Alla är enhetligt utformade med faluröda fasader som dekorerats med markerande vita snickeridetaljer. Ladugård, loge och magasin är uppförda på 1890-talet efter ritningar av arkitekten Wilhelm Steinholtz. De imponerande ekonomibyggnaderna är typiska för den bebyggelse som tillkom på de moderna storgårdarna under 1800-talets slut. Förutom ett miljövärde har byggnaderna ett stort kultur- och arkitekturhistoriskt värde.

Ytterligare några ekonomibyggnader återfinns längs den norrgående allén. Intill den ligger ett timrat stall och ett medevetet utformat vagnslider med tröskhus, även det ritat av arkitekten Wilhelm Steinholtz. I sammanhanget kan påpekas att den mot norr gående allén tidigare utgjort huvudinfarten till herrgården. Den började vid den ännu bevarade Grindstugan, en sidokammarstuga av äldre karaktär, som står vid stora vägen. I skogsområdet finns flera f.d. underlydande torpmiljöer med småskalig bebyggelse. I den kuperade terrängen i bäckravinsluttningen vid vägkorset mot Häggeby ligger torpet Pungpinan. På platsen har även Wij krog legat. På Viåsen, i slutet av den östliga allén, finns ett välbevarat torp med en sidokammarstuga från 1800-talets slut. Intill den gamla väderkvarnsplatsen finns en ålderdomlig enkelstuga, som troligen varit mjölnarbostad. Intill ligger en f.d. arbetarbostad.

På Viåsens norra spets, där vägen tar av mot Häggeby, i ett naturskönt läge på krönet av en skogklädd grusås med vidsträckt utsikt över fjärdarna Ryssviken och Ullevifjärden 100 m sydväst om Varpsundsbron står Varpsundsstenen.

Vi gård. Ladugården uppförd på 1890-talet. Foto: Magnus Simonsson.

Den nära tre meter höga runstenen som står på sin ursprungliga plats är ett av Upplands intressantaste runminnesmärken. Den väl synliga stenen är mycket strategiskt placerad vid en plats där vattenled och landsväg genom århundraden korsat varandra. Tanken var att alla som färdades längs lederna skulle kunna ta del av runskriftens budskap. Runstenen är en av de 30-tal berömda s.k. Ingvarsstenar som är kända i Mälarlandskapen.

Av intresse är sambandet med redan nämnda Ingvarsstenen som står vid Ekilla bro ca 3 km söder om Varpsund. Även denna runinskrift omtalar Gunnlev, som blev dräpt österut med Ingvar.

Väster om Varpsund, där vägen i den kuperade terrängen har en kraftig stigning, ligger Grans kyrkby och Övergrans kyrka. Byn har idag en blandad bebyggelse där kyrkan utgör centralpunkt. Byns karaktär av sockencentrum framhävs ytterligare av prästgårdsbebyggelsen och den välbevarade skolmiljön. Sedan 1974 finns också Fridegårdsmuseet inrymt i en byggnad intill skolhuset.

Byggnadsplatsen för Övergrans kyrka är medvetet vald ur strategiskt hänseende, då kyrkan byggts intill de viktiga land- och vattenlederna som varit betydelsefulla som kommunikationsleder från förhistorisk tid. Varpsund som utgör en trång del av farleden kunde även med lätthet kontrolleras från den högt belägna kyrkan.

Övergrans kyrka härrör i sina äldsta delar från 1100-talet. Den är ursprungligen byggd i den för tiden vanliga romanska stilen, en tornlös gråstenskyrka med långhus samt ett lägre och smalare kor avslutat med en absid. Genom århundradena har kyrkan genomgått flera ombyggnader. Redan omkring 1200 tillkom västtornet och i slutet av samma århundrade utökades kyrkan mot öster och fick då sin nuvarande grundplan med rakslutet kor. I enlighet med vanligt utbyggnadsmönster i landsbygdskyrkorna under 1400-talet tillkom vapenhuset och samtidigt gjordes genomgripande förändringar i interiören. I kyrkorummet ersattes det ursprungliga klöverbladsformade trätunnvalvet med slagna ribbvalv. Omkring 1470 kalkmålades tegelvalven med figurscener av den välkände kyrkomålaren Albertus Pictor. Sedermera överputsades dessa målningar men de knackades ånyo fram vid en restaurering 1972. Det visade sig då att målningarna var av stort konstnärligt och kulturhistoriskt intresse då de representerade en bland Albertus Pictors tidigaste, självständigt utförda kyrkodekorationer.

Kyrkans exteriöra utformning präglas idag främst av de förändringar som gjorts under 1700- och 1800-talen. 1718 tillkom den västra ingången i tornet. Det nuvarande utseendet på tornet härrör från 1829, då det vid en ombyggnad efter ritningar av Jakob W. Gerss gavs en nyklassicistisk utformning. Samtidigt överflyttades kyrkklockorna från en fristående klockstapel till kyrktornet.

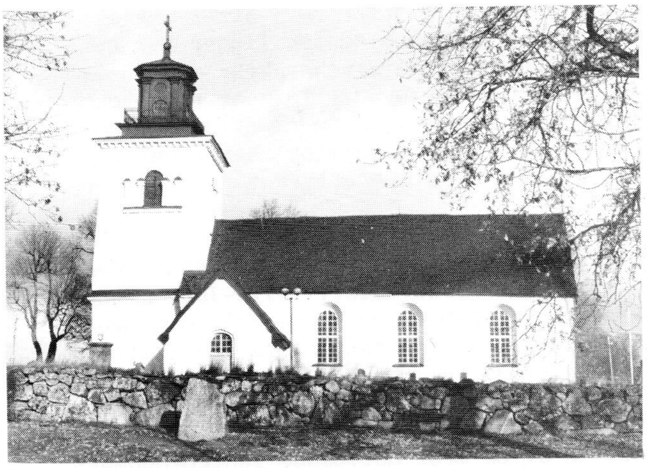

Övergrans kyrka. Foto: Tuula Autio.

Övergrans prästgård. Foto: Tuula Autio.

Byggnader vars funktion var angelägenheter för alla sockenbor uppfördes ofta i närheten av sockenkyrkan. 1894 byggdes Övergrans kyrkskola som ännu står på andra sidan vägen i närheten av kyrkan. Skolhuset bevarar ännu sin ursprungliga karaktär med faluröd panelfasad, höga fönster och tegeltäckt sadeltak. Undervisningen i skolan lades ned 1958. Numera kallas den Övergransgården och nyttjas som samlingslokal. På skolgården står en hög minnessten rest 1870 till minne av friherre Hans Henrik von Essen, "kyrkans, skolans och kommunens välgörare". På den gamla klockargårdstomten, i det backiga området nedanför skolhuset, står två rödfärgade bostadshus som bland annat varit lärarbostäder. Det mindre huset härrör från tiden omkring 1900, medan den f.d. klockargården har ett tvåvånigt bostadshus som enligt uppgift är uppfört 1946.

I den gamla skolmiljön ingår nu även Jan Fridegårdsmuseet, som är inrymt i ett rödfärgat, timrat bostadshus som hitflyttades från en gård i Dyarne i Kalmar socken. Museet som invigdes 1974 visar dels personliga ägodelar från Fridegårds arbetsrum, dels en utställning om hans författarskap. Fridegård, en av våra mer kända arbetarförfattare, är en bygdens son som i sitt författande starkt engagerat sig i statarnas situation. År 1903 kom han, som sexåring, till Katrinedals gård där han växte upp och arbetade som lantarbetare fram till 23 års ålder.

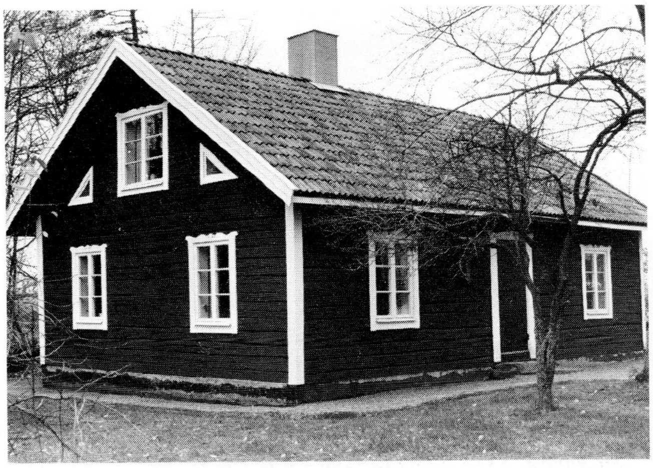

Jan Fridegårdsmuseet. Foto Tuula Autio.

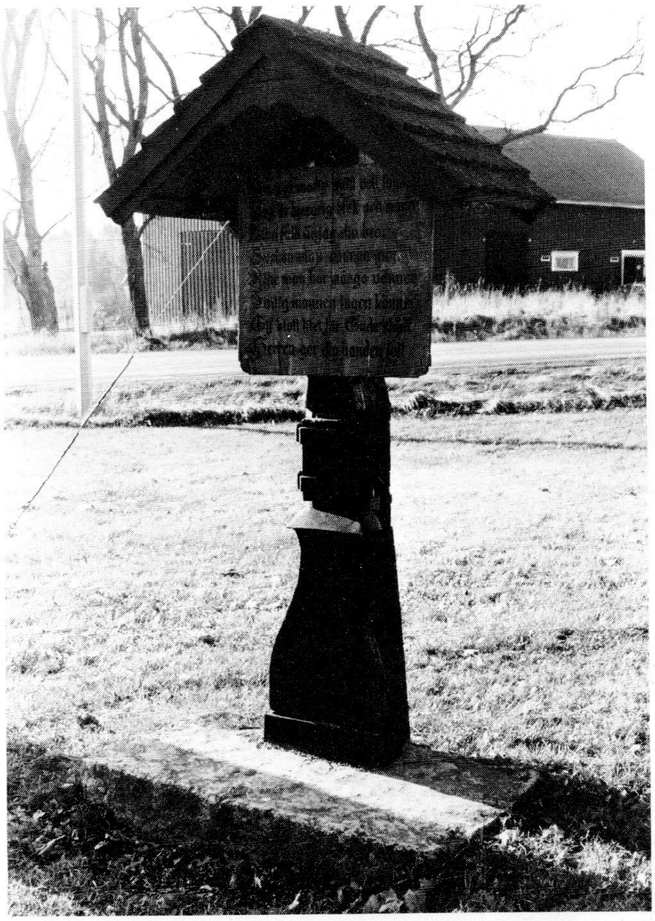

Fattigbössa från 1776. Texten lyder: "Du går modig mätt och fager. Jag är hungrig blek och mager. Lika fullt är jag din bror. Syskon utav samma mor. Rike man har många vänner. Fattig man ingen känner. Gif blott litet för Guds skull. Herren ger dig handen full." Foto: Tuula Autio.

Katrinedals gård ligger ett par kilometer norr om Övergrans kyrka. En slingrande väg leder fram till herrgårdsbebyggelsen som är vackert belägen vid Ryssvikens västra strand. Ett karaktäristiskt herrgårdslandskap med alléer, lummiga ädellövträd och en stor träd-

Övergran 1:11. Bostadshus uppfört 1936 i den för tiden moderna funkisstilen. Foto: Tuula Autio.

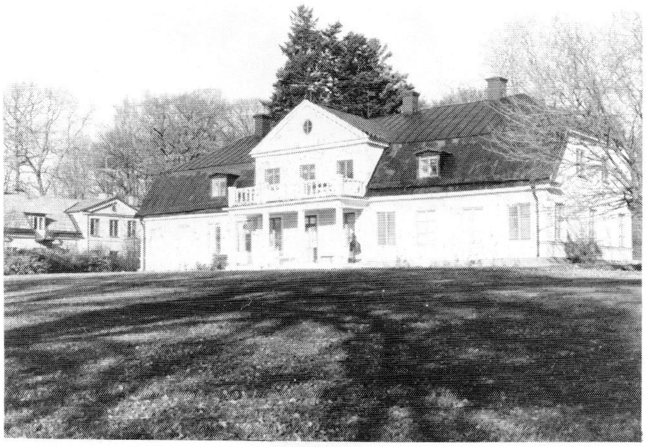

Katrinedals gård. Foto: Tuula Autio.

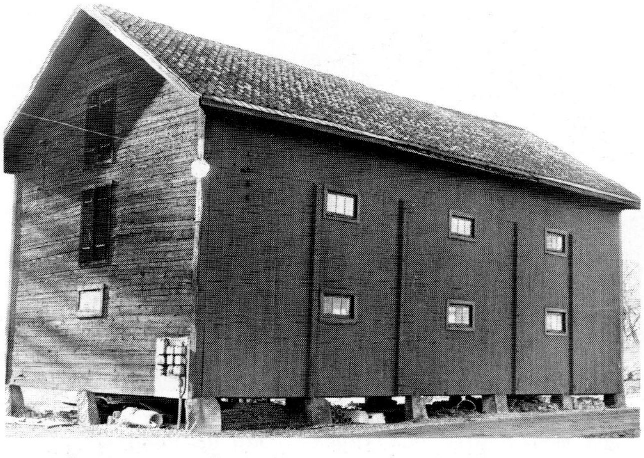

Timrat magasin. Foto: Tuula Autio.

gård som sträcker sig ned mot stranden ramar in gårdens bebyggelse. De lågt liggande stränderna utgörs av sanka fuktängar, nyttjade som betesmarker. Den tilltalande omgivningen förstärks av den backiga terrängen där gårdens stora ekonomibyggnader är högt belägna och där de f.d. arbetarbostäderna ligger längs sluttningarna. Väster och norr om gården ligger ett vidsträckt, böljande odlingslandskap som varieras av större och mindre åkerholmar.

Området har redan under förhistorisk tid haft en etablerad bosättning, vilket de talrika fornlämningarna vittnar om. Strax intill Katrinedals gårdsbebyggelse ligger två gravfält av yngre järnålderskaraktär med sammanlagt ett 40-tal gravar i form av runda och rektangulära stensättningar. Vidare finns enstaka älvkvarnsförekomster som visar att området kan ha varit bebott redan under bronsåldern.

Katrinedals gård, som förr kallades Skämma, är känd sedan 1500-talet. 1772-1805 ägdes gården av landshövding Reuterholm och därefter har gården genomgått flera ägarskiften fram till 1903 då den kom i släkten Silverhielms ägo. Sedan 1939 äger den nuvarande ägaren gården. Katrinedals gård, som hört till en av de mest betydande lantegendomarna i trakten, har sambrukats med Eneby, Säby och Muranbo. Eneby som under 1600-talets mitt var ladugård under Biskops-Arnö har sedermera avhysts och därmed har bebyggelsen försvunnit. Likaså lades Säby by efter laga skiftet under Katrinedal. På Säby bys gamla bytomt sydväst om Katrinedals gård finns numera bara lämningar av husgrunder.

På kvarnbacken väster om gårdens ekonomibyggnader har det funnits en väderkvarn och nere vid stranden en ångbåtsbrygga. På Katrinedals gård bedrevs under 1900-talets första hälft en omfattande handelsträdgårdsverksamhet. Vidare har ett cementgjuteri med tillverkning av cementsten, s.k. Poolsten, och takpannor varit knutet till gården på 1940-talet.

Den nuvarande bebyggelsen på gården utgör en välbevarad karaktäristisk herrgårdsstruktur. Den envåniga huvudbyggnaden är uppförd i senkarolinsk stil med ljusputsad fasad och brutet, valmat tak med frontespiser. Exakt byggnadsår är inte belagt, men den gamla huvudbyggnaden brann ned 1706 och troligen uppfördes den nuvarande huvudbyggnaden en kort tid därefter. Möjligen utgör byggnadens mittparti, som är uppfört av sten, en rest av det äldre, nedbrunna huset. Sidopartierna som däremot är uppförda av numrerat timmer lär härstamma från en återanvänd byggnad med ursprung i 1600-talet. Som flygelbyggnad står, mot gårdssidan, ett större bostadshus, uppfört 1856. Flygeln hade ursprungligen flackt sadeltak. Vid en ombyggnad under 1930-talets slut fick taket sin nuvarande brutna form, som ansluter till huvudbyggnadens takutformning. På gårdsplanen framför huvudbyggnaden står en imponerande, mycket omfångsrik alm som vårdträd.

Gårdens ekonomibyggnader som bildar en sluten fyrkant ligger på en markant höjd nordväst om mangården. Bland ekonomibyggnaderna märks framförallt den stora rödfärgade logen som är uppförd under 1800-talets slut efter arkitekten Wilhelm Steinholtz ritningar. Ett timrat stall med vällingklocka och ett högt, timrat magasin är också välbevarade.

I backsluttningen söder om fägården ligger den f.d. inspektorsbostaden och strax intill står två f.d. arbetarbostäder. Alla är rödfärgade och härrör troligen från 1800-talet men präglas idag av ombyggnader gjorda på 1930-talet.

I de omgivande skogsområdena ligger flera torpmiljöer som tidigare hörde under gården. 1916 avstyckades flera av de i norr belägna torpen, t.ex. Tre hus, Lövhagen, Bastängen och Hällen. Söder om gården vid Gåvan intill det f.d. barnmorskebostället finns en torpbebyggelse som ännu ligger på Katrinedals ägor. Där står en välbevarad sidokammarstuga från 1800-talets andra hälft.

Det kulturhistoriska värdet i Katrinedals gård ligger i bebyggelsens bevarade herrgårdsstruktur med välbevarad huvudbyggnad, stora ekonomibyggnader samt arbetarbostäder och torp som tillsammans visar herrgården som en storskalig produktionsenhet.

I områdets centrala del, mitt på slätten, ligger Brunnsta by som varit den största byn i Övergrans socken. Den täta bymiljön bevarar ännu på ett tydligt sätt en medeltida radbykaraktär med gårdarna på långsmala tomter tätt intill varandra. Den nuvarande bebyggelsen härrör främst från 1800- och 1900-talen.

Brunnsta by har forntida anor, vilket beläggs av de förhistoriska lämningarna som finns intill byn. I de högläntа skogsmarkerna norr om byn finns de äldsta spåren som utgörs av två älvkvarnsförekomster och en spiralformad hällristning från bronsåldern. Lite längre ned intill Brunnsta malm finns ett gravfält av järnålderskaraktär och från järnåldern härrör även de södra gravfälten som ligger på kringodlade åkerholmar i det öppna odlingslandskapet. Kringodlad är också Dragshögen som är en intressant storhög som med sina 25 meter i diameter ligger väl synlig i landskapet. Storhögar dateras vanligen till yngre järnåldern.

Även med ledning av ortnamnsformen Brunnsta kan en forntida kolonisation av området antydas. De ortnamn där slutleden -sta ingår härrör vanligen från förhistorisk tid.

1600-talskartor visar att Brunnsta by då var en enkel radby, omgiven av en ringgata, dvs. den var täbunden enligt medeltida mönster. Vid enskifte 1820-22 hade byn splittrats något då en gård och några enstaka byggnader flyttats utanför den ursprungliga bytomten. Byn bestod då av nio gårdar. Vid laga skiftets genomförande 1866-67 skiftades endast inägorna. En av byns gårdar utflyttades till sitt nya skifte långt utanför bytomten. Idag finns det sju gårdar i byn.

Huvuddelen av byns bebyggelse ligger kvar på sina ursprungliga gårdstomter söder om bygatan. Bostadshusen ligger intill varandra längs vägen medan de flesta ekonomibyggnaderna ligger tätt sammanbyggda längs tomtgränserna i söder. Bland byns ekonomibyggnader finns det flera timrade hus som bevarar en äldre karaktär. Mitt i bykärnan ligger ett f.d. fanjunkarboställe för Livregementets dragonkår. Bostadshuset som är uppfört i timmer 1785 har sexdelad plan och brutet tak. Gårdens ekonomibyggnader ligger på andra sidan vägen helt avskilda från mangården. I den östra delen av byn finns en f.d. lanthandel, ett falurött hus byggt 1918.

Brunnsta by. Foto: Magnus Simonsson.

Timrad ladugård och loge från 1800-talets andra hälft, Brunnsta 1:3. Foto: Tuula Autio.

Magasin uppfört omkring 1910. Ursprungligen hörande till det f.d. fanjunkarbostället. Foto: Magnus Simonsson.

Intill vägen mot Hällby ligger Brunnsta malm med en samlad småskalig torpbebyggelse med bland annat ett f.d. dragontorp. Husen som i viss mån präglas av senare tillbyggnader beva-

Torpbebyggelse vid Brunnsta malm. Foto: Tuula Autio.

rar trots detta en ålderdomlig karaktär. Till två av torpen hör små timrade fähus. Norr om byn ligger det också några torpmiljöer med välbevarade äldre byggnader. Torpen, som bland annat har varit hantverkarbostäder, har tillkommit under 1870-talet. Brunnsta 4:2 har ett timrat bostadshus från 1870 och Lill-Brunnsta hör en välbevarad sidokammarstuga från samma tid.

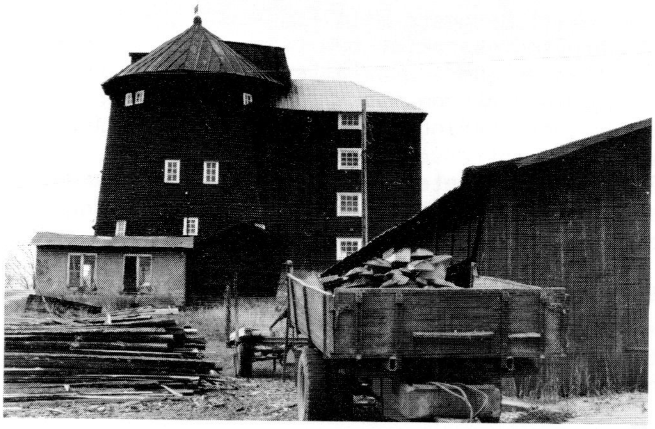

Backa kvarn och såg. Foto: Karin Blent.

Vida synlig i det öppna landskapet är Backa kvarn som står på Ruckelbacken mellan Brunnsta och Nyckelby. Kvarnen som är byggd 1889 är en hättkvarn med vridbart tak. Fasaden är klädd med rödfärgat takspån. Kvarnvingarna är numera borttagna. Sedan 1920 har kvarnen drivits med fotogenmotor och därefter med elkraft. Kvarnen är ännu i drift i liten skala. Interiören är välbevarad med bibehållen kvarninredning. Vid kvarnen finns även ett såghus. Mjölnarbostaden utgörs av ett välbevarat, rödfärgat bostadshus från tiden omkring 1880.

Hela kvarnmiljön vid Backa kvarn är av stort kulturhistoriskt intresse. Det exteriört och interiört välbevarade kvarnhuset bildar tillsammans med såghuset och mjölnarbostaden en värdefull enhet. Backa kvarn är den enda bevarade av de många väderkvarnarna som har funnits i Håbo kommun.

Vilan. Gård utflyttad från Brunnsta by efter laga skiftet. Foto: Tuula Autio.

Gården Vilan, Övergran-Valla 3:1, ligger väl synlig intill landsvägen mellan Brunnsta och Nyckelby. Gårdsbebyggelsen bildar en karaktäristisk kringbyggd gård med välbevarade och

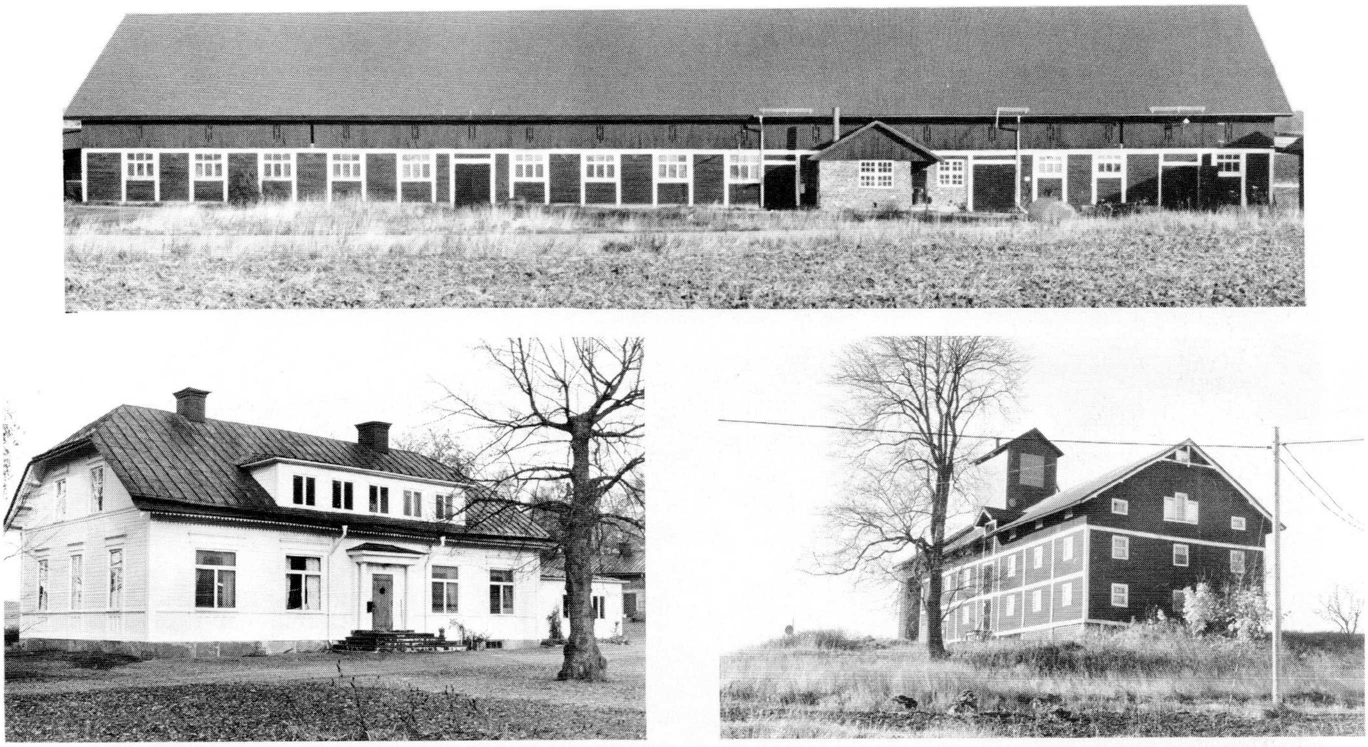

Nyckelby gård. Foto: *Tuula Autio.*

för byggnadstiden typiska byggnader. Det vitputsade bostadshuset, med stor glasveranda på ena gaveln och de faluröda, timrade ekonomibyggnaderna med dekorativa fönstersnickerier är samtliga uppförda 1874.

Intill vägkorset Krägga-Brunnsta ligger Nyckelby gård med bebyggelsen spridd utmed en höjdsluttning. Nyckelby gård är ett kulturhistoriskt intressant exempel på de storgårdar som växte fram i Mälardalen under 1800-talet. De för tiden moderna stordriftsprinciperna krävde en ny typ av storskaliga ekonomibyggnader som, förutom funktionella lösningar, också gavs en medveten arkitektonisk utformning.

Nyckelby var tidigare en by som hörde under Fånöö godskomplex i Löt socken. Ägaren Hugo Tamm var en innovationsvänlig godsägare som utvecklade idéer kring dåtidens moderna jordbruksdrift. Han gav ingenjören och arkitekten Wilhelm Steinholtz i Uppsala uppdraget att planera byggnationen av en modern storgård, där Nyckelby by var belägen. Byn som låg på höjden väster om gården avhystes och bebyggelsen revs. Under 1880-talets slut uppfördes nya tidsenliga byggnader till Nyckelby mönstergård.

Huvudbyggnaden fick ett herrgårdsliknande utseende med en ljusmålad, tidstypisk varierad panelarkitektur och plåtklätt sadeltak med valmade gavelspetsar. Vid huvudbyggnaden byggdes ett större uthus i tegel. Ekonomibyggnaderna uppfördes i ett avskilt läge från bostadshuset. Den stora ladugården är byggd på ett låglänt ställe för att självtryck skulle kunna nyttjas då vatten skulle ledas in i ladugården. På båda gavlarna ledde körbroar upp till foderskullen. Boskapsskötselns betydelse framgår av ladugårdens enorma storlek. Då den uppfördes i början av 1890-talet inrymde den ca 120 kor och ungdjur, 20-talet kalvar, 5 par oxar och 24 hästar. Den är byggd i timmer. Intill ladugården uppfördes vagnsbod, redskapslider och en mycket stor loge. Mot åkermarken i norr byggdes en smedja med lokomobilstall och snickarbod i tegel på grund av eldfaran. I ett höjdläge uppe vid vägen uppfördes ett väl synligt spannmålsmagasin i timmer. De rödfärgade ekonomibyggnaderna har en utpräglat stram, symmetrisk karaktär som förstärks av vitmålade listverk och fönsterinramningar. De välbevarade byggnaderna har ett synnerligen högt agrarhistoriskt och arkitekturhistoriskt värde.

Till gården hör också flera äldre arbetarbostäder. Den mest framträdande av dem är en långsträckt ljusputsad länga som står utmed vägen intill det stora magasinet.

Området kring Nyckelby är mycket rikt på fornlämningar som visar en lång forntida bebyggelsekontinuitet på platsen. På flera håll finns spridda bronsålderslämningar i form av älvkvarnsförekomster. I den skogbevuxna backen intill huvudbyggnaden finns ett stort gravfält som består av ca 55 lämningar av både äldre och yngre järnålderskaraktär. På höjden intill Nyckelby bys gamla bytomt ligger det två bygravfält av yngre järnålderskaraktär. Spridda stensättningar finns på flera åkerholmar på landsvägens södra sida.

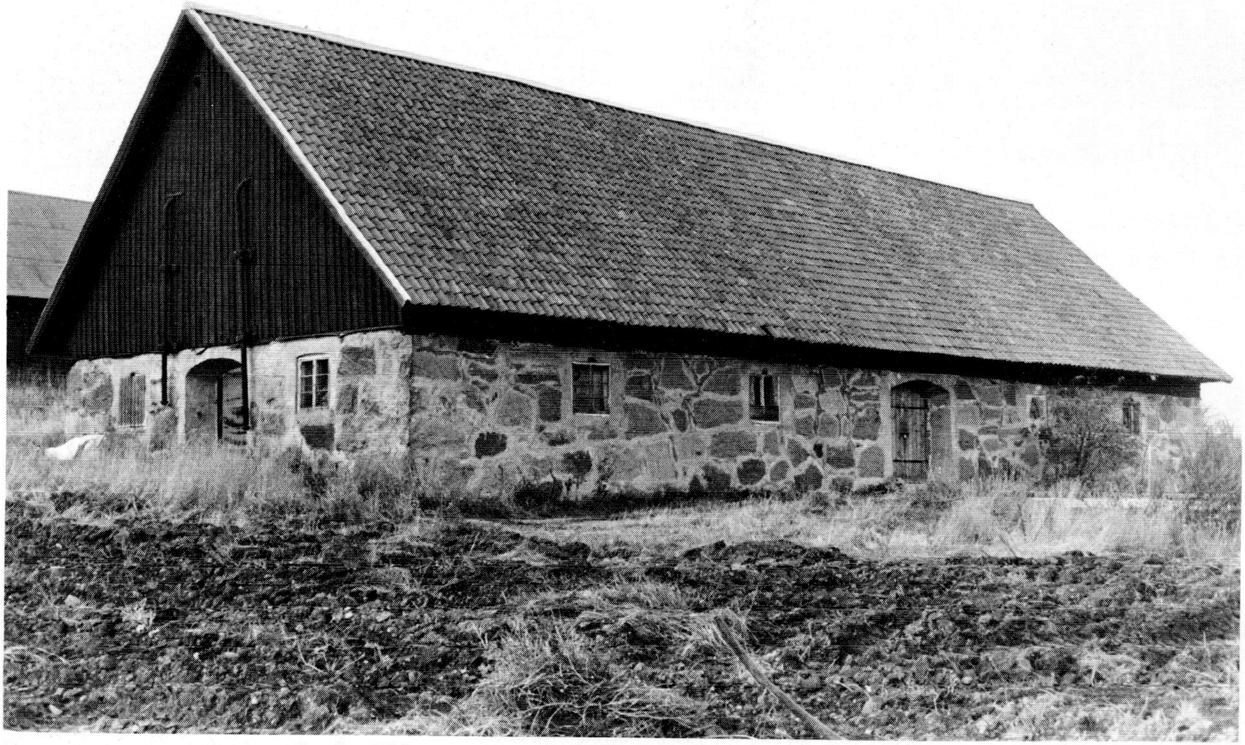

Gamla Bålsta. Stenladugården Foto: Tuula Autio.

Med anledning av E 18:s omläggning mellan Bålsta och Enköping kommer det, inom en snar framtid, att ske en radikal förändring av landskapsbilden i områdena nordväst om Bålsta tätort. Den nya motorvägen kommer bland annat att skära genom det bebyggelsestråk som ligger mellan Gamla Bålsta och Nyckelby. Bebyggelsen är här, i huvudsak, belägen utmed en äldre vägsträcka som följer den sydvästra kanten av den vidsträckta dalgången vid Yttergran.

Markexploateringen har medfört att omfattande arkeologiska undersökningar(specialinventeringar och utgrävningar) har genomförts i området 1985-1987. Ett mycket rikt och intressant fornlämningsbestånd har därmed kommit i dagen. Till de redan tidigare kända fornlämningsmiljöerna har ett stort antal hällristningar och älvkvarnar kunnat läggas. Vidare har grävningsplatserna vid Pollista, Dragonbacken, Apalle och Brunna/Bålsta gett ett fyndmaterial som tillsammans visar en bosättningskontinuitet från stenålder till medeltid. Den framtida bearbetningen av materialet kommer med all säkerhet att ge en god samlad bild av den bebyggelsehistoriska utvecklingen i området. (Se vidare inledningskapitlet om den förhistoriska utvecklingen.).

Bebyggelsekontinuiteten fram i modern tid avspeglas i de byar och gårdar som nu ligger i området. Vid Gamla Bålsta finns en gård som är den enda kvarvarande av de gårdar som ursprungligen ingick i Bålsta by. Förutom sitt kulturhistoriska värde har gården ett miljövärde genom sitt tilltalande läge vid de ädellövträdsrika hagmarkerna. Bland gårdsbebyggelsen som grupperar sig på ömse sidor om vägen märks en ålderdomlig timrad bodlänga på mangården och bland ekonomibyggnaderna en stor stenladugård från 1800-talets senare del.

Brunna gård har en välbevarad gårdsstruktur med en tresidigt kringbyggd mangård. Det gula, tvåvåniga bostadshuset, som är uppfört 1871, flankeras bland annat av ett ålderdomligt timrat bostadshus, vilket möjligen härrör från 1700-talet. Bland gårdens timrade och rödfärgade ekonombibyggnader finns bland annat en timrad bodlänga med överkragat gavelparti, vilket antyder om byggnadens höga ålder. Omfattande trädgårdsodlingar har bedrivits på gården.

Intill landsvägen vid Lundby står en rad med flera iögonfallande, stora ädellövträd som bär spår av hamling. Lundby har utgjorts av fyra gårdar åtminstone från 1600-talet och fram till laga skiftets genomförande 1848. Numera ligger två gårdar kvar på den gamla bytomten. Den största av dem, som numera inrymmer Hågo ridskola, är ett f.d. sergeantboställe. Det exriört ombyggda bostadshuset är uppfört 1872 och har sexdelad plan. Bland de äldre ekonomibyggnaderna, som samtliga härrör från 1910-talet, har ladugården ett framträdande läge. Den stora ladugården med sin för Håbobygden så karaktäristiska utformning, med faluröd fasad och vita dekorativa detaljer och listverk, är betydelsefull för gårdsbilden.

Torpet Berghäll, Lundby 2:3, hörde ursprungligen under militärbostället. Torpet som har ett mindre bostadshus av äldre karaktär ligger i de hällbundna skogsmarkerna söder om Lundby.

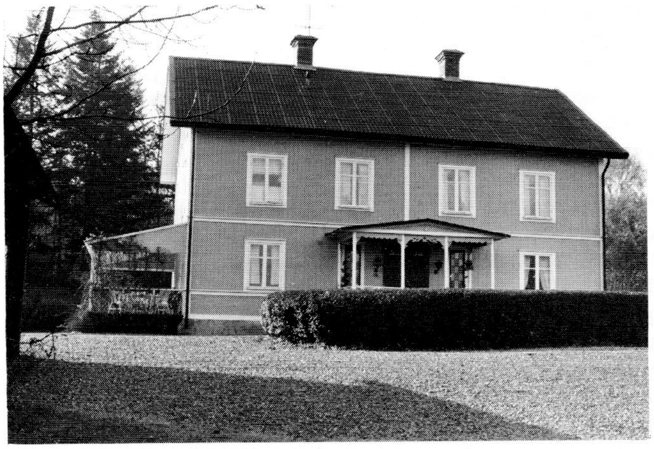

Brunna gård. Foto Tuula Autio.

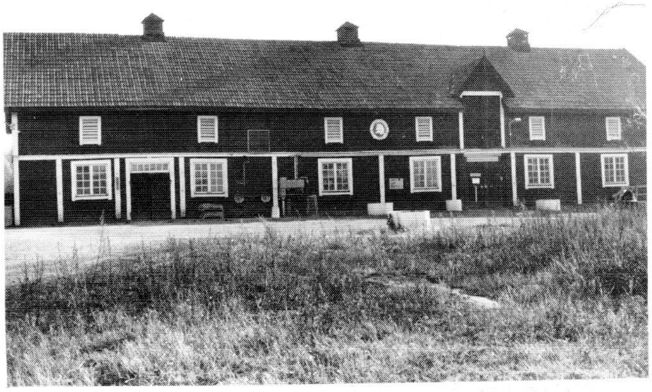

Ladugården vid Lundby f.d. sergeantsboställe. Foto: Tuula Autio.

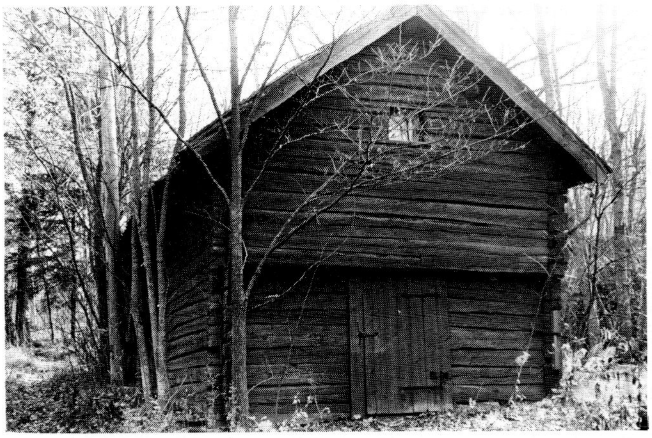

Ålderdomlig, timrad bod vid Brunna gård. Foto: Tuula Autio.

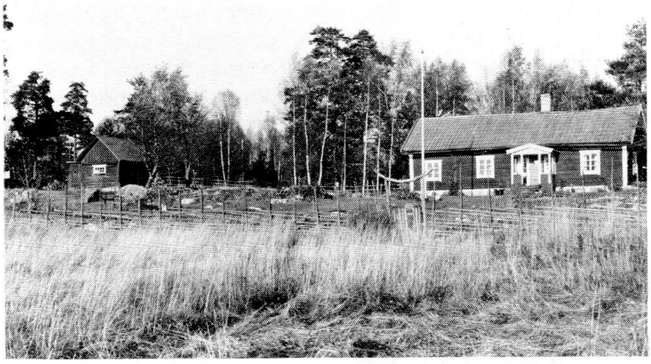

Torpet Berghäll. Foto: Tuula Autio.

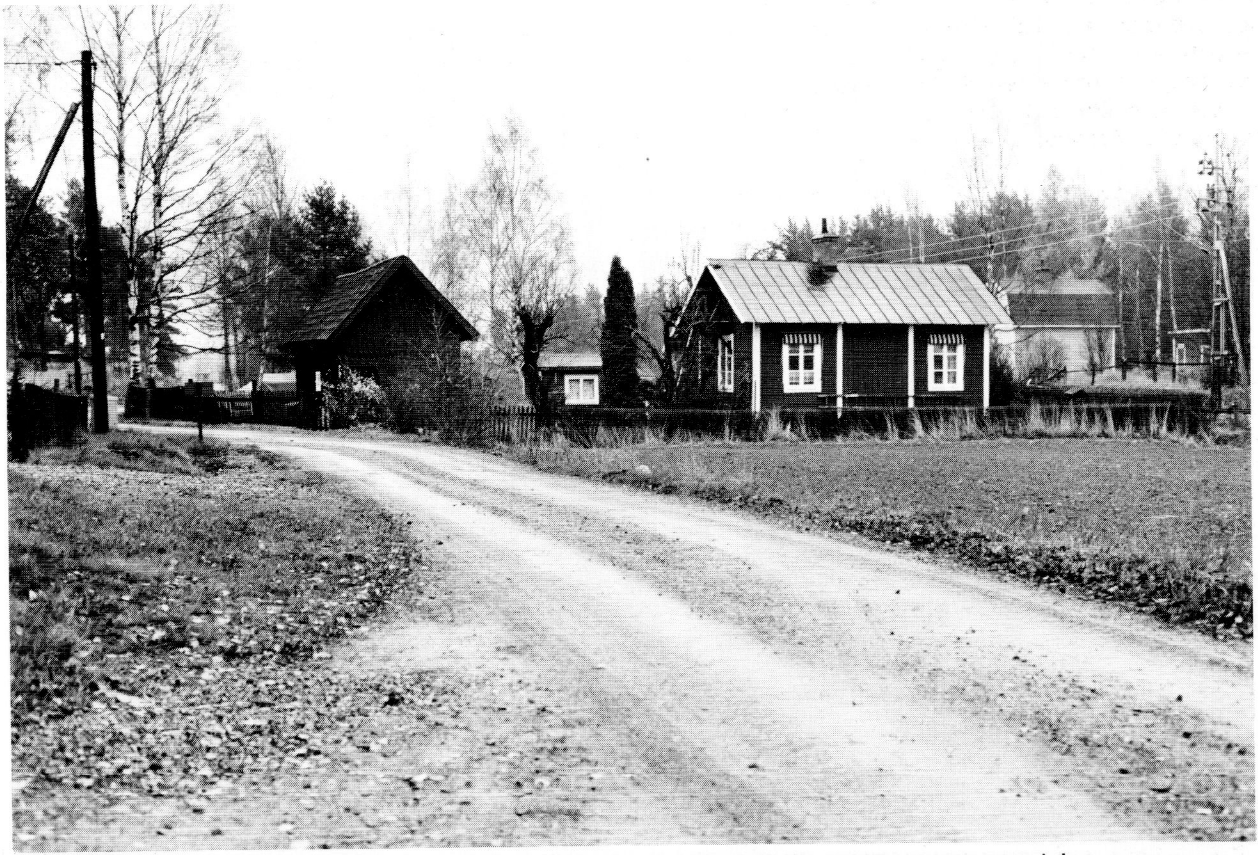

Tätt intill järnvägen ligger den här karaktäristiska banvaktsstugan, med bostadshus, uthus och jordkällare, från tiden omkring 1880. Foto: Magnus Simonsson.

Tätt intill banvallen, strax väster om Apallboda, ligger en välbevarad banvaktstuga från tiden omkring 1880. Den mycket karaktäristiska miljön är bevarad i sin helhet med bostadshus, uthus och jordkällare. Banvaktstugan är en av de många likadant utformade banvaktstugorna som tidigare fanns längs järnvägslinjen. Faluröda panelfasader med dekorativa uddlister samt breda taksprång med profilerade taktassar är typiskt för dessa byggnader.

Biskops-Arnö

Biskops-Arnö har en mycket tilltalande naturmiljö och en historiskt intressant bebyggelse, som gör att ön har bedömts som riksintressant både ur natur- och kulturhistoriska aspekter.

Den svagt kuperade ön, som omges av Mälarviken Oxens vatten och utpräglade grunda, vassrika stränder, bevarar ett av Mälarens förnämligaste och mest karakteristiska herrgårdslandskap. Ön är rik på ädellövträd i lundar, hagar, bryn och lövängar. I det närmaste unik är den glest ekbevuxna Kungsträdgården vilken hävdats som slåtteräng i sen tid. Över öns centrala delar sträcker sig ett flackt barrskogsområde som avdelar ett nordligt och ett sydligt åkermarksområde. En låg vägbank förbinder ön med fastlandet. Från bebyggelsen i öns sydvästra del utgår imponerande alléer samt vägar och stigar till öns olika delar.

Den nuvarande bebyggelsen på Biskops-Arnö domineras av ett välbevarat f.d. överstebоställe från 1730-talet, i vilket det ingår intressanta lämningar efter en medeltida ärkebiskopsborg. Sedan 1935 är byggnaderna skyddade som byggnadsminne.

På 1280-talet införlivades Arnö i Uppsala domkyrkas godsinnehav. Ärkebiskop Olof Björnson lät på 1320-talet uppföra en kontinentalt inspirerad palatsanläggning med salsbyggnad, kapell och bostadshus. Den vinkelbyggda borgen som var byggd i tegel har troligen uppförts i samverkan med domkyrkans byggnadshytta. De medeltida ärkebiskoparna nyttjade vanligen sina landsbygdsresidens som sommarbostäder. Ärkebiskopsborgarna var ofta strategiskt placerade ur bevakningssynpunkt. Arnö låg liksom ärkebiskopsborgen vid Stäket i Kungsängen intill en viktig vattenfarled, nämligen den som gick från Kalmarviken mot Uppsala. Under medeltiden övertog den mäktiga anläggningen vid Arnö bevakningen av farleden. Under förhistorisk tid hade den kontrollerats genom fornborgar i höjdlägen, bl.a. den som ligger omedelbart intill Arnö på Sandviksåsens krön.

Vid reformationen 1527 drogs Biskops-Arnö in till kronan. 1622 var den åter i privat ägo och 1644 bytte riksmarsken Jakob De la Gardie till sig egendomen. Han lät då bygga om borgen till en för stormaktstiden typisk barockanläggning, vars utseende vi känner genom Erik Dahlbergs Suecia-stick. Godset reducerades till kronan 1684. Ett par år senare an-

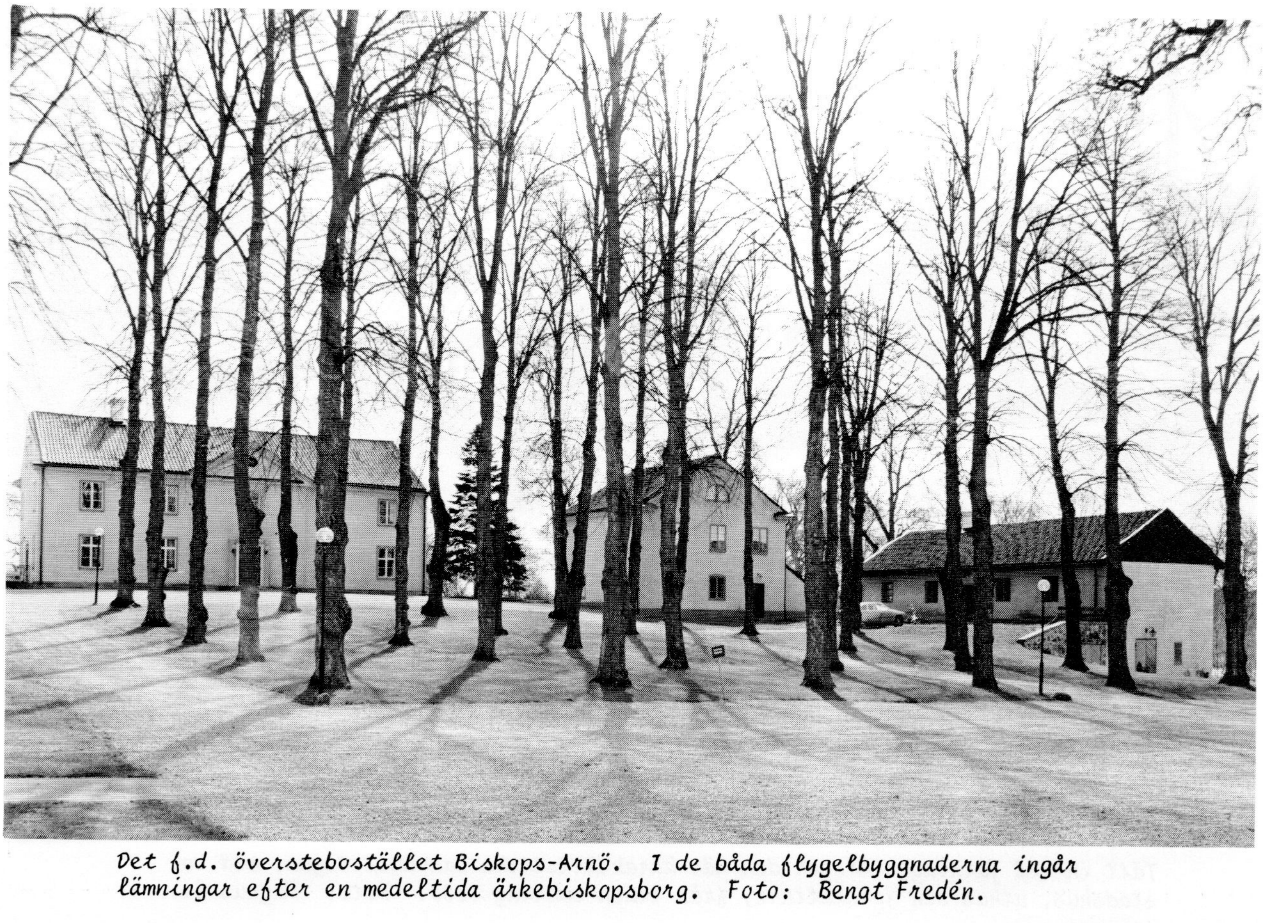

Det f.d. överstebostället Biskops-Arnö. I de båda flygelbyggnaderna ingår lämningar efter en medeltida ärkebiskopsborg. Foto: Bengt Fredén.

slogs det till översteboställe för Livregementet till häst, vilket det fungerade som till 1876.

1729 revs den gamla slottsanläggningen under överste Göran Silverhielms tid. Den s.k. Vasastugan, bevarad i gårdens södra del, byggdes som tillfällig bostad. Den nuvarande gårdsanläggningen uppfördes under 1730- och 1740-talen. Den tvåvåniga huvudbyggnaden med mittfronton samt den södra flygeln stod färdiga 1731. På 1740-talet tillkom den norra flygeln. Ytterligare ett flygelpar byggdes under 1800-talets början, och då fick mangården sitt nuvarande symmetriska utseende. I de båda södra flyglarna finns rester av den medeltida ärkebiskopsborgens salsbyggnad och bostadsdel. I den lägre flygeln finns en vacker, välvd gotisk pelarsal, som ursprungligen varit ekonomiutrymme under den egentliga biskopssalen. En medeltida källare som ingick i borgens bostadsdel är bevarad under den tvåvåniga flygeln. 1972 restaurerades de medeltida utrymmena och förbands samtidigt med varandra genom en gång. Därefter har den gotiska salen tjänat som samlingssal för Föreningen Nordens folkhögskola, som sedan 1956 bedriver bildningsverksamhet på Biskops-Arnö.

Idag omges det f.d. överstebostället av folkhögskolans elevbostäder samt kurs- och konferenslokaler som tillkommit i flera etapper. De olika byggnaderna har uppförts 1958, åren 1964-1967 samt de senaste under 1980-talet. En del av gårdens äldre ekonomibyggnader, som utgör resterna av en ladugårdsfyrkant, är bevarade nordväst om mangården. Ett stort timrat magasin står i sluttningen av den höjd på vars krön en väderkvarn tidigare stod.

På ön finns inga kända förhistoriska lämningar, men däremot ett stort antal resta minnesstenar och sentida, anlagda stensättningar. Alla dessa resta stenar och stenformationer är enligt tradition knutna till överste Hans Henrik von Essen, som bodde på Biskops-Arnö under 1800-talets andra hälft.

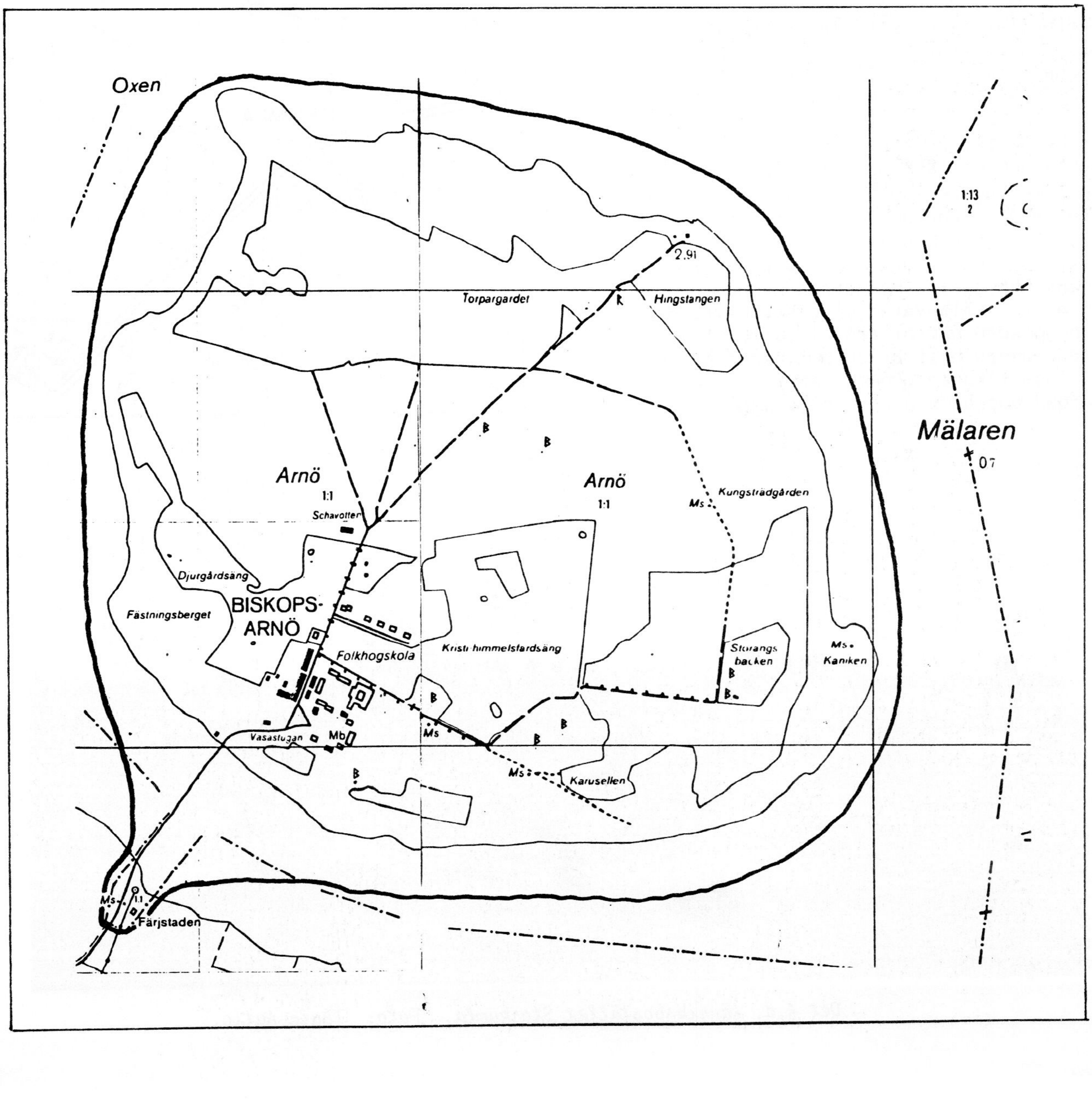
Oxen
Mälaren
1:13
2
2.91
Torpargardet
Hingstangen
07
Arnö
1:1
Schavotter
Arnö
1:1
Kungsträdgården
Ms
Djurgårdsäng
Fastningsberget
BISKOPS-ARNÖ
Folkhogskola
Kristi himmelsfardsäng
Storangs backen
Ms
Kaniken
Ms
Vasastugan
Mb
Ms
Karusellen
Ms
1:1
Färjstaden

Stor-Kumla

Storkumla gård, ett f.d. fänriksboställe, ligger väl synlig i vägkorsningen vid den nuvarande E 18-sträckningen och den äldre huvudvägen mot Enköping som gick via Hjälsta i en nordvästlig båge. Gården ligger på en södersluttning i övergångszonen mellan ett barrskogsområde och öppen åkermark.

Gårdens forntida anor kan ledas ned i bronsåldern, då en stark koncentration av bronsålderslämningar finns i anslutning till bebyggelsen. På hällar och stenblock på flera spridda ställen finns hällristningar i form av ett antal cirkelformade figurer och sammanlagt drygt 300 älvkvarnar och avlånga fördjupningar. I ett större sammanhang kan det nämnas att detta hällristningsområde ligger i utkanten av det centrala. uppländska hällristningsområdet som utgörs av socknarna kring Enköping. Den under bronsåldern etablerade bebyggelsen har kontinuitet i järnåldern, då det i de omgivande skogsområdena och på åkerholmar finns ett flertal gravfält av järnålderskaraktär. Intill E 18 står flera runstenar som sannolikt markerar att en forntida landväg har sträckt sig genom området.

Kumla by består av tre gårdar, Storkumla, Dankumla och Lillkumla, som legat i sina nuvarande bebyggelselägen åtminstone sedan enskifte 1823. Storkumla, den största gården, har varit fänriksboställe för Sigtuna kompani av Upplands regemente. Gården har en dominant bebyggelse med stora ekonomibyggnader och en välbevarad gårdsstruktur. Mangårdsbyggnaden härrör från 1700-talet men präglas numera helt av en ombyggnad gjord 1943. Som flygelbyggnader står en timrad, rödfärgad bodlänga och en parstuga på hög stenfot med en utbyggd källarbod på den norra gaveln. Byggnaden bevarar sin ålderdomliga karaktär. På mangården står en hitflyttad väghållningssten. De kringbyggda ekonomibyggnaderna bildar en väl sluten enhet med välbevarade byggnader från 1900-talets början. De rödfärgade husen har vita dekorativa snickeridetaljer. På en backhöjd öster om Storkumla ligger ett torp med en rödfärgad sidokammarstuga från 1800-talets senare del. I skogen norr om gården finns grundlämningar av flera torp, bland annat ett soldattorp, som tidigare hörde under Kumla by.

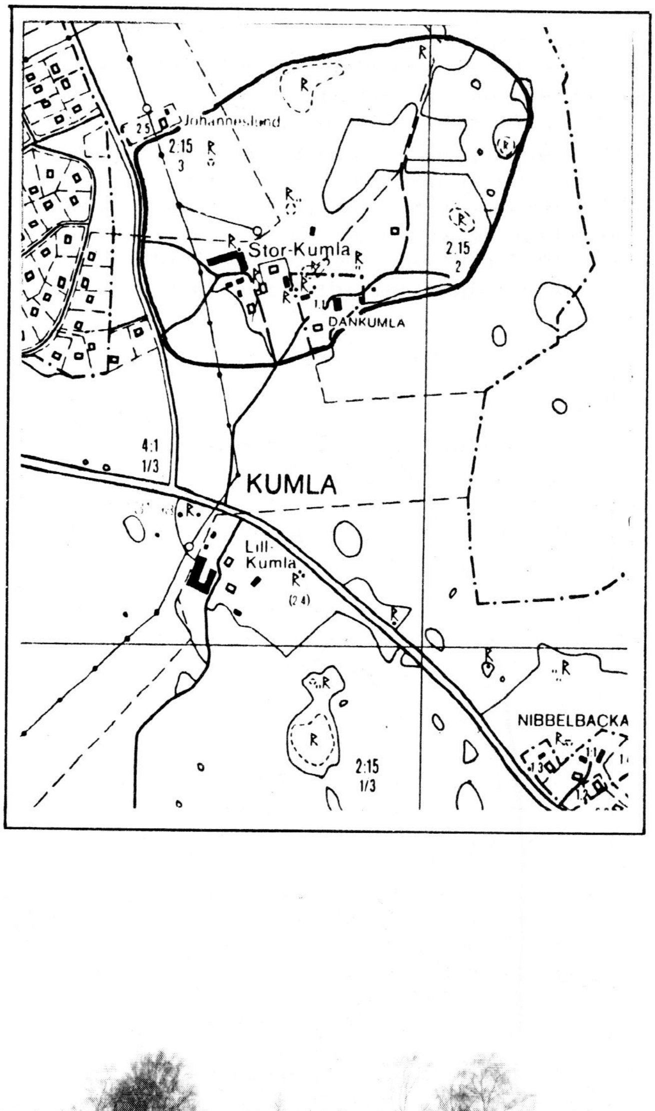

Det f.d. fänriksbostället Storkumla. Foto: Tuula Autio.

Åby

Åby by har ett fritt och öppet läge på den stora låglänta slätten väster om Övergrans kyrka. Byn utgör en välvbevarad och tät bymiljö med stora ädellövträd på tomterna som omges av spjälstaket. De tre gårdarna i byn ligger på rad intill varandra. De gamla bygatorna mellan och delvis runt bybebyggelsen är bevarad. Byn har med all sannolikhet varit täbunden, dvs. omgiven av en ringgata. En karta från 1755 visar att byn hade två gårdar. Den tredje gården har av bebyggelsen att döma tillkommit under 1900-talets början. Den största gården i byn är ett f.d. korpralsboställe för Livregementets dragoner. Gårdsstrukturen är i det närmaste herrgårdspräglad med fägården i öster avskild av ett staket från mangården. Den gamla huvudbyggnaden från 1788 revs 1965 och ersattes då av ett nytt rödfärgat bostadshus. Som flygelbyggnad ligger ett kulturhistoriskt intressant bostadshus, uppfört på 1790-talet. Det timrade huset är välbevarat med rödfärgad locklistpanel, ursprungliga fönster och tegelklätt sadeltak. Den andra flygeln utgörs av ett stort rödfärgat magasin. Till gården hör en ålderdomlig källare som är byggd av gråsten 1783 med en senare timrad överbyggnad från 1823. De väl samlade rödfärgade ekonomibyggnaderna utgörs bland annat av en timrad ladugård och en loge i skiftesverk.

Bostadshuset från 1700-talets slut har ett kulturhistoriskt egenvärde, medan gårdsanläggningen med sin bebyggelsestruktur har ett stort miljövärde.

På granngården, som har bebyggelsen på en rektangulär tomt, är den götiska gårdstypen representerad. Mangården är avskild från fägården av ett spjälstaket och stora planterade lövträd. Mangårdsbebyggelsen är omgiven av en fruktträdgård. Bostadshuset med brutet tak härrör i sina äldsta delar från 1837 men är därefter om- och tillbyggt vid flera tillfällen, bland annat tillkom frontespisen och trapphuset på 1930-talet. En källare, ett brygghus och en slöjdbod ingår i mangården.

Fägården domineras av en långsträckt, timrad ekonomilänga uppförd 1884, inrymmande stall, ladugård, lider och loge. Den långsträckta byggnaden är intressant då den uppförts enligt tidens nya byggnadsmönster med alla funktioner i en länga i stället för det traditionella med en byggnad för varje funktion. Gårdens utpräglade götiska karaktär är ett exempel på en äldre gårdstyp av intresse.

På ett kringodlat impediment söder om gårdarna står en smedja. I skogsbrynet i moränmarkerna sydväst om byn har byns torp legat.

Det enda bevarade torpet, Lill-Åby, har en sidokammarstuga från 1800-talets slut.

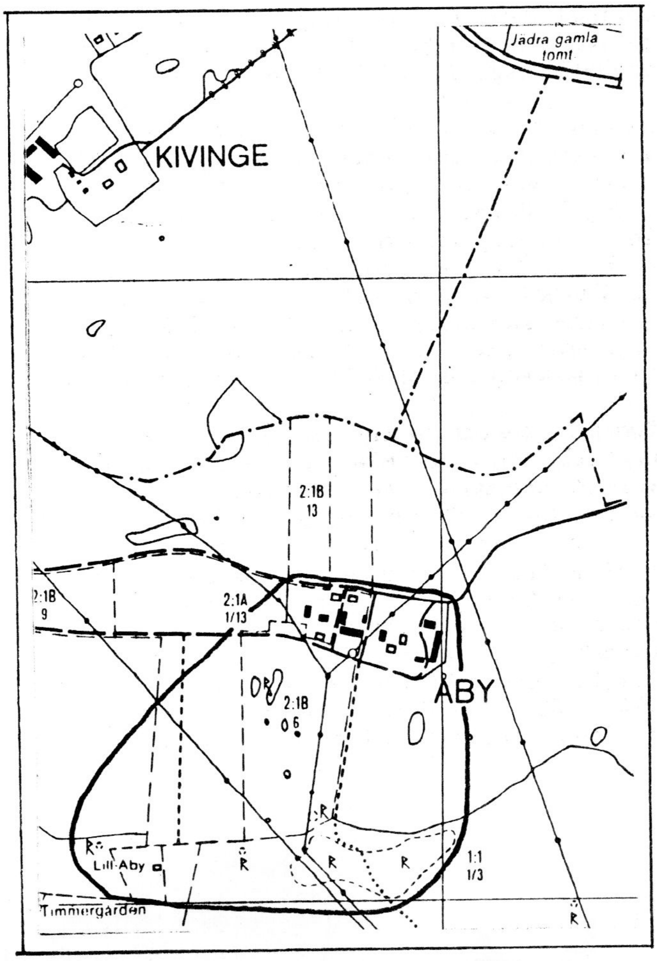

Åby by. Foto: Tuula Autio.

Bostadshus från 1700-talets slut vid f.d. korpralsbostället i Åby: Foto: Tuula Autio.

Segersta

Naturskönt belägen, högt intill Ekolsundsvikens västra strand ligger Segersta gård, omgiven av ett utpräglat herrgårdslandskap. Markområdena består av ett kuperat odlingslandskap med flera ädellövträdsrika backar och skogsbryn. Den öppna, flackare åkermarken ligger i huvudsak söder om gården, i anslutning till den väg som sträcker sig genom området i nord-sydlig riktning. Från den dominant, på en höjdplatå, belägna mangården sluttar terrängen ned mot Ekolsundsvikens stränder. Strandpartierna utgörs här av öppna beteshagar. Mot öster och söder avgränsas området av stora skogsmarker. I barrskogsområdena i den södra delen ligger torpen Tjäderleken och Smedstorp i små gläntor.

Kring Segersta gård finns det ett stort antal fornlämningar som är belägna på uppstickande moränhöjder i hagmarkerna mot stranden och i de högländа skogspartierna öster och söder om gårdsbebyggelsen. Ett flertal runda stensättningar finns i spridda lägen och på en bergsrygg nere vid stranden finns två treuddar. Ett gravfält med sex runda stensättningar ligger i skogen intill de f.d. arbetarbostäderna. Fornlämningsbeståndet antyder att platsen redan under järnåldern hade en fast bosättning intill Ekolsundsviken, som var en viktig forntida kommunikationsled med förbindelser inåt landet mot väster och mot Lårstaviken.

Segersta gårds historia är intimt förbunden med Ekolsunds slotts historia, då Segersta gård genom århundraden varit ladugård under Ekolsund. 1542 kom Ekolsund i Gustav Vasas ägo och samma år överlät Lars Erikssons änka Anna även egendomen Segersta till honom. Efter reduktionen 1680-1683 indrogs Ekolsund med tillhörande ladugårdar till Kronan och därefter brukades egendomen en tid av fogdar. 1701 fick landshövdingen i Uppsala län Johan Hoghusen Segersta som förpantning för en till Kronan lämnad försträckning. 1716, under Karl XII:s tid, inlöstes Segersta och lades då ånyo i sambruk med Ekolsund. Från 1785-1911 ägdes Ekolsunds godskomplex av släkten Seton. 1878 ingick Segersta i ägorna med herrgården och 11 underlydande torp. 1912 såldes Ekolsunds gods till ett konsortium och året därefter avstyckades Segersta herrgård och dess underlydande torp till ett trettiotal enheter. Under 1930-talets slut genomgick gården en ombyggnad. På gården har en omfattande handelsträdgårdsverksamhet bedrivits med flera växthus, bänkodling och frilandsodling. Sedermera har gården ägts av Sävstaholmsskolan som bedrivit praktisk undervisning i lantbruk och trädgårdsodling. 1976-77 avstyckades delar av gårdsanläggningen ifrån jordegendomen, som sedan dess ägs av Nobelstiftelsen.

Den nuvarande bebyggelsen på Segersta gård utgör en typisk herrgårdsanläggning som bevarar en tidig 1800-talskaraktär. Bebyggelsen domineras av huvudbyggnaden och de parställ-

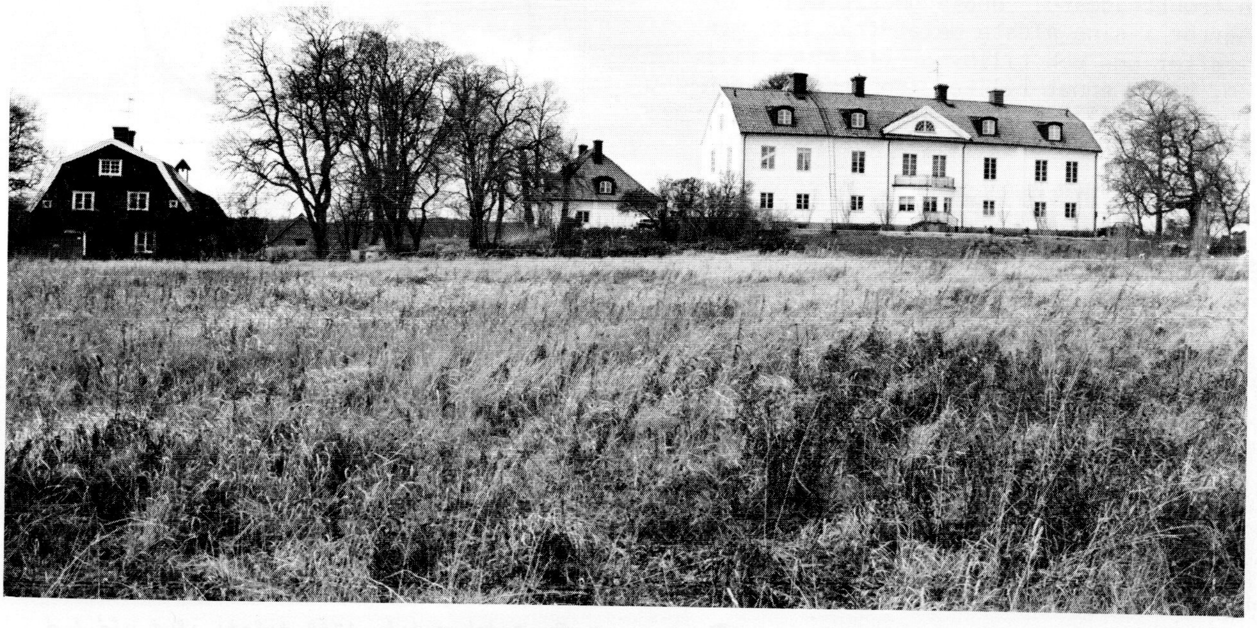

Segersta gård. Foto: Tuula Autio

da flygelbyggnaderna som är byggda på en markant höjd. Den nuvarande huvudbyggnaden är vitputsad och uppförd i två våningar med gavelfronton och svagt brutet tegeltäckt tak. Denna utformning erhöll huset i början av 1800-talet då den övre våningen påbyggdes. I bottenvåningen ingår äldre delar som möjligen kan härröra från 1600-talets slut eller 1700-talets början. Detta är sannolikt då de båda flygelbyggnaderna har en utpräglad karolinsk stil med kvadratisk form och valmat tak. Flyglarna är något ombyggda under senare tid men åtminstone den västra flygeln är uppförd under senkarolinsk tid. Av stort intresse är de tegelmurade källarvalven som finns under den östra flygeln. Valven som utgör ett komplext system under jorden kan sannolikt vara av medeltida ursprung och då alltså härröra från tiden innan Gustav Vasa, 1542, fick gården i sin ägo.

I sluttningen söder om herrgården ligger ett timrat magasin på hög stenfot och med brutet tak samt en f.d. arbetarbostad, kallad Borgmästarhuset, även den timrad och med brutet tak. De båda välbevarade byggnaderna är uppförda under 1700-talet.

Fram till 1900-talets första decennier låg det en kringbyggd fägård nedanför mangården.

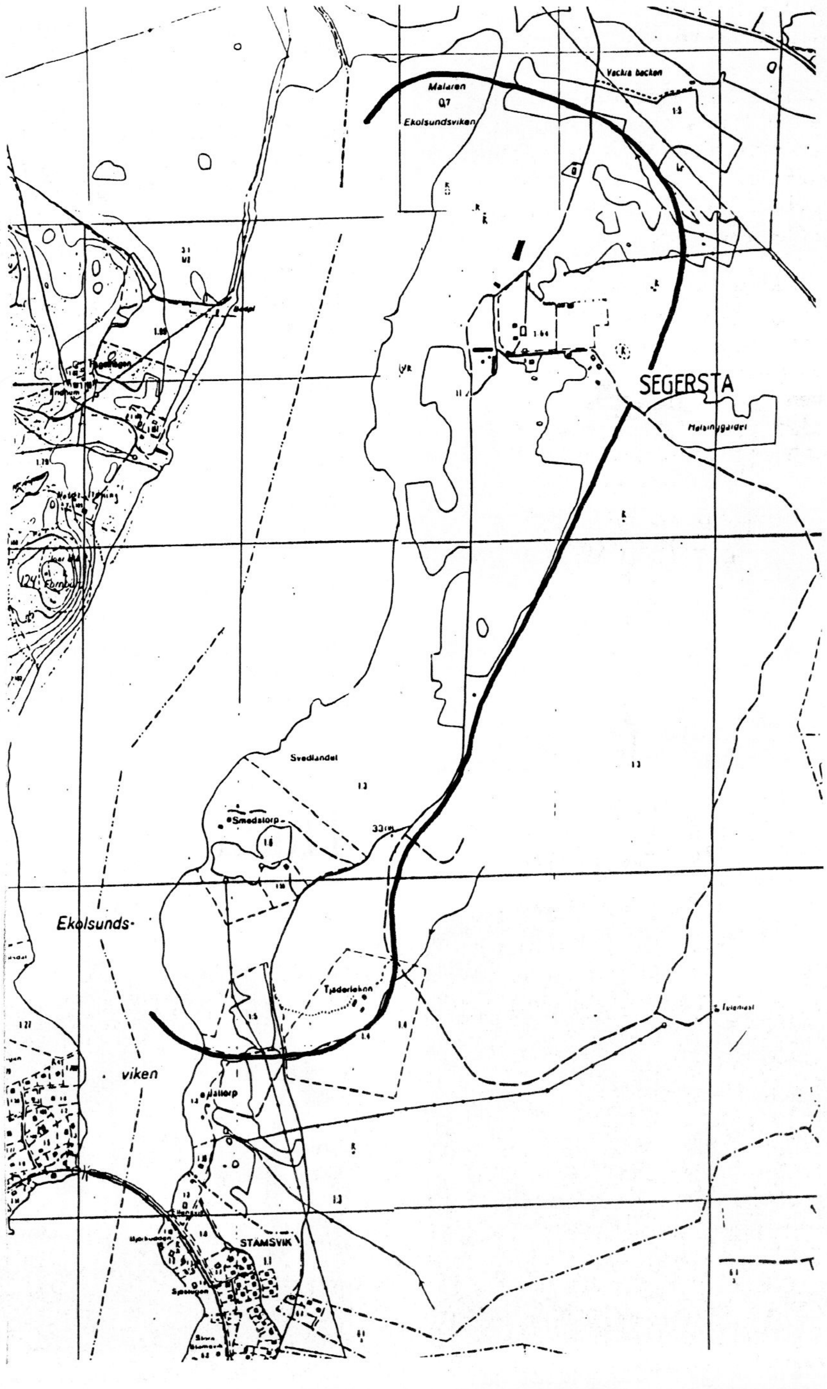

Av dessa fägårdsbyggnader återstår idag en stor tegelladugård, daterad 1822. Ladugården som har ett brant sadeltak har ursprungligen haft halmtak. Av intresse är också den stora ladugården, med sammanbyggd foderlada, som står vid den norra gårdsinfarten. Laudgården, som är uppförd drygt 100 år efter tegelladugården vid 1930-talets slut, har tidstypiskt brutet tak. Till gården hör också f.d. rättarbostad, trädgårdsmästarbostad och arbetarbostäder som i huvudsak är uppförda under 1930-talet.

Tegelladugården, byggd 1822, hade ursprungligen halmtak. Foto: Tuula Autio.

Timrad loge från tiden omkring 1800 vid torpet Tjäderleken. Det gamla vasstaket ligger kvar under plåttaket. Foto: Magnus Simonsson.

Smedstorp. Det ålderdomliga bostadshuset har fått sina ursprungliga fönster utbytta. Foto: Magnus Simonsson.

Söder om gården, i det stora skogsområdet, ligger Tjäderleken, ett f.d. skogvaktartorp. Den mycket välbevarade torpmiljön utgörs av ett mindre bostadshus, en sidokammarstuga med reveterad fasad och vackert profilerad takfot, en timrad bod med källare under och några ålderdomliga ekonomibyggnader. Av speciellt kulturhistoriskt intresse är den timrade logen som härrör från 1700-talets senare del eller senast från tidigt 1800-tal. Logen är en långsträckt parloge med logkista och loggolv. På den ena gaveln är den tillbyggd med ett vagnslider och två små rum som troligen nyttjats som förvaringsbodar förr. Taket har ursprungligen varit täckt med vidjebunden halm. Ett fåtal logar med denna ålderdomliga prägel är idag bevarade i detta skick. På fägården finns även ett litet timrat hönshus.

Mycket vackert beläget vid Ekolsundsviken ligger Smedstorp med två rödfärgade, timrade bostadshus. Ett av dem har påfallande många smidda dörrbeslag av ålderdomlig typ liksom en ålderdomligt präglad dörr. Det andra bostadshuset är en mindre framkammarstuga som bevarar en äldre karaktär, trots senare fönstertyper. Den låga långsträckta byggnaden bevarar interiört bjälktak, spismur och rörspisar. På tomten finns även en hitflyttad stolpbod.

Segersta herrgård är en ur kulturhistorisk synpunkt värdefull bebyggelsemiljö med flera i en herrgårdsmiljö ingående komponenter. En värdefull enhet utgörs av huvudbyggnaden och dess flyglar samt det timrade magasinet och den timrade f.d. arbetarbostaden. Intressanta är också de två ladugårdarna från skilda århundraden. Tegelladugården är den äldsta bevarade i kommunen. Av stort kulturhistoriskt intresse är också skogvaktartorpet Tjäderleken.

Hukan

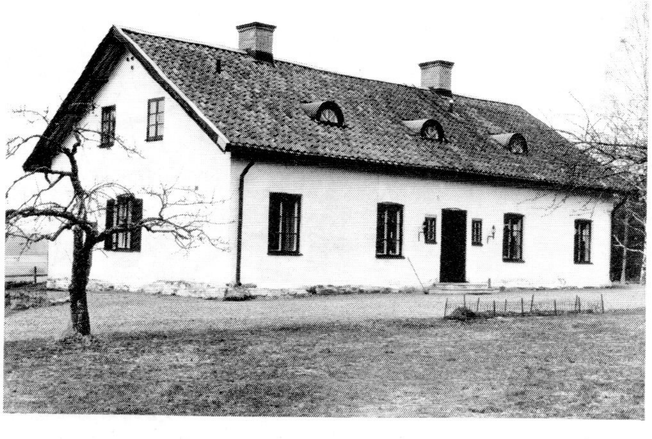
Hukan, Segersta 1:29. Foto: Magnus Simonsson.

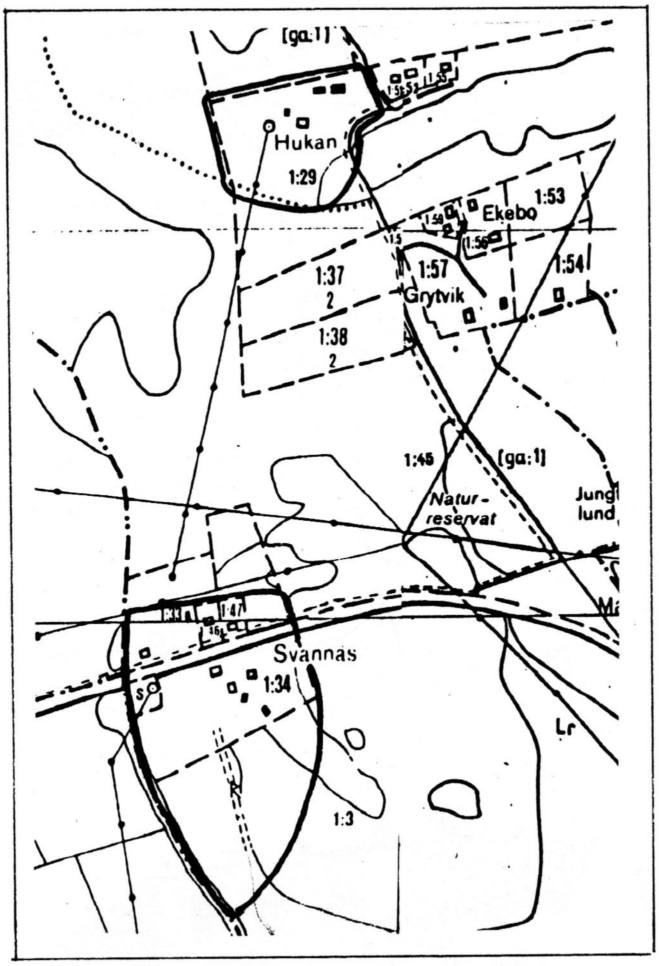

Gården Hukan, eller Hästhagen, som den tidigare kallades ligger vid Hjälstavikens östra strand strax nedanför Kvarnberget. Sankängsmarkerna kring Hjälstavikens stränder har utgjort mycket värdefulla betesmarker och slåtterängar. Segersta herrgård lät under 1600-talet etablera flera torp längs Hjälstavikens östra strand för tillvaratagandet av den rika strandvegetationen. Ett av dessa torp var den nuvarande gården Hukan som friköptes 1914. Gården har en välbevarad mangårdsbyggnad från 1800-talets andra hälft. Huset, som är uppfört i tegel, har vit slätputsad fasad och sexdelad plan.

Svannäs

Svannäs ligger intill den riksbekanta fågelsjön Hjälstaviken, alldeles i anslutning till den smala kanal som förbinder Ekolsundsviken med Hjälstaviken. Lågt belägen invid bron ligger den s.k. jaktvillan som uppfördes 1881. Huset som är byggt i en tidstypisk, oregelbunden form, med varierad panelfasad, domineras av ett högt utsiktstorn. Byggnadsstilen ansluter till den detaljrika panelarkitektur som karaktäriserar sommarvillor från 1800-talets slut.

Den f.d. jaktvillan vid Svannäs. Foto: *Tuula Autio.*

Högt belägen på andra sidan vägen ligger en f.d. lanthandel, Svannäs Handel. Huset som är uppfört 1925 har ljusmålad panelfasad och brutet tak. På höjden intill den f.d. affären har det tidigare stått en väderkvarn. På platsen finns det även medeltida lämningar. Ned mot stranden finns resterna av en ca 150 meter lång vallgrav och lite högre upp finns lämningar av en medeltida källare med stenväggar och ett slaget valv av tegel.

Stämsvik

Intill järnvägen, längs Ekolsundsvikens natursköna stränder, växte det upp sommarvillaområden vid 1900-talets början. Numera präglas Stämsvik av ett senare tillkommet, stort planlagt fritidsområde. I den norra utkanten finns emellertid två välbevarade sommarvillor från 1900-talets början.

Ellensvik som är uppfört 1906 i en nationalromantisk stil bevarar sin karaktär från byggnadstiden. På tomten intill står en sommarvilla med medvetet utformad arkitektur. Byggnaden som är kvadratisk har ljusputsad fasad och tegelklätt topptak. En halvcirkelformad veranda vetter ut mot vattnet. Sommarvillornas läge med vacker omgivning och möjlighet till goda kommunikationer, här järnvägen, har varit typiskt för placeringen av sommarvillorna kring sekelskiftet 1900.

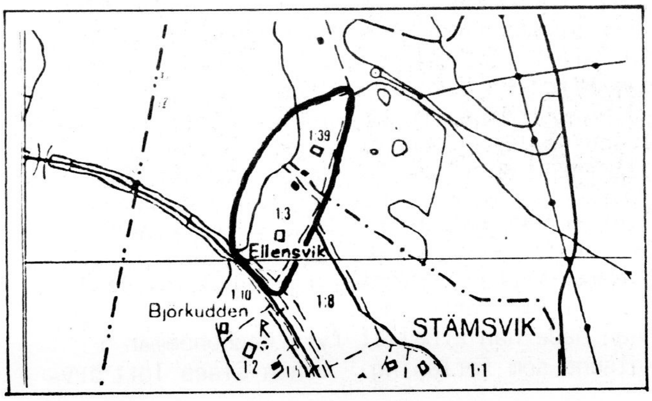

Sommarvilla, från 1900-talets första decennier, vid Stämsvik, Segersta 1:39. Foto: Magnus Simonsson.

Krägga

Krägga gård som ligger intill Ekolsundsvikens östra strand omges av ett småkuperat tilltalande odlingslandskap med lundartade skogspartier. De strandnära markerna som är glest trädbevuxna utgörs av hävdade betesmarker, medan den uppodlade åkermarken breder ut sig mot öster. Kring herrgården finns lummiga ädellövskogsrika backar och i områdets södra del omkring bruket, ett f.d. tegelbruk, utgörs markerna av barrskogsbevuxna moränområden. I det sluttande odlingslandskapet mellan Krägga gård och Fågelsången finns en bäckravin med spår av en tidigare fördämning.

I de omgivande hagmarkerna, belägna på flacka moränhöjder, ligger spridda forntida gravlämningar. I parken på höjden omedelbart öster om herrgårdsbyggnaden finns sammanlagt fem runda stensättningar och en hög. Vid Bruket, mot sjösidan, ligger ett större gravfält av järnålderskaraktär. Områdets förhistoriska betydelse kan knytas samman med de närbelägna vattenfarlederna, där den gamla farleden mot Västmanland, Fröjdsdiket, mynnade ut vid den västra stranden i Boviken mitt emot Krägga. Vidare passerade ännu en farled från Hjälstaviken ned mot Arnöviken.

Krägga gård som numera är konferensgård omtalas för första gången i skrivna källor 1344, då benämnd "Kreggia", ingående i Uppsala domkyrkas egendomar. 1386 skänktes jordegendomar i Krägga till Vadstena kloster av riddaren Birger Ulfsson, som var son till den heliga Birgitta och Ulf Gudmarsson. Därefter tillhörde Krägga Vadstena kloster i nära 150 år och jorden brukades då av tre landbor. Till följd av Västerås recess 1527 indrogs klostrens egendomar till kronan. Vadstena klosters tre hemman i Krägga vederkändes först till arv och eget men redovisas längre fram som krono. 1630 kom egendomen genom donation i Åke Totts ägo. En kort tid dessförinnan hade han erhållit fyra kronohemman i Ekolsund som förläning. Sonen Claes Tott ärv-

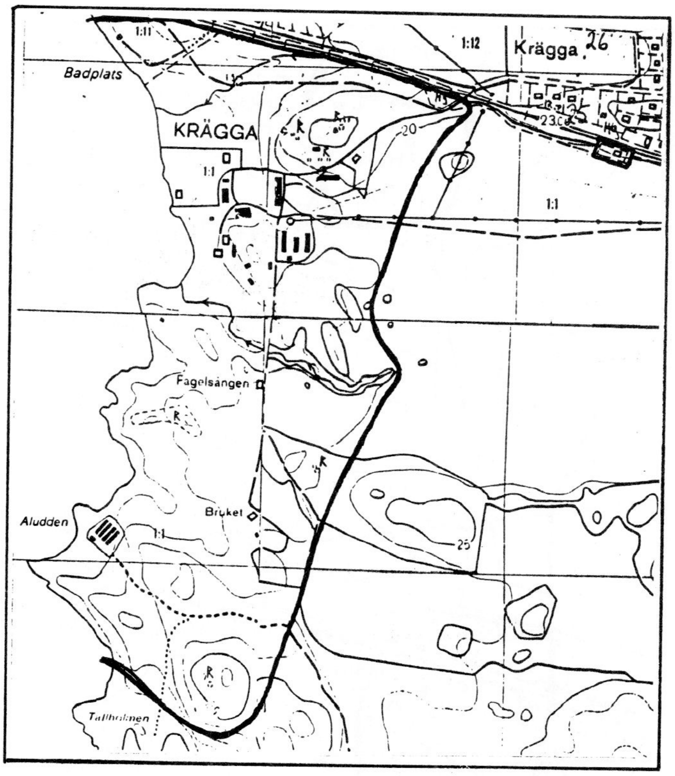

Huvudbyggnaden på Krägga gård. Foto: Magnus Simonsson.

F.d. arbetarbostäder på Krägga gård. Foto: Magnus Simonsson.

de faderns stora godsegendomar och brukade Krägga som ladugård under Ekolsund. Därefter kom Krägga i Olof Strömskiölds ägo och reducerades 1683 till berustat säteri. Därefter hade gården skilda ägare fram till 1832, då den återigen kom till Ekolsund genom att dåvarande ägaren Patrik Seton köpte Krägga. Därefter arrenderades Krägga av John Julius Engelhard som gift sig med Patrik Setons dotter Agnes. 1840 blev Krägga ånyo skilt från Ekolsund, då löjtnanten Einar Morén inköpte gården.

Den nuvarande huvudbyggnaden lär ska ha byggts som brudgåva till Agnes Seton och bör då härröra från 1830-talets början. Den välbevarade byggnaden är uppförd i nyklassicistisk stil med tegelstomme och ljusputsad fasad samt sadeltak. Flygelbyggnaden har tidigare inte funnits. De nytillkomna flyglarna är uppförda 1985 i samband med att Krägga byggts ut till konferenshotell. Sydöst om huvudbyggnaden står en gedigen ladugård, byggd omkring 1870. Den är uppförd i en för tiden mycket typisk stil för större ladugårdar. Den långsträckta ladugården är byggd i tegel, med ljusputsad fasad med dekorativt utformade detaljer vid takfot och kring fönster. Söder om gården ligger några f.d. arbetarbostäder. Bland dem märks främst två i vinkel liggande bostadshus. Ett rödfärgat, timrat bostadshus som troligen härrör från 1700-talet och ett ljusputsat bostadshus i två våningar från tiden omkring 1870-1880. Till dessa f.d. arbetarbostäder hör en långsträckt, rödfärgad uthuslänga. Söder om gården ligger Fågelsången, den f.d. inspektorsbostaden, som har ett välbevarat bostadshus från omkring 1890. Huset som är uppfört i tegel har ljus putsad fasad och tegeltäckt sadeltak. Längst i söder, i övergången mot ett större skogsområde, ligger det s.k. Bruket, ett stort rödfärgat, timrat bostadshus från 1800-talets slut, som utgör den sista lämningen av det tegelbruk som legat på platsen. Tegelbruket, som anlagts som herrgårdstegelbruk under perioden 1840-1864, producerade både mur- och fasadtegel främst för avyttring i Stockholm. De goda möjligheterna för sjötransport av tegelprodukterna har varit av betydelse för brukets lokalisering. Tegelbruket lades ned någon gång mellan 1890 och 1914. Av bruket återstår idag grundlämningar nere vid Ekolsundsvikens strand.

Krägga järnvägsstation

Vid Krägga f.d. hållplats finns ett välbevarat stationshus med en för stationsbyggnader mycket typisk panelexteriör. Stationshuset är uppfört omkring sekelskiftet 1900.

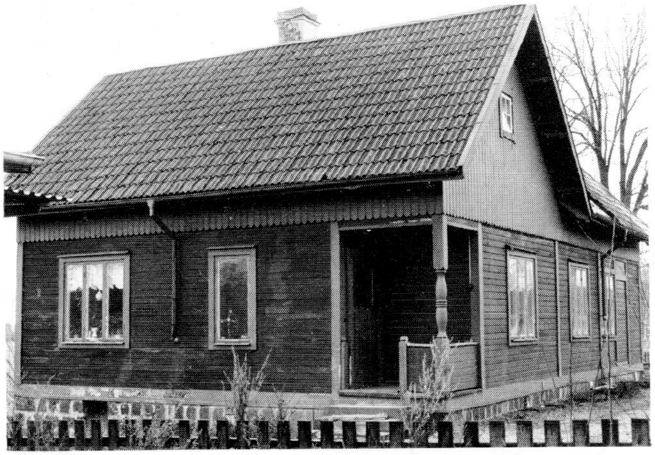

Krägga stationshus. Foto: Magnus Simonsson.

Marstrand, Sandhamn och Sandvik

Området som ligger vid Ekolsundsvikens östra strand utgörs av en småkuperad barrskogsbevuxen terräng med en 15-25 meter hög förkastningsbrant mot vattnet. Den enda fornlämningen i området, ett bronsåldersröse, ligger vid stranden strax sydöst om Marstrand. Från det karaktäristiskt högt belägna röset är utsikten vidsträckt över Ekolsundsviken.

I de natursköna markerna, längs en delvis bevarad äldre vägsträckning, ligger en spridd småskalig bebyggelse av äldre karaktär. Längst i norr återfinns Marstrand, Krägga 1:7, med en välbevarad torpbebyggelse från tiden omkring 1900. Bostadshuset utgörs av en senare tillbyggd sidokammarstuga och strax intill står en liten timrad ladugård och en timrad källarstuga. Nere vid stranden ligger en sjöbod. På tomten, i övergången mot skogsmarken, finns resterna av en äldre väg som är kantskodd med sten.

Vid det numera helt ombyggda Kasttorp, intill ett ängsområde, ligger en strandnära ekbacke.

Den södra delen av området upptas bland annat av ett låglänt ängsmarksområde som kallas Sandviks äng. På ängen står stora, spridda ädellövträd. Väster om ängen ligger Sandhamn, Nyckelby 1:4, med bland annat ett välbevarat timrat bostadshus från 1870-talet. Högt belägen vid Sandviksviken ligger gården Sandvik, Övergrans-Sandvik 1:1. Vid mitten av 1600-talet ägdes gården av Axel Oxenstierna och brukades då som ladugård under Fånö gods i Löts socken och 1661 kallas den säteri. Från slutet av 1600-talet innehades Sandvikshemmanet som äng under Fånö och torpare bodde då på ägorna. Det nuvarande bostadshuset på gården är hitflyttat från Fånö under 1940-talet. Till gården hör också en välbevarad parstuga från tidigt 1800-tal och en ålderdomlig timrad ekonomilänga. De båda byggnaderna, som är av stort kulturhistoriskt intresse, ligger tätt intill den gamla vägen som passerar genom gården. I äldre tider drevs en krogrörelse i parstugan.

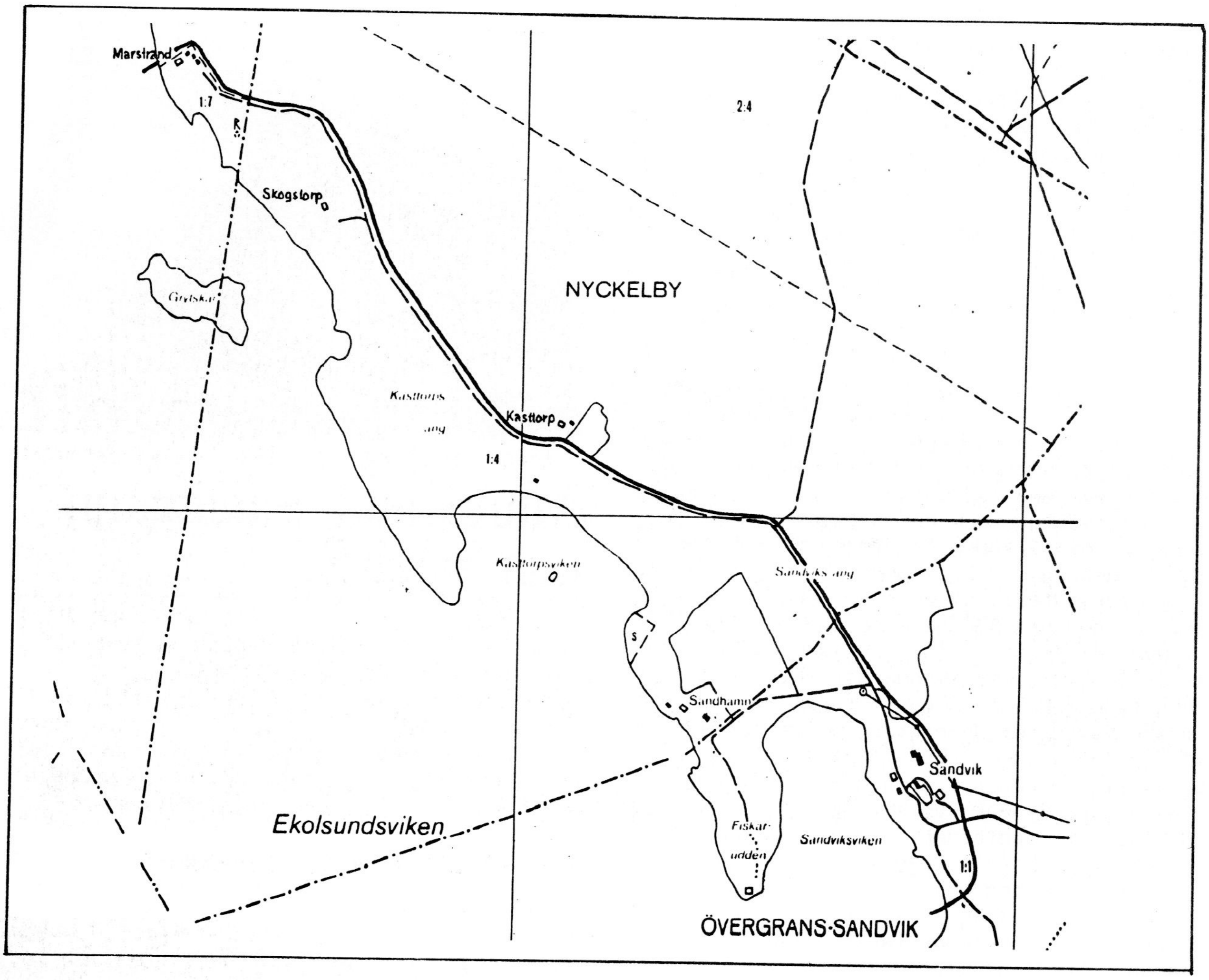
Marstrand
1:7
R
Skogstorp
Grytskär
2:4
NYCKELBY
Kasttorps
äng
Kasttorp
1:4
Kasttorpsviken
Sandviks äng
S
Sandhamn
Sandvik
Ekolsundsviken
Fiskar-
udden
Sandviksviken
1:1
ÖVERGRANS-SANDVIK

Sandviks äng med Sandhamn i bakgrunden. Foto: Magnus Simonsson.

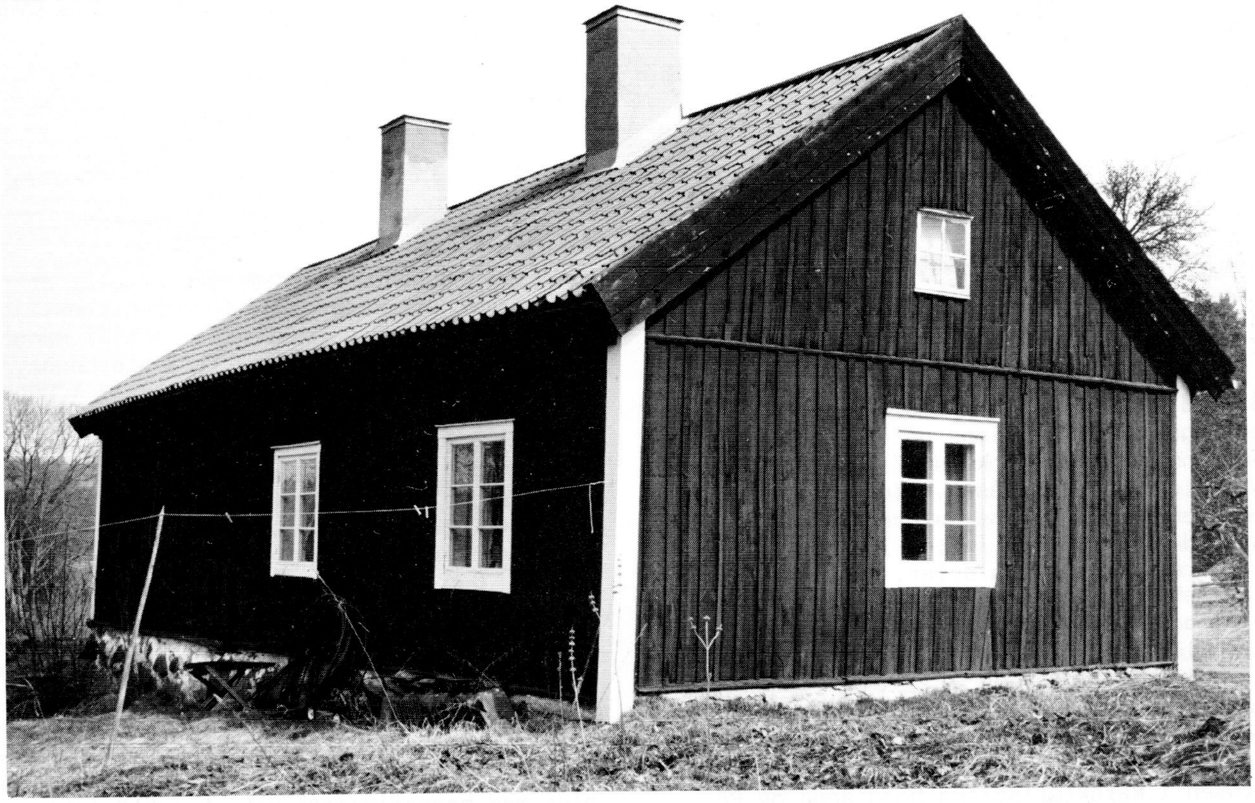

Parstugan vid Sandvik har i äldre tider varit krog. Foto: Magnus Simonsson.

Marstrand. Foto: Magnus Simonsson.

HÄGGEBY SOCKEN

Häggeby centralbygd omges av Mälarens vatten på två sidor, Bondkroken i öster och Arnöfjärden i väster. I väster förstärks bygdegränsen av de mäktiga och natursköna landmärkena Rölundaåsen och Sandviksåsen, vilka följer Arnöfjärdens östra strandlinje. Socknens största sammanhängande odlingsmarker återfinns på de låglänta partierna innanför Bondkrokens stränder och i området öster om Rölundaåsen. Innanför Hasslavikens och Skadevivikens natursköna strandängar utbreder sig andra viktiga låglänta åkermarker. Områdets centrala delar, där också merparten av bebyggelsen finns, utgörs av småbruten kuperad odlingsmark med mindre åkrar åtskilda av skogklädda backar och bergknallar.

Redan under bronsåldern utvecklades en betydande centralbygd i anslutning till farleden mellan nuvarande Kalmarviken och Ekoln. Flera gravrösen i karaktäristiska höjdlägen på Rölundaåsen berättar om detta bosättningsskede. Framförallt lägger man dock märke till de talrika lämningarna från järnålderns olika perioder - stora bygravfält, storhögar, runstenar, en märklig bildsten och resterna av en fornborg. De finns utspridda över hela området och berättar om en rik och expanderande bygd. I dagens landskap återspeglas denna bygdeexpansion inte bara i de talrika fornlämningarna, utan också i den öppna odlingsmarken och i de många byar och gårdar som legat på samma plats i mer än tusen år.

Även om således de bebyggda platserna och de odlade markområdena i stor utsträckning är desamma i dag som under vikingatiden har självklart både bebyggelsens utformning och landskapets utnyttjande skiftat genom tiderna. Det främsta medeltida inslaget i landskapsbilden utgörs av kyrkan. Dessutom bär några av bondbyarna ännu dragen av en under medeltiden etablerad radbystruktur och ett par av områdets storgårdar har också medeltida anor. I dag är det dock sällsynt med byggnader äldre än från 1800-talets mitt. Odlingslandskapet präglas fortfarande i viss utsträckning av 1800-talets skiftesreformer och omkring herrgårdsanläggningarna utbreder sig klassiska herrgårdslandskap. Även här har dock utvecklingen under 1900-talet självklart avsatt sina spår inte minst vad beträffar igenväxningen av tidigare öppna betesmarker.

De södra delarna av området, som utgörs av öppen slättbygd, domineras av de stora gårdarna Rölunda och Värsta. Rölunda gård ligger i den sydvästra delen, intill landsvägen mellan Varpsund och Häggeby. Gårdsmiljön präglas starkt av den mycket imponerande fornlämningsmiljön som ligger på gårdstomten tätt intill mangården. Gravfältet består av fyra storhögar, var och en ca 20 m i diameter och ca 3-4 m höga. De mäktiga högarna, som härrör från yngre järnåldern, avviker genom sin storlek från gängse begravningsskick. Med all säkerhet utgör de gravplatser för dåtidens sociala överskikt - bygdens ledande män. Ett senare tillskott utgör den runsten som står på toppen av en av högarna. Den flyttades dit i samband med att högarna restaurerades under 1800-talets senare del. Ytterligare en runsten är på 1930-talet rest intill högarna. Att området kring Rölunda var en viktig bosättning under förhistorisk tid vittnar inte bara storhögarna om. I hagmarkerna väster om gården samt på Rölundaåsens krön och sluttningar finns ett fornlämningskomplex med bronsåldersrösen i karaktäristiska

Rölunda gård. Foto: Tuula Autio.

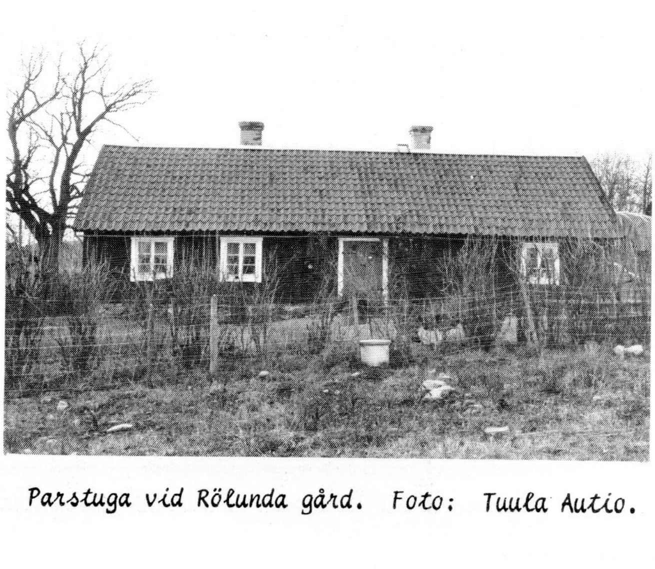

Parstuga vid Rölunda gård. Foto: Tuula Autio.

krönlägen på åsen och flera spridda järnåldersgravfält, som främst utgörs av runda och rektangulära stensättningar.

Rölunda by, som tidigare bestod av fyra gårdar, har under indelningsverkets tid varit s.k. ladugård under Biskops-Arnö då det var översteboställe för Livregementet till häst. De fyra gårdarna i byn benämndes på vanligt sätt Uppgården, Norrgården, Mellangården och Nedergården. Av dessa gårdar återstår i dag endast en, vilken troligen är den som tidigare kallades Norrgården. Den nuvarande gårdsbebyggelsen ligger på ömse sidor om landsvägen. Intill storhögarna ligger bostadshuset, som ursprungligen är uppfört 1842 men senare om- och tillbyggts vid flera tillfällen. Vid infarten till mangården står två imponerande ekar intill varandra. I gårdens södra del står ett ålderdomligt bostadshus av parstugetyp. Det välbevarade bostadshuset är av stort kulturhistoriskt intresse. Det rödfärgade, långsträckta huset är byggt i timmer på en stenfot. Fasaden är klädd med locklistpanel och sadeltaket täcks med enkupigt tegel. Även interiören bevarar äldre inredningsdetaljer som bjälktak, snickerier, spismur och kakelugn. Byggnaden, som troligen är uppförd under tidigt 1800-tal, är förmodligen identisk med boningshuset på den s.k. Nedergården, vars övriga bebyggelse idag är helt borta. Huset har ett högt kulturhistoriskt värde då det hör till en av de få välbevarade parstugetyperna i området. Gårdens bebyggelse utgörs för övrigt av två arbetarbostäder från 1900-talets början samt stora ekonomibyggnader av olika åldrar. Norr om gården vid den s.k. Smedjebacken står en rödfärgad, timrad smedja.

På andra sidan slätten, öster om Rölunda, ligger Värsta gård omgiven av ett typiskt herrgårdslandskap. Gården är känd sedan 1400-talet och på 1660-talet bebyggdes den till säteri av Jakob Clo. Egendomen undgick reduktionen på 1680-talet, då den genom ett byte 1641 hade erhållit frälsenatur. Sätesfriheten upphävdes dock redan under 1680-talet, enär gården inte längre var ståndsmässigt bebyggd. Egendomen har under 1800-talet ingått i det angränsande Nyborgs (Håtuna sn) stora godskomplex.

Den nuvarande gårdsbebyggelsen har ett tilltalande läge med omgivande kuperade hagmarker och betesbackar samt en vidsträckt utblick över dalgångslandskapet mot väster. Till går-

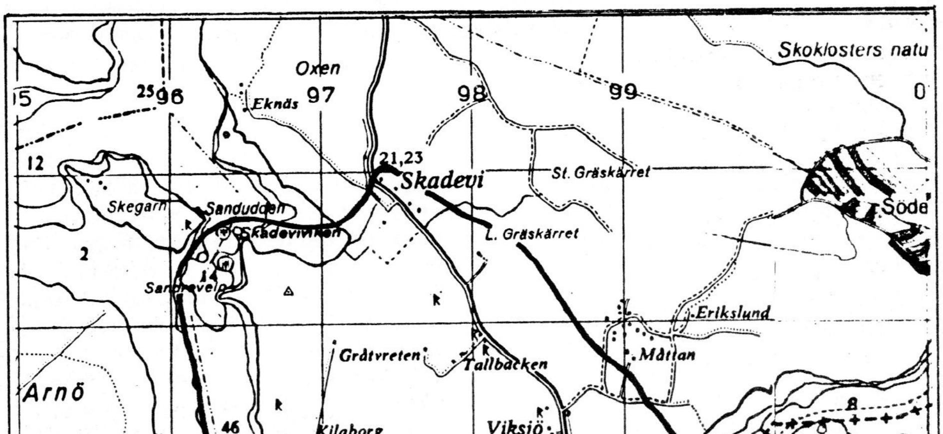
Skoklosters natu
Oxen
Eknäs
96
97
98
99
0
Skadevi
St. Gräskärret
L. Gräskärret
Skegarn
Sandudden
Skadeviviken
Erikslund
Måltan
Grätvreten
Tallbacken
Arnö
Biskops-Arnö
Sandvik
Kilaborg
Viksjö
Viksjölund
Överhassla
Nordtäppan
Häggeby
Häggebylund
Mälaren
Bondkroken
Holmen
Fridsomr
Nederhassla
Vretamark
Bodarna
Lövhagen
Hällen
Hagelviken
Nöjet
Vreta
Mårds
Kolsta
Raskens
Finnstaholm
Kullen
Rölunda
19,60
19,70
Björkbacken
Värsta
17,88
Torget
42,2
263
Ryssviken
Lövhagen
6,9
Skjutb
Fågelsången
Hemmet
7,0
Skinnarviken
Nyborg
Sjönäs
Skinnarv
Kolsta
Punspinan
Markeby
32,28
Sarkan
269
Bjor
25
18
12
2
14
46
6
8
5

Infartsvägen till Värsta gård kantas av en vällagd, 575 m lång stenmur. Foto: Magnus Simonsson.

den leder två infartsvägar, den ena via Nyborg och den andra från Håtunavägen. Båda vägarna har en mycket anslående inramning, dels av stenmurar, dels av alléer. Den östra vägen som sträcker sig rakt igenom ett backigt, hällbundet barrskogsområde kantas av en 575 m lång, välanlagd stenmur. Den imponerande muren har en bredd av 1 m och är bitvis 1,5 m hög. Enligt tradition (dock ej belagt) skall muren vara uppförd av ryska krigsfångar. Efter 1809 års krig lär de ha utgjort arbetsstyrka hos den välkände fältmarskalken J.A. Sandels, som från 1820-talet ägde och bebodde Nyborg. Åtskilliga spår av stora stenröjningsarbeten finns på flera håll i den backiga och steniga terrängen, norr och nordöst om gården. Flera långa stenmurar ligger som avgränsningar mellan skogen och betesmarkerna. Gårdens bebyggelse som ligger löst grupperad ned mot dalgången domineras av mangården med dess tvåvåniga huvudbyggnad och de parställda flyglarna. I huvudbyggnaden utgör bottenvåningen den äldsta delen, medan övervåningen har tillkommit vid 1800-talets mitt. De låga gavelpartierna är tillbyggda 1915. Det välbevarade huset har gul locklistpanelad fasad samt tegeltäckt, brutet tak med avvalmade gavelspetsar. De flankerande, envåniga flygelbyggnaderna är placerade med gavlarna mot varandra. Båda är uppförda i timmer och har sadeltak. Troligen härrör båda från 1700-talet, men den västra flygeln bevarar en äldre karaktär med tidstypiska detaljer. Den andra flygeln är senare ombyggd och har fungerat som inspektorsbostad. Gårdens ekonomibyggnader härrör från tiden omkring 1900 och de ligger grupperade i två områden kring mangården. Den stora, numera ombyggda tegelladugården är uppgförd 1894 efter ritningar av arkitekten Wilhelm Steinholtz. I backarna norr om gården ligger några rödfärgade arbetarbostäder av olika åldrar. Två välbevarade torp ligger i de höglänta skogsområdena kring gården. Torpet Vetters har en välhållen sidokammarstuga från 1800-talets senare del och vid den östra gårdsinfarten ligger Torget med välhållen torpbebyggelse som i sitt nuvarande utseende präglas av tidigt 1900-tal. På andra sidan vägen, intill Torget, finns grundlämningar efter torpen Avunden och Dumheten.

Att Värsta har förhistoriska anor med en bosättning i de höglänta omgivningarna under järnåldern beläggs av ett flertal gravfält och spridda gravhögar. I vägkorsningen vid det timrade magasinet finns en hög och ett gravfält av yngre järnålderskaraktär. Vidare finns ett större fornlämningsområde på bergshöjden vid torpet Vetters. Där ligger fyra gravfält med sammanlagt drygt 90 gravar som även de härrör från yngre järnåldern.

Nordväst om Värsta längs kanten av en barrskogsbevuxen moränhöjd går en äldre vägsträcka fram mot Vreta. Längs vägen fanns tidigare den nu försvunna byn Kolsta. Idag utgörs bebyggelsen i området av välbevarade småskaliga torpmiljöer. De ligger på ett typiskt sätt i små gläntor i randzonen mellan åkermark och skogsmark. Alla torpen har välbevarade bostadshus och bland torpen finns bl.a. Raskens, ett f.d. soldattorp, och torpet Tullen med två bostadshus.

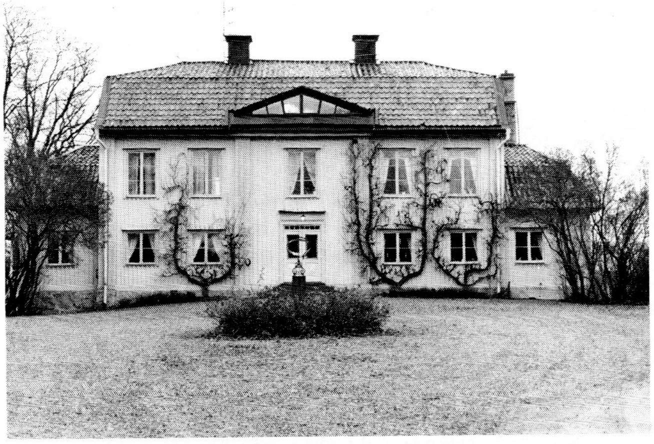

Huvudbyggnaden på Värsta gård. Foto: Magnus Simonsson.

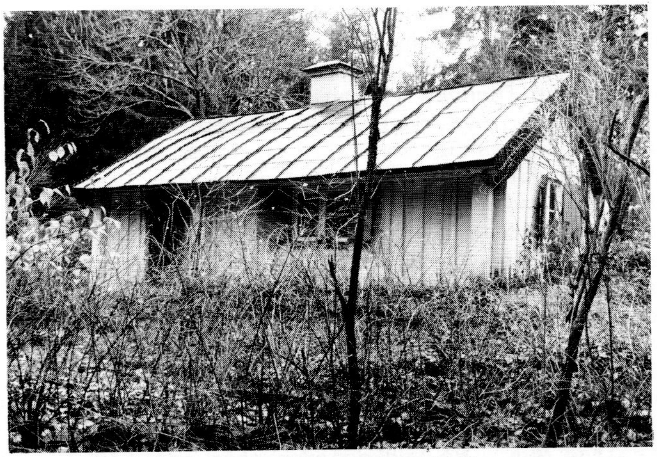

Den ålderdomliga enkelstugan vid Vretamark. Foto: Magnus Simonsson.

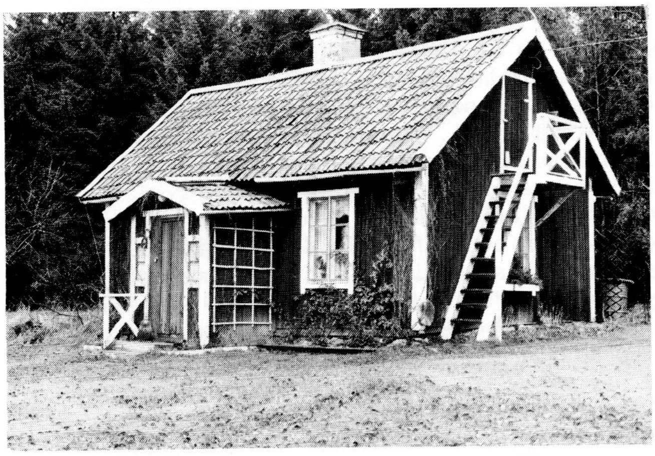

F.d. soldattorpet Raskens. Foto: Magnus Simonsson.

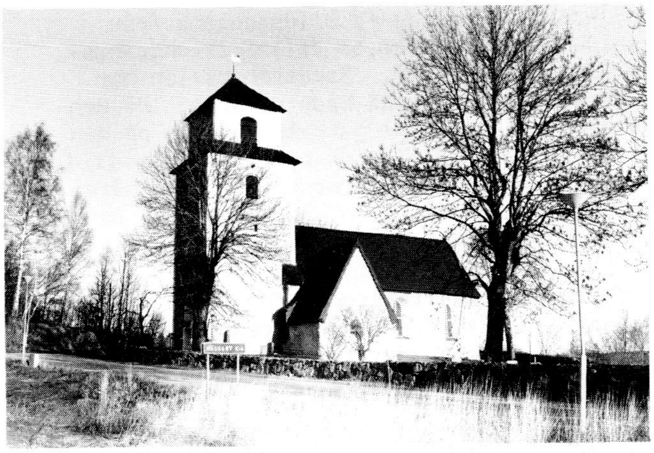

Häggeby kyrka. Foto: Tuula Autio.

På Kolsta bys gamla bytomt står en mindre parstuga med brutet tak. Det ålderdomliga huset bevarar sin ursprungliga byggnadsvolym samt delvis också en fasadpanel av äldre karaktär. På tomtmarken intill huset står en runsten ristad av runmästaren Visäte. Stenen är troligen ristad mellan åren 1025 och 1050 och den intressanta texten berättar om Gere som deltog i ett stort vikingatida erövringståg mot England där han sedermera stannade och blev en ansedd man.

Vreta by utgjordes under 1700-1800-talen av två gårdar med tillhörande torp. Idag är bebyggelsen borta och på byns gamla marker utbreder sig numera ett stort fritidshusområde som tillkommit under 1960-talet. I den östra utkanten av detta område finns några välbevarade och kulturhistoriskt intressanta torpmiljöer. Väl synligt intill landsvägen ligger torpet Mårds med ett rödfärgat, välhållet bostadshus och en källarstuga. På andra sidan vägen norr om Mårds, inne i en tät barrskogsvegetation, ligger Vretamark med två småskaliga bostadshus i små öppna skogsgläntor. Det yngre huset är en rödfärgad sidokammarstuga från tiden kring 1900, och det äldre huset är en mycket ålderdomlig enkelstuga som delvis är inbyggd i marken. Med all sannolikhet härrör byggnaden från 1700-talet. Trots senare tillkomna byggnadsdetaljer uppvisar enkelstugan i sin helhet en mycket välbevarad karaktär. Eftersom ett fåtal enkelstugor med den här högst ålderdomliga prägeln finns bevarade, har byggnaden ett egenvärde och bör ses som omistlig ur kulturhistorisk och byggnadshistorisk synpunkt. Enkelstugan, som är byggd i timmer, har en låg och bred byggnadskropp med flackt sadeltak och små fönster. Fasaden är vitmålad och klädd med okantad lockpanel och locklistpanel av äldre typ. Taket täcks av ett senare tillkommet, falsat plåttak. De kringliggande, ursprungliga torpvretarna är nu planterade med tät granskog.

Strax norr om Vreta ligger Häggeby sockencentrum, som karaktäriseras av den medeltida kyrkan, prästgården, Häggebylunds gård samt två skolbyggnader.

Häggeby kyrka har ett högt och vackert läge i kanten av ett småkuperat skogsområde. Från kyrkan är utsikten vidsträckt över det sluttande odlingslandskapet som sträcker sig ner mot Bondkrokens stränder. Kyrkan är uppförd omkring år 1200 som en romansk västtornskyrka, med små, rundbågiga fönster. Interiört var kyrkorummet då försett med platt trätak. I början av 1300-talet förstorades kyrkan genom en kortillbyggnad i öster, och troligen tillkom sakristian i norr vid samma tillfälle. Enligt gängse utbyggnadsmönster i Upplandskyrkorna tillbyggs under 1400-talet ett vapenhus och samtidigt förses kyrkorummet med slagna ribbvalv av tegel. Under 1600-talets slut förstoras och förnyas kyrkans fönster. I samma tidsperiod, 1698, kalkmålas interiören med växtdekor i renässansstil. En klockstapel stod tidigare på höjden norr om kyrkan, men 1805 flyttades klockorna till kyrktornet, samtidigt som den höga tornspiran ersattes med en tornhuv. 1829 gjordes ännu en ombyggnad av tornhuven. Den fick då sitt nuvarande utseende med en avslutning, där ett klot bär upp ett kors. Interiört kan nämnas de många vapensköldarna och begravningsvapnen, som framför allt är knutna till släkten Planting. Kyrkan och kyrkogården omges av en stenlagd mur. På kyrkogården står sedan 1953 en kopia av den märkliga Häggebystenen, vilken tidigare legat i golvet i kyrkan. Stenen, som är en av de få bildstenarna från fastlandet, har daterats till folkvandringstid omkring 500 e.Kr. Sandstenshällen har bildframställningar på båda sidorna. På den ena sidan visas en hingsthetsning och på den andra utgörs bilden av en smäcker båt med tolv roddare som med långa åror driver fram båten. Den unika originalstenen ägs sedan 1873 av Statens historiska museum.

1855 vid laga skiftets genomförande i Häggeby by ingick prästgården, Klockarebord och Häggebylund i Häggeby skifteslag. Klockargården är numera riven, medan prästgården och gården Häggebylund ännu ligger på sin ursprungliga plats intill varandra söder om kyrkan.

Tiondebod vid Häggeby prästgård. Foto: Tuula Autio.

Häggeby f.d. prästgård, uppförd på 1830-talet. Foto: Tuula Autio.

Prästgården ligger inbäddad i en lummig trädgård på den västra sidan om vägen. Mangårdsbyggnaden är uppförd på 1830-talet med sexdelad plan och brutet tegeltäckt tak. Fasaden är nu gulmålad och klädd med locklistpanel. Ett ålderdomligt, timrat hus på hög stenfot är sammanbyggt med en uthuslänga, som flankerar huvudbyggnaden. Väl synlig intill vägen står en hög, timrad tiondebod från 1800-talets förra hälft. Samtliga ekonomibyggnader är rivna.

I ett högt och dominerande läge vid vägkröken mitt emot prästgården ligger gården Häggebylund, som har en välbevarad gårdsstruktur. Mangården med bostadshuset och ett symmetriskt placerat flygelpar är helt åtskild från fägården, vilken är lägre belägen intill vägen. Den från byggnadstiden, 1800-talets början, välbevarade mangårdsbyggnaden är präglad av empirens stilideal. Huset har sexdelad plan, vit slätputsad fasad med fronton och sadeltak täckt med enkupigt tegel. De båda flyglarna är bostadshus med sadeltak och gulmålad locklistfasad. Den södra flygeln är uppförd 1939 medan den norra troligen är samtida med huvudbyggnaden. På gårdstomten står en väghållningssten från 1870. Den är förmodligen ditflyttad, då den ursprungligen haft funktionen av riktmärke för gårdens tidigare vägskötselplikt. Från tiden före laga skiftet härrör också det timrade magasinet som står norr om mangården. Ekonomibyggnaderna är från tiden omkring 1900.

I en svacka bakom bostadshuset finns en fruktträdgård och på nästa kulle, Björkbacken, ligger en välbevarad lägenhetsbebyggelse från 1921. Det välhållna bostadshuset är mycket tidstypiskt med brant tegeltäckt sadeltak, rödfärgad liggande fasspontpanel och höga fönster samt vitmålade snickeridetaljer. Samtida med bostadshuset är det långsträckta, rödfärgade uthuset, som står i sluttningen nedanför bostadshuset.

Norr om kyrkan utmed vägen mot Viksjö ligger ett bebyggt område med småskalig bebyggelse. Johannesberg, Häggeby 1:2, som är ett f.d. torp under prästgården, bevarar ett bostadshus av äldre karaktär. Troligen en sidokammarstuga som vid ombyggnad 1934 förlängts vid ena gaveln. På höjden ovanför är Eriksberg, Häggebylund 1:2, beläget. Det utgör en tidstypisk egnahemslägenhet från 1910-talet. Det rödfärgade bostadshuset omges av en fruktträdgård som mot öster avgränsas av en kraftig stenmur.

På de gamla klockargårdsägorna, det s.k. Klockarebord, väster om kyrkan ligger nu socknens båda skolbyggnader. Klockargården revs i samband med att småskolan uppfördes 1907. Det rödfärgade skolhuset som ligger intill kyrkan inrymde en stor lärosal, en lärarbostad samt ett senare tillkommet skolkök. På övervåning-

Häggebylunds gård. Foto: Tuula Autio.

en fanns ett kommunalrum som nyttjades vid kommunens stämmor och sammanträden. Skolundervisningen lades ned i början av 1950-talet och sedan 1985 är ett skolmuseum inrymt i skolhuset. Folkskolan, den äldsta skolbyggnaden, ligger i ett höjdläge strax intill. Skolhuset fungerar numera som samlingslokal och kallas för Häggebygården. Den äldsta delen av huset är byggd på 1880-talet och omkring 1930 gjordes en vinkelställd tillbyggnad, som bl.a. innehöll en gymnastiklokal. Den ljusmålade skolbyggnaden bevarar en panelarkitektur som var typisk för 1800-talets slut. Skolverksamheten lades ned 1958 och då hade undervisningen genom åren bl.a. bedrivits av fyra generationer Kjellbom.

Från kyrkan går en väg västerut ner mot Hasslaviken, där byarna Nederhassla och Överhassla är naturskönt belägna mellan Sandviksåsen och Rölundaåsen. Bebyggelsen ligger längs slingrande vägar i en backig terräng som sänker sig ner mot Hasslavikens stränder, där låglänta odlingsmarker och sankängar breder ut sig. På andra sidan Hasslavikens vatten syns Biskops-Arnös lummiga landskap. Vid stranden nedanför Överhassla fanns tidigare en ångbåtsbrygga.

På krönet av den 50 meter höga, barrskogsbevuxna Sandviksåsen finns lämningarna av en fornborg, som med all sannolikhet har varit en bevakningsanläggning intill den forntida sjöfarleden längs Mälarens fjärdar. Fornborgen är anlagd med dubbla ringvallar och mäter ca 210x75 m. I Hasslaområdet har det funnits en etablerad bosättning redan under järnåldern, vilket framgår av områdets fornlämningstäthet. Fornborgen, en runsten, ett flertal gravfält och ensamliggande stensättningar visar en framträdande bygd under forntiden.

Björkbacken, Häggebylund 1:3. Foto: Tuula Autio.

1914 gjordes en arkeologisk undersökning av 17 gravar, som ingick i ett större gravfält vid Hassla gård i Överhassla. Brandgravsskiktet samt fynden, som bl.a. bestod av svärdfragment, spännen av olika slag, pärlor, nålhus och lerkärlsfragment, daterade gravfältet till yngre järnåldern. Gravfältet var ett mycket typiskt exempel på ett uppländskt bygravfält som nyttjats av flera generationer under ca 400 år.

Bebyggelsen i Överhassla domineras idag av Hassla gård, som är den enda kvarvarande gården i byn. Lantmäterikartorna visar att det åtminstone sedan 1705 har funnits två gårdar i byn. Vid laga skifte 1877 låg de båda gårdarna tätt intill varandra, och ett soldattorp låg söder om byn. Den nuvarande huvudbyggnaden är uppförd 1912 i en villaliknande, förfunktionalistisk arkitektur. Huset har två våningar, vit slätputsad fasad med höga fönster samt valmat falsplåtklätt tak. En parkliknande trädgård omger byggnaden. Den äldsta byggnaden på gården är den f.d. arrendatorsbostaden, en stor parstuga som dock om- och tillbyggts vid flera tillfällen. Trädgårdsmästarbostaden är byggd 1938 med faluröd locklistpanelad fasad och brutet tak. Gårdens ekonomibyggnader utgörs av ladugård, loge samt ett tresidigt, kringbyggt stall med lider. Alla är uppförda under 1900-talet.

Nordtäppan, som ligger strax söder om Hassla gård, är en mycket välbevarad trävilla, byggd 1924. Den är tidstypiskt utformad med brant, brutet tak och en nationalromantiskt präglad panelarkitektur. Infartsvägen kantas av en lång stenmur och längs Hasslavikens stränder sträcker sig en stor fruktträdgård med äppelträd i långa raka rader. Intill vägkanten mellan Nordtäppan och Korsbacken står en runsten.

Området kring vägkorset Överhassla-Nederhassla-Häggeby kallas Korsbacken. Det utgjorde förr typiska utmarksområden till Nederhassla by. Laga skifteskartan från 1884 visar att platsen då var bebyggd med flera torp. Markområdet karaktäriseras än idag av backig, stenblocksrik skogsterräng. Spår efter omsorgsfull stenröjning genom åren visar ett stort antal stenmurar som dels utgör tomtavgränsningar, dels på flera håll löper längs kanterna mellan åkermark och moränmark. Som exempel kan nämnas en ca 140 m lång mur i skogsmarken norr om Lindsmyran. Av områdets tidigare torpbebyggelse återstår numera en rödfärgad, timrad sidokammarstuga som bevarar en ålderdomlig prägel. För övrigt karaktäriseras Korsbacken av en tidstypisk egnahemsbebyggelse från 1920-talet. Omgivna av prydliga fruktträdgårdar är bl.a. Nederhassla 3:3 med ett bostadshus från 1921 och Eriksberg, Nederhassla 1:6, med bostadshus byggt 1924. Nederhassla 1:7 som tillkommit 1937 har också en välbevarad exteriör. I området ligger även Lindsmyran, en herrgårdspräglad villabebyggelse från 1920-talet som byggdes av kantorn och läraren Gunnar Kjellbom. Bostadshuset har ljuspanelad fasad med småspröjsad glasveranda och högt brutet valmat tak. Byggnaden flankeras mot norr av två identiskt lika flyglar med brutna tak samt två parställda uthus. En stor fruktträdgård inramar byggnaderna.

Hassla gård, Överhassla 7:1. Foto: Tuula Autio.

Nordtäppan, Nederhassla 3:4. Foto: Tuula Autio.

Eriksberg, Nederhassla 1:6, vid Korsbacken. Foto: Tuula Autio.

Från Korsbacken slingrar sig vägen ned mot den välbevarade, täta bymiljön i Nederhassla by. Att Nederhassla har anor i förhistorisk tid kan påvisas av de gravfält och enstaka gravlämningar av yngre järnålderstyp, som ligger på de höglänta markerna som omger byn. Talrika sentida lämningar, t.ex. husgrunder, stenmurar, vägbankar, väghållningsstenar och gränsstenar finns även i den omgivande terrängen. På en backe vid vägkröken mitt i byn finns också resterna av bysmedjan, som revs på 1930-talet.

På en lantmäterikarta från 1772 markeras fyra gårdar i byn, och vid storskifte 1808 visar kartan att byn med sina fyra gårdar var täbunden, dvs. bytomten var omgiven av en ringgata enligt medeltida mönster. Omslutna av

Nederhassla. Den gamla byvägen som leder ner till Hasslaviken finns markerad på 1600-talskartor. Foto: Tuula Autio.

ringgatan ligger de fyra rektangulära gårdstomterna på rad intill varandra. Trots viss utflyttning bevarar byn än idag denna medeltida radbystruktur på ett tydligt sätt. Mellan storskifte 1808 och laga skifte 1884 har en gård placerats öster om bytomten, och efter laga skiftets genomförande utflyttades en gård till sitt nya skifte sydväst om byn, där den ännu ligger. Två av gårdarna ligger kvar på sina ursprungliga rektangulära gårdstomter. Den södra av gårdarna, som är ett f.d. komministerboställe, bevarar en ålderdomlig, tät gårdsstruktur. Den kringbyggda fägården har loge, ladugård, svinhus och magasin, samtliga rödfärgade och byggda i timmer, troligen vid 1800-talets mitt. Omkring 1860 lär det rödfärgade bostadshuset vara byggt. Byggnaden är timrad på naturstensgrund och fasaden är locklistklädd. Enkupigt tegel täcker sadeltaket. En veranda med lövsågade snickeridetaljer har tillkommit vid 1800-talets slut. Gården, som bevarar den rektangulära gårdsformen och det traditionella månghussystemet, är av stort kulturhistoriskt värde.

På gårdstomten tätt intill ligger en gård vars bebyggelse tillkommit omedelbart efter laga skiftet. Bostadshuset, logen och ladugården är alla uppförda i timmer 1886. Det välbevarade boningshuset har en likadan "snickarglädje"-veranda som på granngården. Ekonomibyggnaderna ligger i en rad längs tomtgränsen intill den gamla byvägen som går ned mot Hasslaviken.

På sluttningen av en höjd ligger den tredje gården som har en spridd bebyggelse. Bland husen märks främst mangårdsbyggnaden som är ett stort rödfärgat hus med brutet tak. Byggnaden som ursprungligen är uppförd vid 1800-talets mitt präglas av en ombyggnad gjord 1922, då det framträdande trapphuset tillkom. Ekonomibyggnaderna är i huvudsak från tiden omkring 1900. På gården står en hitflyttad väghållningssten.

Den östra gården, Nederhassla 2:3, utgör en mycket välbevarad gårdsmiljö från 1900-talets första decennier. Bostadshuset med femdelad plan är byggt 1921. Den tidstypiska, vinkelbyggda ladugården över ladan från 1909 har faluröd fasad med vita snickeridetaljer. Till gården hör också en välhållen tvättstuga från 1930-talet och ett äldre timrat magasin med källare under. En vällagd stenmur kantar gårdsinfarten och på tomten står en hitflyttad väghållningssten med inskriften "AcS" 1870". En stor äppelodling ligger i södersluttningen bakom gården. Fruktträden står i långa, raka rader. De äldre delarna av äppelodlingen är från 1922.

I skogskanten strax sydöst om Nederhassla vid Nöjet, som gränsar till Vreta fritidshusområde, ligger ett mycket välbevarat torp som tidigare var underlydande Nederhassla by. Det småskaliga bostadshuset är förmodligen byggt i 1800-talsets början. Fasaden är ljusreveterad, utom på baksidan där den är klädd med locklistpanel. Det flacka sadeltaket är te-

F.d. komministergården i Nederhassla. Foto: Tuula Autio.

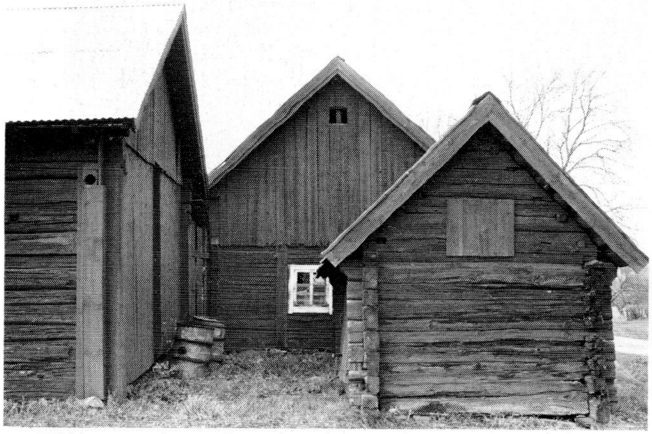

Välbevarade, timrade ekonomibyggnader vid f.d. komministergården. Foto: Tuula Autio.

Nederhassla 2:3. Foto: Tuula Autio.

Torp, ursprungligen hörande under Nederhassla by. Foto: Tuula Autio.

geltäckt och en panelad förstuga är tillbyggd på framsidan.

Högt belägen, längs vägen mellan Häggeby och Skokloster, ligger Viksjö by med sina tre kvarvarande gårdar. Byn som tidigare har varit den största i socknen hade hela sju gårdar 1690. Vid storskiftet 1810 var byn ännu lika stor, men vid laga skiftets genomförande 1844-1851 var byn utglesad och endast tre gårdar låg kvar på den gamla bytomten. Viksjö by har fortfarande radbykaraktär med gårdarna liggande på rad intill varandra. Bebyggelsen ligger i en sluttning med alla bostadshusen i höjdläge och alla ekonomibyggnader längre ned mot landsvägen och det öppna odlingslandskapet i öster. Den norra gården är ett f.d. häradsskrivareboställe. Den har en mangårdsbyggnad som troligen härrör från 1700-talet. Huset har sexdelad plan och brutet tegeltäckt tak. Fasaden är faluröd och locklistpanelad. Trots senare ombyggnader bevarar boningshuset en äldre karaktär.

Den mellanliggande gården är en akademigård som 1624 donerades till Uppsala universitet av Gustav II Adolf. På gården finns ett välbevarat bostadshus från 1800-talets förra hälft. Den timrade byggnaden står på en hög stenfot. Rödfärgad locklistpanel täcker fasaden och sadeltaket är tegelklätt.

Den södra gården har en spridd bebyggelse med ett flertal byggnader. Den nuvarande huvudbyggnaden är uppförd 1945 men tätt intill står den äldre manbyggnaden, som är en i senare tid ombyggd parstuga. I vinkel med det nyare bostadshuset står ett mindre rödfärgat boningshus, som varit skräddarbostad. Byns ekonomibyggnader, som är från skilda tider, har ett miljövärde för bykaraktären.

I byns utmarker ligger de underlydande torpen. Redan 1690 fanns en stor torpbebyggelse i moränmarkerna nordöst om bytomten. Där fanns då fem torp och av dem var ett smedstorp, ett var soldattorp och ett var markerat som backstuga. Senare tillkomna är de välbevarade torpmiljöerna som finns i den backiga skogsmarken nordväst om Viksjö. På Talltorpet finns en välbevarad enkelstuga av ålderdomlig karaktär och på den östra sidan av landsvägen i skogsbrynet ligger en f.d. backstuga med en mycket välbevarad sidokammarstuga från 1800-talets mitt. Området mellan Viksjö och Talltorpet är fornlämningsrikt. I hagmarkerna norr om det f.d. häradshövdingebostället finns ett gravfält av yngre järnålderstyp. Vid Galgbacken står två runstenar på vardera sidan om landsvägen. I moränsluttningen på vägens västra sida finns fossila åkermarkslämningar i form av stenröjda ytor med vallar och inslag av rösen. Ovanför ligger husgrundslämningar.

Vid Skadeviviken i den norra utkanten av Häggeby som gränsar mot Skokloster socken ligger Skadevi. Redan under medeltiden uppges en av Skadevis gårdar vara säteri. I början av 1600-talet var gårdarna dock underlydande till Ekenäs säteri. Förnyad sätesfrihet fick gårdarna i sambruk med Ekenäs under 1650-talet och

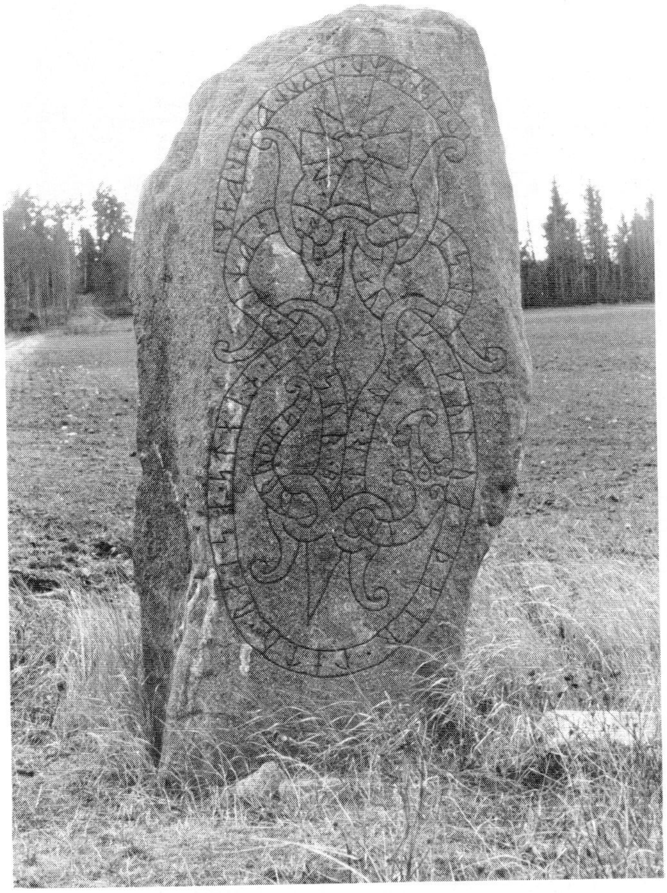

Runsten intill vägen mellan Viksjö och Skadevi. Inskriften av en okänd ristare lyder: "Bjärk och Bysir och Kylfa de läto resa denna sten efter Assur, sin broder. Dessa voro Vikulvs arvingar." Foto: Magnus Simonsson.

vid slutet av samma århundrade lade Johan Gabriel Stenbock de båda Skadevihemmanen under sitt gods Sjöö i Holm socken. 1814 kom godskomplexet i ätten Banérs ägo och därefter har Skadevi ingått i det Banérska fideikommisset.

Skadevi gård är belägen i kanten av en bergig, blockrik och ädellövskogsbevuxen höjd. Odlad mark och sankängsområden utbreder sig mot Skadevivikens strand. I området finns ett rikt inslag av ek, alm, ask och hasselsnår, vilket ger naturen en utpräglad karaktär av herrgårdslandskap. På en moränhöjd intill gårdens ekonomibyggnader finns ett gravfält och några enstaka stensättningar av yngre järnålderstyp.

Den nuvarande bebyggelsen på Skadevi gård som ligger på ömse sidor om landsvägen har tillkommit under 1900-talet. Huvudbyggnaden är uppförd 1927 i en stram stil med ljusputsad fasad, småspröjsade fönster och tegeltäckt sadeltak. Intill boningshuset står ett äldre, timrat uthus. Mangården omges av en stor fruktträdgård. Längs bergskanten ligger några typiska, faluröda arbetarbostäder med tillhörande uthus. På andra sidan vägen, på en höjd invid ekonomibyggnaderna, står ett torp med en välhållen sidokammarstuga. Ytterligare en typisk torpmiljö är det s.k. Grindtorpet, intill landsvägen nordväst om gården. Grindtorpet har ett timrat bostadshus från tiden omkring 1860.

Viksjö 3:1. F.d. akademigård. Foto: Tuula Autio.

F.d. arbetarbostad vid Skadevi gård. Foto: Magnus Simonsson.

I en brant bäckravin söder om gårdsbebyggelsen ligger Skadevi kvarn. Kvarnrörelsen är numera nedlagd, men på platsen har kvarnverksamhet bedrivits åtminstone sedan 1600-talets slut.

Sydöst om Häggeby kyrka vid Bondkrokens strand ligger Finnstaholms gård, intill den förut så betydelsefulla vattenfarleden mellan Uppsala och Sigtuna. På höjden öster om gården var Finnsta by ursprungligen belägen. Den finns markerad på en karta 1687 men har därefter blivit lagd under Finnstaholm.

Säteriet är känt sedan slutet av 1300-talet och då under namnet Finsta. Under en tid ingick egendomen i ärkebiskopsstolens ägo men blev efter reformationen "arv och eget". Därmed ingick egendomen i Vasaättens ägo och 1577 donerade Gustav I:s dotter Sofia egendomen till

Finnstaholms gård. Foto: Tuula Autio.

Finnstaholm 1:2. Foto: Tuula Autio.

Framkammarstuga vid det f.d. kaptensbostället Bodarna. Foto: Magnus Simonsson.

Hans von Deppen. Genom arv kom säteriet, före 1600-talets mitt, i Gustav Planting-Gyllenbågas besittning. Under hans tid omkring 1661 bebyggdes egendomen åter till säteri. Mellan 1669-1682 ägdes gården av Anders Planting-Bergloo. De båda sistnämnda ägarna har sina gravplatser i Häggeby kyrka. 1687 reducerades gården och indelades då på kavalleriet som berustat säteri. Genom 1700-1800-talen genomgick egendomen många ägarskiften tills gården 1909 köptes av E. Norrman. Han lät 1912 uppföra den nuvarande huvudbyggnaden efter ritningar av arkitekten T. Thorén. Det välbevarade huset har en mycket tidstypisk utformning i jugendstil, med ljus fasad och brant, brutet tak. Huset är byggt på den gamla huvudbyggnadens grund. Mot söder flankeras huvudbyggnaden av ett symmetriskt placerat flygelpar, som utgörs av närmast identiska bostadshus med brutna, valmade tak och ljusa, panelklädda fasader. Flyglarna härrör från 1700-talets herrgårdsanläggning. I rad med den södra flygeln står ett stort, timrat magasin med brutet tak, även det uppfört på 1700-talet. I den stora parkliknande trädgården står en ditflyttad runsten.

Gårdens ekonomibyggnader ligger spridda nordväst om mangården och längs stranden mot öster ligger ett f.d. mejeri, smedja, källare och slöjdstuga. På en höjd ovanför står en välbevarad arbetarbostad från 1909. På den s.k. Kvarnbacken nordväst om gården har det stått en väderkvarn. I backsluttningen finns ett torp med en sidokammarstuga som bevarar en äldre karaktär. I backen finns också ett gravfält med fem högar och tio stensättningar. Nere mot stranden finns en trefaldighetskälla som benämns Margaretakällan.

På den höjd där Finsta by ursprungligen låg fanns förr en torpbebyggelse som hörde under Finnstaholm. Bland annat låg ett dragontorp och ett fiskartorp där. Numera har området en blandad bebyggelse, som domineras av två stora välbevarade villor. Trävillan (Finnstaholm 1:2), som är uppförd på 1880-talet, har sexdelad plan och bevarar en från byggnadstiden typisk panelarkitektur. Jugendvillan (Finnstaholm 1:4), som är byggd 1906, har en tidstypisk exteriör med putsad fasad och brant, brutet tak.

I det öppna landskapet nordväst om Finnstaholm ligger det f.d. kaptensbostället Bodarna, som förr har kallats Storbodan och ännu längre tillbaka Isakstorp. Under medeltiden hörde egendomen till ärkebiskopsstolen i Uppsala men blev efter reformationen "arv och eget". 1621 donerades det av kronan till Welam Grey, vars änka Brita Tott vid 1600-talets mitt hade gården som säteri. Vid reduktionen 1683 anslogs egendomen till boställe åt regementskvartersmästaren vid Sigtuna kompani av Upplands regemente.

En karta från 1693 visar mangården i symmetrisk kringbyggd form, med två långa längor och två mindre parställda hus vid gårdsinfarten. På herrgårdsvis ligger ladugården i norr helt skild från mangårdsdelen. Gårdens bebyggelse är idag förändrad. Numera utgörs fägårdsdelen endast av en helt ombyggd ladugård, medan mangårdens samtliga byggnader är välbevarade, timrade hus från 1700-talet. Huvudbyggnaden är en långsträckt envånig framkammarstuga som möjligen härrör från början av 1700-talet. Ett mindre bostadshus med källare flankerar huvudbyggnaden. På mangården finns även en bodlänga, som trots viss ombyggnad, bevarar en äldre karaktär. Den kringbyggda mangården hör till en av de få bevarade framkammarstugorna i Håbo kommun och är av stort kulturhistoriskt intresse. Omkring sekelskiftet var Bodarna handelsbod och inrymde sedermera också Häggeby växelstation.

SKOKLOSTERS SOCKEN

Skokloster är kommunens nordligast belägna socken. Den omfattar norra delen av en halvö som i väster avgränsas av mälarfjärdarna Oxen och Gorran, i norr av Ekoln och i öster av den långsmala Skofjärden.

Landskapstypen med rika inslag av lövträd är den karaktäristiska för Mälardalen. I de centrala delarna av socknen, i ett stråk från Skoklosters slottsmiljö mot Gorrans östra strand, utbreder sig ett varierat odlingslandskap. Omgivningarna kring slottet upptas av mer vidsträckta slättpartier medan de västra delarna omfattar en mer ålderdomligt präglad, småbruten odlingsbygd med inslag av mindre, uppodlade områden samt beteshagar omväxlande med lövdungar och barrskogsklädda partier. Kring Gorrans stränder finns låglänta sankängsområden. En stor del av Skohalvön är barrskogsbevuxen och stora sammanhängande skogsområden finns i den södra och den norra delen. I de södra, bergiga och kuperade skogsmarkerna ligger Håberget, som med sina 61,6 m ö.h. är Håbo kommuns högsta punkt. Barrskogsområdet i norr karaktäriseras av högländta, markanta bergknallar. Här domineras landskapsbilden helt av Arnö huvud, en del av Uppsalaåsen, som reser sig 45 m ö.h.

Miljön på Skohalvön utgör ur flera aspekter ett område av riksintresse. Natur- och bebyggelsemiljöerna har fått sin särsprägel då Skoklosterlandet genom århundraden dominerats av godsbildningar. Under medeltiden ingick stora delar av området i ett omfattande klostergods. Från 1600-talet och fram till våra dagar har Skoklosters gård med underlydande gårdar och torp så gott som helt dominerat socknens totala landareal om ca 26 km^2. Genom århundradena har en mycket typisk herrgårdsbygd utvecklats på Skohalvön och till vissa delar är ännu äldre tiders landskapskaraktär och odlingssystem bevarade. Av stort intresse är den centrala dalgången där bebyggelsekontinuitet och markutnyttjande från järnåldern fram till våra dagar på ett mycket tydligt sätt kan avläsas. Den medeltida klosterverksamheten avspeglas i den bevarade klosterkyrkan, som är en mycket tidig representant bland Mälardalens tegelkyrkor. Vårt lands förnämsta och praktfullaste minnesmärke från stormaktstiden är Skokloster slott med sin välbevarade inredning och sina stora samlingar. Den spridda jordbruksbebyggelsen på Skolandet är i sin helhet intressant då den bevarar en enhetlig och ålderdomlig karaktär med byggnader som framför allt härrör från 1800-talet.

På Skohalvön finns talrika fornlämningar som vittnar om den förhistoriska bebyggelseutvecklingen. I de högländta områdena på åskrönet vid Arnö huvud finns karaktäristiska bronsålderslämningar. I moränmarksområdet mellan Långlöt och Klockarebord finns omfattande stensträngssystem och gravar av äldre järnålderstyp. Dessa fornlämningar omtalar en fastare bosättning på Skolandet från äldre järnåldern. Med landhöjningen har bebyggelsecentrum under mellersta järnåldern flyttats till området kring Sjusta-Bergby, där socknens tre största järnåldersgravfält är belägna. I trakterna kring Sanda och Säby, som även ingick i järnålderns tidiga bebyggelseenheter, finns ett flertal representativa järnålderslämningar. De forntida kommunikationslederna markeras bland annat av hålvägar, runstenar samt två fornborgar.

I områdets södra del markeras sockengränsen mellan Häggeby och Skokloster av två höga, resta stenar på vardera sidan om huvudvägen, som leder fram till Skokloster slott. Intill sockengränsen, på ett högt bergskrön mellan landsvägen och vattendragen Oxen, ligger fornborgen Lugneborg. Den är anlagd under yngre järnåldern som en bevakningsborg intill de viktiga forntida land- och sjövägarna.

Intill landsvägens västra sida ligger gården Kvarnlöt eller Lugnet, som den också kallas. Gården är knuten till skaldinnan Hedvig Charlotta Nordenflycht, som bodde här de sista åren före sin död 1763. Redan under medeltiden anlades en kvarn på platsen. I den bäckravin som ligger intill gården har det funnits en skvaltkvarn fram till 1940-talet. Den nuvarande gårdsbebyggelsen är enhetlig med ett locklistpanelat bostadshus från 1875 och ekonomibyggnader, vilka främst härrör från 1900-talets början.

På andra sidan vägen, ett stycke in i skogen i ett småbrutet landskap, ligger Nygård som etablerades som utgård till Skoklosters gård under 1880-talet. Gården har en välbevarad gårdsbild med flera byggnader som bevarar sin karaktär från byggnadstiden under 1880-talet. Av intresse är den f.d. statarbostaden som ursprungligen uppfördes som det första bostadshuset på gården. Det tidstypiska huset är byggt i timmer och har opanelad, rödfärgad fasad med vita fönsteromfattningar. Även interiören är väl bibehållen. Bland gårdens tresidigt kringbyggda ekonomibyggnader märks främst den timrade ladugården och logen, vilka båda är byggda 1882.

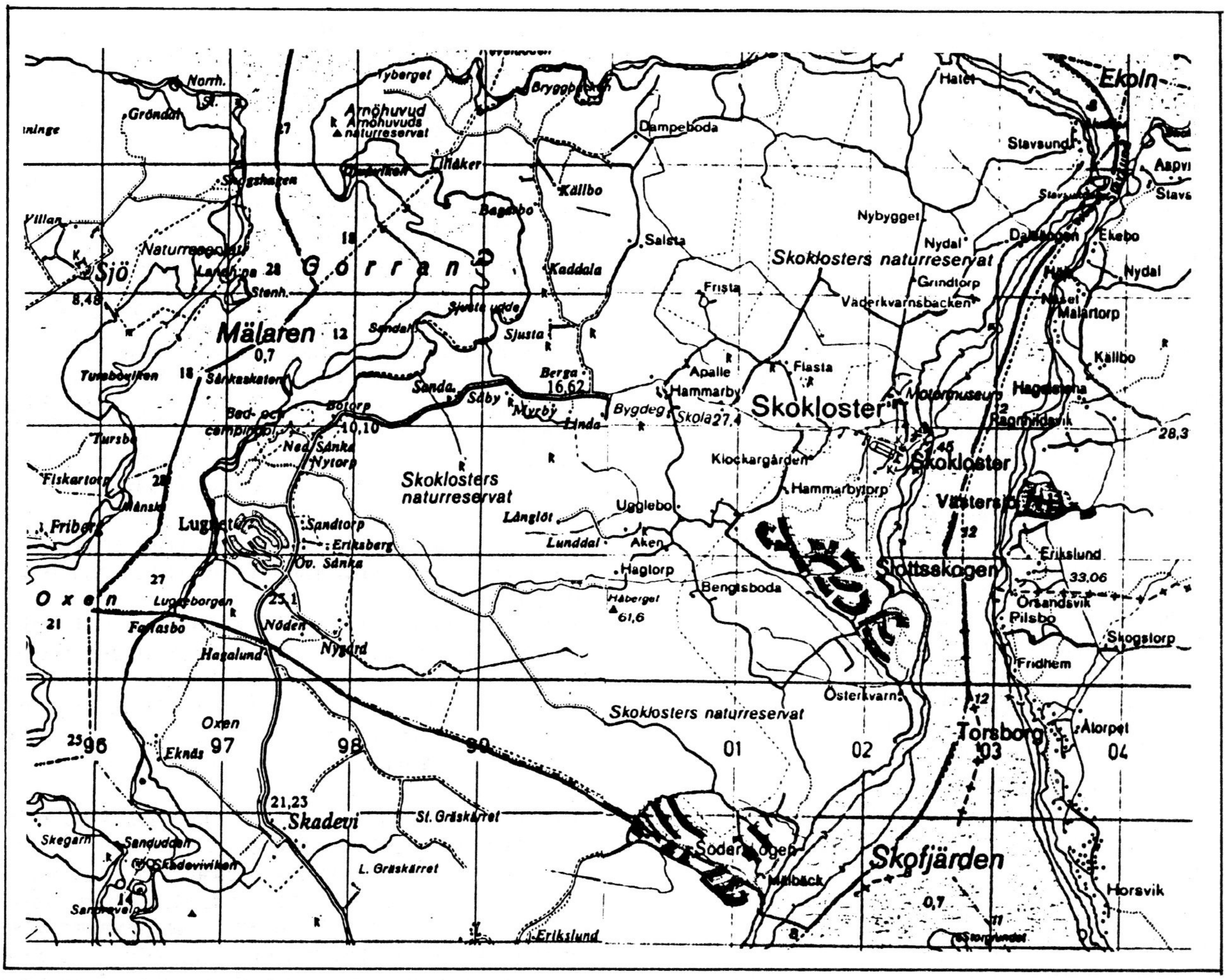
Norrh.
Gröndal
Tyberget
Arnöhuvud
Arnöhuvuds naturreservat
Dampeboda
Hatet
Ekoln
Stavsund
Lilläker
Källbo
Bagarbo
Nybygget
Salsta
Skoklosters naturreservat
Nydal
Ekebo
Görran
Sjö
Mälaren
0,7
Kaddala
Frista
Grindtorp
Vaderkvarnsbacken
Malartorp
Sjusta udde
Sjusta
Berga
16,62
Apalle
Flasta
Källbo
Sanda
Säby
Myrby
Linda
Bygdeg.
Skola 27,4
Hammarby
Skokloster
Motormuseum
Ragnhildsholm
28,3
Botorp
10,10
Ned. Sånka
Nytorp
Skoklosters naturreservat
Klockargården
Hammarbytorp
Skokloster
Tursbo
Fiskartorp
Friberg
Lugnet
Sandtorp
Eriksberg
Öv. Sånka
Långlöt
Lunddal
Ugglebo
Åken
Haglorp
Håberget
61,6
Bengtsboda
Slottsskogen
Erikslund
33,06
Orsandsvik
Pilsbo
Skogstorp
Oxen
Luggeborgen
Fellasbo
Nöden
Nygård
Hagalund
23,1
Fridhem
Österkvarn
Skoklosters naturreservat
Torsborg
Oxen
Eknäs
96
97
98
99
01
02
03
04
21,23
Skadevi
St. Gräskärret
Skegarn
Sandudden
Skadeviviken
L. Gräskärret
Söderskogen
Målbäck
Skofjärden
Horsvik
0,7
Erikslund

Nygård. Foto: Maria Malmlöf.

Längs vägen vid Övre och Nedre Sånka ligger två väl sammanhållna soldat- och småtorpsmiljöer. Sedan indelningsverkets införande under 1600-talets slut har det funnits nio soldattorp i Skokloster. Idag är åtta av dessa bevarade och fem av dem ligger i Sånka. De tre som finns i Övre Sånka har hört under Sanda, Salsta och Berga byar. Soldatstugorna utgörs av välbevarade sidokammarstugor från 1800-talet. I detta torpområde finns också det f.d. dagsverkstorpet Sandtorpet, som har en välbevarad sidokammarstuga från tiden 1810-1840.

I Nedre Sånka ligger ytterligare två soldattorp som hörde under Salsta och Flasta byar. Båda har välhållna sidokammarstugor. Salstatorpet är byggt 1791. I Flastastugan är ett museum inrymt. Här ligger också dagsverkstorpen Botorp och Nytorp. Till flera av dessa torp hör välbevarade, småskaliga fähus och jordkällare, som tillsammans med sidokammarstugorna utgör mycket betydelsefulla delar i den ursprungliga torpbebyggelsen. Viktiga för torpmiljöerna är även de små trädgårdarna med äppelträd, syrenbuskage och blomrabatter. Torpens karaktäristiska placering i utmarks-

F.d. soldattorp, nr 48, vid Sånka. Soldattavlan ovanför fönstret anger kompani och soldatens nummer. Foto: Maria Malmlöf.

Bostadshus i Säby. Foto: Maria Malmlöf.

området i utkanten av den centrala odlingsbygden och de många i sin helhet välbevarade torpmiljöerna gör att området är ett ytterst värdefullt exempel på äldre torpbebyggelse.

I den nuvarande centralbygden mellan Sanda och Skokloster slott ligger - förutom den dominerande slottsmiljön - flera välbevarade gårdsmiljöer, som utgjort arrendegårdar under Skokloster gods. De västra delarna av det centrala dalgångsstråket omfattar ett småbrutet odlingslandskap, där en bebyggelsekontinuitet kan avläsas från äldre järnåldern till dagens bebyggelse.

Sanda och Säby utgjorde ursprungligen byar med vardera två gårdar. 1804 slogs de två gårdarna i Sanda ihop och den kvarvarande gården har idag ett synnerligen välbevarat och för tiden typiskt bostadshus, som är uppfört 1865. Det timrade, panelklädda huset ansluter till de nya bredare bostadshusen som blev moderna under 1800-talets andra hälft. Vid laga skiftets genomförande vid 1880-talet sammanslogs gårdarna i Säby. Skiftets påverkan på bybebyggelsen illustreras tydligt då de båda gårdarna tillsammans kom att bilda en karaktäristisk gårdsstruktur med en friliggande mangårdsbyggnad och en sluten fägårdsdel. Gården domineras idag av bostadshuset som i sina äldsta delar härrör från 1700-talet men som numera präglas av en ombyggnad från 1800-talets mitt. Det rödfärgade, timrade huset har en senare tillkommen öppen veranda med lövsågade detaljer. Bland gårdens ekonomibyggnader framträder den timrade ladugården och det timrade stallet. I sin helhet är den välbevarade gårdsstrukturen av kulturhistoriskt intresse.

Flera representativa fornlämningar från järnåldern i trakten kring Sanda och Säby visar tydligt hur områdets järnåldersbebyggelse har förskjutits i samband med landhöjningen. I de högländta delarna finns gravfält av äldre järnålderskaraktär, medan de yngre järnåldersgravfälten återfinns på lägre nivåer. I området finns också en hålväg som möjligen kan vara en rest av Skohalvöns huvudväg under järnåldern. Längs vägsträckan står två runstenar, och även den tredje runstenen som finns i området har ursprungligen varit rest invid vägen.

Intill landsvägen, i Vålsta, finns ett bostadshus av äldre karaktär bevarat. Huset är ursprungligen uppfört som backstuga. Dess nuvarande långsträckta utseende tillkom på 1840-talet, då backstugan tillbyggdes med kammare på vardera gaveln.

I det småbrutna landskapet norr om Vålsta ligger byarna Sjusta och Berga. Området utgör en av de västliga bebyggelseenheterna som hade en etablerad bosättning redan under äldre järnåldern. Omkring år 500 e.Kr. var platsen bebyggelsecentrum på Skohalvön. De förhistoriska anorna framgår bland annat av att på platsen finns tre av socknens största gravfält med sammanlagt ca 140 gravar från äldre och yngre järnåldern. I en stenig skogshage strax söder om Sjusta finns en runristning i ett fast stenblock. Ristningen är gjord av Öpir som var verksam i slutet av 1000-talet.

Den nuvarande bebyggelsen i Sjusta består av två gårdar, där den ena har en mycket välbevarad mangårdsbyggnad med femdelad plan och rödfärgad panelfasad. Huset är uppfört mellan 1850 och 1870. På den södra gården finns en ålderdomlig timrad bodlänga som inrymmer spannmålsbod, visthusbod och slöjdbod. Längan härrör troligen från 1700-talet. Intressant är även den väl bibehållna timrade logen från tidigt 1800-tal.

Bebyggelsen i Råberga ligger på vardera sidan om landsvägen. Under 1900-talets första hälft utvecklades Råberga till centrum på Skohalvön, då folkskola byggdes 1909 samt affär och bygdegård tillkom på 1940-talet. De två gårdarna i Råberga by sammanslogs till en redan 1820. Den nuvarande gården, som sedan länge har upphört som brukningsenhet, består idag av en mangård av ålderdomlig karaktär. Byggnaderna som ligger bakom en stor syrenhäck intill skoltomten utgörs av en välbevarad parstuga från 1798 och en flankerande timrad bodlänga, inrymmande spannmålsbod och matbod, från åren 1831-1846. Husen utgör tillsammans en värdefull enhet. Att Råberga ingick i Skokloster-

Gård i Sjusta. Foto: Maria Malmlöf.

landets centralbygd redan under järnåldern avspeglas bland annat i de två gravfälten med 15 respektive 20 gravar av järnålderskaraktär som ligger i backarna intill bebyggelsen. 300 m sydväst om skoltomten står en runsten som även den, liksom Sjustastenen, är ristad av Öpir.

Apalle, Frista och Flasta ligger på en större, skogbevuxen moränhöjd som omges av det vidsträckta slättlandskapet i socknens centrala delar. Vid samtliga gårdar finns bygravfält av järnålderstyp, som visar att området har en bebyggelsekontinuitet från järnåldern.

Vid laga skifte på 1880-talet sammanslogs de två gårdarna i Apalle by. Den nuvarande bebyggelsen, som ligger samlad på vardera sidan om den väg som passerar byn, är av stor betydelse för landskapsbilden. Av stort intresse är de två välbevarade bostadshusen, en framkammarstuga från tidigt 1800-tal och en samtida parstuga. De båda ålderdomliga byggnaderna är vackert inramade av trädgårdar med äppelträd och syrenbuskage. Ekonomibyggnaderna, som främst härrör från 1900-talet, har ett uttalat miljövärde. På ett typiskt sätt, utanför den täta gårdsbebyggelsen, i en backe i nordväst, står en timmersmedja från 1800-talets mitt.

I Frista ligger socknens f.d. kyrkoherdeboställe. Ekonomibyggnaderna som är av yngre datum avgränsas från mangården av ett spjälstaket och stora planterade lövträd. Huvudbyggnaden är troligen uppförd på 1700-talet. Den har sexdelad plan och brutet tak. Exteriört har huset förändrats 1945, då bland annat veranda, locklistpanel och nya fönstertyper tillkom. En senare tillbyggnad flankerar bostadshuset. I mangården ingår ett lider och ett magasin, båda timrade och från 1800-talets förra hälft. I skogskanten norr om gården ligger en ålderdomlig timrad smedja.

I Flasta by finns en kyrkoruin, den s.k. Flasta mur, som utgör resterna av en romansk västtornskyrka som troligen uppförts vid 1100-talets förra hälft. Kyrkan antas vara byggd som gårdskyrka men har förmodligen även fungerat som sockenkyrka. När cisterciensernunnornas klosterkyrka i Sko stod färdig vid 1200-talets mitt, förlorade den äldre kyrkan vid Flasta sin funktion och ödelades därmed. Strax nordväst om kyrkoruinen ligger en samlad bebyggelsemiljö med den s.k. Mellangården, ett f.d. skolhus och en f.d. fattigstuga. Redan under 1800-talets början lades jordbruksmarken i Flasta by under Skokloster gård, och bönderna avhystes. Vid Mellangården är en parstuga bevarad från den gamla bymiljön. 1832 instiftade den dåvarande ägaren av Skokloster gods, greve Magnus Brahe, en skolinrättning, som benämndes "Magnus Fredriks skola". Skollokal och lärarboställe anordnades i Flasta by och 1847 uppfördes även ett skolhus för ändamålet. Det ännu exteriört välbevarade skolhuset, som är det äldsta bevarade i Håbo kommun, har faluröd locklistpanelad fasad och tegeltäckt sadeltak. För vården av socknens åldringar och fattiga uppfördes 1840 den fattigstuga som ännu är bevarad. Det timrade, rödfärgade huset ligger strax intill vägen.

I beteshagarna vid Apalle och Flasta finns det flera gravfält av järnålderstyp. Gravfälten omfattar vanligen ett tiotal gravar.

Hammarby, Kvarnbacken och Klockarebord, som

Framkammarstuga i Apalle. Foto: *Maria Malmlöf.*

är belägna utmed landsvägen strax före Skoklosters slottsområde, har alla välhållna äldre bostadshus. Den ena gården i Hammarby bevarar även en sammanhållen äldre mangårdsdel som karaktäriseras av mångussystemets struktur. Bostadshuset utgörs av en parstuga från tiden omkring 1800. Parstugan flankeras av ett par äldre timrade matbodar. Gårdsbildens ålderdomliga karaktär förstärks av sex hamlade askar som står intill byggnaderna. Norr om bytomten finns ett fornlämningsområde med järnåldersgravfält och enstaka stensättningar.

Som namnet Kvarnbacken antyder är det en plats där en väderkvarn tidigare stått. Kvarnen revs omkring 1900, men på den gamla kvarnkullen finns en f.d. mjölnarbostad bevarad. Den utgörs av en välbevarad sidokammarstuga, byggd 1832.

Vid en mindre väg söder om Kvarnbacken ligger Klockarebord, det f.d. klockarbostället. Bostadshuset är en parstuga som är uppförd 1804 men som numera bär drag av en ombyggnad gjord på 1920-talet. Ett timrat magasin på en hög stengrund står intill huset.

I det småbrutna, moränbundna skogsområdet mellan Klockarebord och Långlöt ligger ett fornlämningsområde, som tydligt illustrerar den forntida bebyggelseutvecklingen mellan bronsålderns mer rörliga bosättning och järnålderns stabilare bosättningsformer. I området finns enstaka gravar av i huvudsak äldre järnålderstyp, men även några av bronsålderskaraktär. Fornlämningarna domineras dock av ett omfattande stensträngssystem, vilket troligen kan hänföras till äldre järnålderns kulturlandskap. Den starka koncentrationen av stensträngar i kombination med de äldre gravtyperna kan enligt tolkningar sammanfalla med en förändring inom det forntida jordbruket. Bronsålderns svedjebruk övergick under äldre järnåldern till ensädesbruk, ängsbruk och stallning av boskapen. De talrika stensträngarna utgjorde då troligen fundament till hägnader som avgränsat åkrar, ängsmarker, boskapsfållor m.m.

Den nuvarande bebyggelsen inom detta område utgörs främst av spridda torpmiljöer. Flera av dem är välbevarade med bibehållna sidokammarstugor, bland annat det f.d. soldattorpet Fyrtiosjuan och det f.d. dagsverkstorpet Klockarbo. I sin helhet välbevarade torpmiljöer utgör Lövhagen och Skönlund. Den småskaliga bebyggelsen på det f.d. dagsverkstorpet Lövhagen utgörs av en sidokammarstuga från tidigt 1800-tal, en jordkällare, en vedbod, ett svinhus och ett hemlighus, samtliga från tiden omkring 1900. Skönlund är ett f.d. soldattorp under Myrby. Alla byggnader på torpet har ett stort miljövärde och framhävas bör sidokammarstugan från 1800-talets förra hälft och ett mindre, timrat fähus från tiden 1850-1880.

Flasta f.d. skola. Skolhuset, som är uppfört 1847, är det äldsta bevarade i Håbo kommun. Foto: *Maria Malmlöf.*

I det stora skogsområdet sydöst om Skönlund ligger det höga Håberget, på vars krön det finns lämningar av en fornborg. Den ca 100 x 70 m stora borgen utgörs främst av naturliga klapperstensvallar och stenfält som till vissa delar avgränsas av kortare vallar. Borgen har troligen varit en tillflyktsplats under oroliga tider.

I ett mycket anslående och vackert läge vid Skofjärdens strand ligger Skokloster slott och Skokloster kyrka. Platsen var betydande redan under förhistorisk tid på grund av sitt läge intill den viktiga vattenfarleden mot Uppsala. Intill Skokloster kyrka står tre av Skohalvöns tio bevarade runstenar. Mest framstående av dessa är den s.k. Skoklosterstenen, som är rest på sin nuvarande plats bakom kyrkan efter att ha legat i kyrkgolvet. Stenen är omsorgsfullt ristad på båda sidorna bland annat med märkliga ryttarfigurer. Dessa avbildningar är troligen från Vendeltid och har då tillkommit långt före runinskriften som är utförd av runmästaren Fot.

Under tidig medeltid var flera stormannaätter betydande jordägare på Skohalvön. Sko gård tillhörde Knut den långe som mellan 1229 och 1234 var kung i Sverige. Efter Knuts död 1234 upplåts Skoegendomen till nunnor ur cisterciensorden. Dessa etablerade en klosterverksamhet som under 1240-talet resulterade i uppförandet av en imponerande kyrkobyggnad med tillhörande klosteranläggning. Kyrkan, som än idag är bevarad, utgör en mycket tidig representant för tegelbyggnadstekniken i Mälardalen. Den är

Skokloster kyrka är uppförd som klosterkyrka för cisterciensernunnor. Mellan kyrkan och klockstapeln syns det Wrangelska gravkoret från 1639. Foto: Lars Gezelius.

byggd enligt mönster av Mariakyrkan i Sigtuna som en treskeppig basilika med klerestorium. Det rakt avslutade koret har samma bredd som mittskeppet med sakristia vid norra sidan. Den gotiska stilens blinderingar framträder på kyrkans gavelpartier, och den västra gaveln har en imponerande portal med detaljrika ornament i tegel. I korgaveln finns en ursprunglig trefönstergrupp. Ribbvalven är slagna under 1200-talets senare del. Kyrkans långa byggnadsperiod avslutades omkring 1300, då den färdiga kyrkan invigdes. Klosteranläggningens ursprungliga utformning har undersökts genom utgrävningar, som visat att klosterflyglarna vid kyrkans södra sida enligt traditionellt mönster legat kring en central klostergård, vilken omgetts av en korridor, den s.k. korsgången.

Efter reformationen 1527 indrogs klostret och stora delar av dess omfattande jordegendomar till kronan. Efter 1588 var hela klostergodset i statens ägo. 1611 förlänades den dåligt underhållna egendomen med den förfallna klosteranläggningen den baltiska adelsmannen Herman Wrangel. Det s.k. Gamla slottet, som ännu står kvar intill den nuvarande slottsbyggnaden, inreddes av Herman Wrangel till bostadshus. Byggnaden utgjordes då av två sammanbyggda medeltidshus. På 1620-talet lät Herman Wrangel renovera den f.d. klosterkyrkan och 1639 uppfördes det Wrangelska gravkoret på kyrkans södra sida. Koret utgörs av en mångkantig tegelbyggnad med socklar och hörnkedjor av sandsten. En barockhuv med lanternin täcker koret, som inrymmer en vacker minneshall med Herman Wrangels minnestumba. Klockstapeln som står invid kyrkan är byggd 1743.

Godset ärvdes av sonen Carl Gustaf Wrangel och vid mitten av 1600-talet påbörjade denne uppförandet av det nuvarande slottet. Grundläggningsåret för det enorma byggnadsprojektet uppges vara 1654 och därefter kom byggandet att pågå i decennier. Slottet stod till sitt yttre färdigt 1671 medan inredningsarbetena pågick fram till omkring 1700. Trots den långa byggnadstiden blev den stora bankettsalen aldrig färdigställd, och än idag står den som en byggnadsplats från 1600-talet. Inte heller den storartade hamn- och terrassanläggningen som var planerad blev färdigställd. Erik Dahlbergs Suecia-stick visar slottet med den tilltänkta sjögården.

Slottsbyggnaden är uppförd i tegel och består av fyra längor med arkader mot en kvadratisk gård. I de fyra yttre hörnen reser sig åttkantiga torn som är täckta med kopparklädda huvar. För övrigt är slottsbyggnadens branta tak klätt med svartglacerat tegel. Ritningarna till slottet är ursprungligen utförda av den tyske arkitekten Caspar Vogel, men de är i Sverige ytterligare bearbetade av Nicodemus Tessin d.ä., Jean De la Vallé och Mattias Spieler.

Skokloster slott med det gamla slottet i förgrunden. Foto: Bengt Fredén.

Slottet inrymmer, förutom den grevliga familjens bostadsrum och gästrum, även stora ekonomiutrymmen och bostäder för tjänstefolket. Unik är den mycket välbevarade 1600-talsinteriören, som ger en enastående bild av den påkostade boendemiljö som stormaktstidens adelsfamiljer kunde omge sig med. Praktspislar, golvinläggningar, stuck- och bjälktak är exempel på praktfulla inredningsdetaljer som utgör vårt lands bäst bevarade slottsinredningar i barockstil. Av stort intresse är också den lösa inredningen samt de stora porträtt- och vapensamlingarna.

Efter Carl Gustaf Wrangels död 1676 tillföll slottet ätten Brahe, som ägde slottet som fideikomiss fram till 1930, då hela egendomen övergick till släkten von Essen. Sedan 1967, då staten inköpte slottet, samlingarna och parken, fungerar anläggningen som museum. 1971 förklarades slottet med tillhörande parkområde som byggnadsminnesmärke.

Slottsanläggningen omges idag av ett flertal jordbruksbyggnader som varit knutna till Sko gård. Norr om slottet ligger den stora tegelladugården, byggd 1895, som numera utgör stommen i Skoklosters värdshus med intilliggande motormuseum. Norr därom finns även ett f.d. mejeri och ett f.d. sågverk. Väster om slottet ligger flera f.d. arbetarbostäder. Äldst av dem är den s.k. Gula Villan, som är uppförd 1842. Nere vid bryggan ligger den s.k. Sjövillan, som ursprungligen inrymde en väntsal och bostäder. Huset är uppfört 1919 efter ritningar av arkitekten Ragnar Hjort.

På Skohalvöns nordöstra udde ligger Stavsund som är ett f.d. säteritorp till Sko gård. På torpet, som härrör från 1600-talet, har det funnits en krogrörelse fram till 1800-talets början. Det nuvarande bostadshuset har ett vackert och väl synligt läge från Ekolns vatten. Den välbevarade byggnaden utgörs av en tvåvånig framkammarstuga, som tillkommit i flera etapper. Den nedre våningen härrör från 1700-talets senare del medan övervåningen är tillbyggd 1856. Det rödfärgade husets ålderdomliga prägel och det framträdande läget gör att byggnaden förutom kulturhistoriskt värde även har stor betydelse för landskapsbilden.

Vid Ekolns strand väster om Stavsund ligger det f.d. dagsverkstorpet Hatet med en välbevarad parstuga från tiden omkring 1800. Den nordvästra delen av Skohalvön omfattar, förutom det förhistoriskt intressanta området Arnö huvud, även bebyggelsen i Kaddala, Salsta, Bagarbo och Dampeboda. Flera av gårdarna avsöndrades från kronan under 1500-talets slut och 1600-talets början och bildade då säterier. 1576 kom bland annat Bagarbo, Dampeboda och Kaddala i Per Joenssons ägo. I släkten Sabels ägo ärvdes säteriet Bagarbo åtminstone fram till 1733. I Kaddala är den ståndsmässiga huvudbyggnaden från tidigt

Stavsund f.d. sjökrog. Foto: Maria Malmlöf.

1700-tal bevarad. Den utgörs av en stor rödfärgad parstuga som i sina äldsta delar troligen utgör gårdens huvudbyggnad från tidigt 1700-tal. Efter 1885, då nya byggnader uppfördes i Bagarbo, har parstugan tjänat som statarbostad.

Dampeboda, som omges av flacka åkrar, har en ålderdomligt präglad mangårdsbyggnad från 1813. Huset är troligen uppfört som enkelstuga men har sedermera genomgått smärre ombyggnader. I området ligger också Lillåker och Källbo som under 1600-talet tillkommit som torp under Bagarbo-Kaddalagodset. Salsta by utgörs idag av två gårdar. Vid början av 1600-talet fanns det fyra gårdar i byn. 1612 donerades Salsta till Rickard Rosencrantz som bebyggda egendomen till säteri. Redan 1669 såldes dock Salsta till C.G. Wrangel, som lade hemmanen under Skokloster gård. Den nuvarande bybebyggelsen, som har ett stort värde för landskapsbilden, grupperar sig på ömse sidor om den väg som passerar byn. Den västra gården har en välbevarad gårdsstruktur och mangårdsbyggnaden utgörs av en framkammarstuga från 1833. Bland ekonomibyggnaderna märks en timrad ladugård och ett timrat magasin, båda från 1800-talets senare hälft.

I området finns spridda förhistoriska lämningar. Söder om Kaddala och mellan Dampeboda och Salsta finns gravfält. För övrigt utgörs fornlämningarna av enstaka stensättningar och stensträngar.

Den mest anslående fornlämningsmiljön finns på Arnö huvud, som är en del av Uppsalaåsen. Det dominanta barrskogsklädda åspartiet ligger fritt och vida synligt på Skohalvöns nordvästra udde. I mycket karaktäristiska lägen längs åskrönet finns bronsålderslämningar i form av gravrösen. Det största av rösena är 17 m i diameter och har en höjd av ca 1,8 m. Då gravarna anlades utgjorde området ännu ett skärgårdslandskap med spridda öar. I detta landskap var Arnö huvud en centralt belägen ö i anslutning till flera av dåtidens betydelsefulla sjövägar. De mycket typiskt belägna gravrösena avspeglar bronsålderns revirbundna och rörliga bosättningar, vilka levde på jakt, fiske och i viss mån svedjebruk.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

ARKIV

Stockholm

Antikvarisk-Topografiska Arkivet (ATA)
Brandförsäkringsverket - verifikationer
Nordiska museet - Topografiska arkivet

Uppsala

Lantmäterienheten - äldre kartor
Länsstyrelsen, länsantikvarien - bebyggelseinventering i Skokloster socken 1977
Upplandsmuseet - byggnadsinventering i Håbo kommun 1986
- byggnadsinventering i Bålsta 1980
- riksantikvarieämbetets fornlämningsregister
- milstolpar i Uppsala län
- broar i Uppsala län
- prästgårdar i Uppsala län
- folkrörelsebyggnader i Uppsala län
- tidningsartiklar
- fotografier

Litteratur

Ahlberg, B., Mälardalens bildstenar. Trebetygsuppsats, Stockholms universitet, inst. för nordeuropeisk arkeologi, stencil. 1978.

Almgren, B., Runsten vid Skokloster - en bildsten från vendeltid, i: Uppländsk bygd, s. 155-74. Uppsala 1940.

Almgren, K., Övergrans socken. Sveriges bebyggelse Uppsala län V. Uddevalla 1950.

Almqvist, J.A., Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Första delen. Stockholms och Uppsala län. Stockholm 1931.

Almqvist, J.E., Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden. Stockholm 1960.

Ambrosiani, B., Fornlämningar och bebyggelse - Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Uppsala 1964.

Ambrosiani, B., Uppland, i: Med arkeologen Sverige runt, s. 291-309. Stockholm 1987

Arkeologi i Sverige 1974, 1976 och 1982-83, Riksantikvarieämbetets rapport 1975 A 1 s. 39-40, 1978:6 s. 49-50, 1985:5 s. 345.

Atterman, I., Fågelformade spännen och beslag från folkvandringstid, i: Studier tillägnade Gunnar Ekholm 19 13/3 34, s. 168-86. Uppsala 1934.

Bring, S. och Kollberg, D., Förteckning över Uppsala Universitets fasta egendomar. Gods och gårdar, fastigheter och tomter. Uppsala 1929.

Bruno, W., Tegelindustrien i mälarprovinserna 1815-1950. Uppsala 1954.

Burenhult, G., Arkeologi i Sverige 1-3. Ungern 1982-84.

Bygd att vårda. Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län, del 1 och 3. Uppsala 1984.

Calissendorff, K., Ortnamn i Uppland. Stockholm 1986.

Dahlberg, E., Teckningarna till Svecia Antiqua et Hodierna II. Uppland. Stockholm 1966.

Dahlbäck, G., Uppsala domkyrkas godsinnehav. Stockholm 1977.

Ehn, O., Prästgårdar i Uppland. Årsboken Uppland 1980.

Ekblad, K.D., Kalmars socken. Sveriges bebyggelse Uppsala län V. Uddevalla 1950.

Ekholm, G., Studier i Upplands bebyggelsehistoria, stenåldern, I (1915), bronsåldern, II (1921). Uppsala 1915-1921.

En bok om Mälarlandskapen. Bygd och näringar genom tiderna. Stockholm 1953.

En vägbok för Uppsala län. Bidrag till länets väghistoria. Uppsala 1937.

Eriksson, K.G. och Ingmar, T., Inventering av Uppsala läns åsar ur natur- och kulturvårdssynpunkt. Utförd 1956-1958. Del I-III.

Eriksson, K.J., Trädgårdsskötseln inom Uppsala län. Sveriges bebyggelse Uppsala län II. Uddevalla 1950.

Fredriksson, M. och Hedman, A., En dubbelgrav från järnålder, Fornlämning 108, Övergrans socken, Uppland, Raä rapport UV 1984:28, Stockholm.

Frödin, J., Uppländska betes- och slåttermarker i gamla tider. Deras utnyttjande genom landskapets fäbodväsen. Uppsala 1954.

Grill, C., Statistiskt sammandrag af Svenska indelningsverket. Stockholm 1855.

Gräslund, B., Befolkning - bosättning - miljö. Några synpunkter på det forntida jägarsamhället i Norden, i: Fornvännen, årg. 69, s. 1-13, 1974.

Gräslund, B., Efterskrift till Mårten Stenberger, Det forntida Sverige. Stockholm 1979.

Hagberg, K., Övergrans skolor och lärare under 150 år. Tierp 1951.

Haglund, E., Naturvårdsinventering i Håbo kommun 1969. Rapport utg. av Länsstyrelsen i Uppsala län. Del VI. Naturvårdsenheten 1969.

Hellberg, L., Hedendomens spår i uppländska ortnamn, i: Uppländsk horisont, Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1986, s. 40-71.

Hellmansson, C.G., Häggeby socken. Sveriges bebyggelse Uppsala län V. Uddevalla 1950.

Hellmansson, C.G., Skoklosters socken. Sveriges bebyggelse Uppsala län V. Uddevalla 1950.

Hellström, G., Ångbåtstrafiken Sigtuna-Stockholm. Årsboken Uppland 1962.

Hermansson, E., Hemma i Håbo. Utg. av Bålsta Fastighetsägareförening. Bålsta 1967.

Hermodsson, Ö., Om en specialinventering kring nya E 18. Fjölnir 5, 9186, häfte 3, s. 25-39. Se även: Forntid och Framtid 1986:15 samt Dik-forum, Arkeologi i dag, s. 35-37, 1987.

Hermodsson, Ö., Rapport omläggning av väg E 18 Enköping-Bålsta, etapp III, fördjupad specialinventering (manus), 1987. Raä, Stockholm.

Historiskt-geografiskt-statistiskt Lexikon öfver Sverige. 1864.

Hyenstrand, Å., " ... bättre än han förtjänade". En parentes om runstenar, i: Tor 1972-73, s. 180-90. Uppsala 1973.

Hyenstrand, Å., Centralbygd - Randbygd - Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. Stockholm 1974.

Hyenstrand, Å., Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner, rapport Raä 1984:7, Stockholm 1984.

Håbo i siffror 1987. Håbo kommun informerar. Märsta 1987.

Hållans, A-M, Pollista, Dik-forum, Arkeologi i dag, s. 43, 1987.

Jansson, S.B.F., Runinskrifter i Sverige. Uppsala 1977.

Jensen, R., Bronsåldersbosättning i Uppland utgående från registrerade boplatser, i: Bronsåldersforskning, inst. för arkeologi, nr 17, s. 42-51, Stockholm 1984.

Jensen, R., Skärvstenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsåldern, i: Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 11. Stockholm 1986.

Karlenby, L., Bålsta. Dik-Forum. Arkeologi i dag, s. 44, 1987.

Kilström, B.I., Häggeby kyrka. Upplands kyrkor IX, Uppsala 1967.

Kjellén, E. och Hyenstrand, Å., Hällristningar och bronsålderssamhälle i Uppland, Uppsala 1977 (Upplands fornminnesförenings tidskrift 49).

Kjellén, E., Upplands hällristningar. Lund 1976.

Klein, E., Gamla vattenvägar från Östersjön till Mälaren. STF:s årsbok 1922.

Klingspor, C.A. och Schlegel, B., Upplands herrgårdar. Stockholm 1881.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Malmö 1956-77.

Larsson, L-E, Organister och klockare i Uppland. Håbo kontrakt 1600-1870. Uppsala 1983.

Larsson, M., Vart for Ingvar den Vittfarne?, i: Fornvännen, årg. 78, s. 95-104, 1983.

Ljungstedt, B., Yttergrans socken. Sveriges bebyggelse Uppsala län V. Uddevalla 1950.

Lundberg, E.B., Biskops-Arnö. Preliminärt om en byggnadshistorisk undersökning. Fornvännen 1963.

Mälarplaneringen. Underlag 1979. Samarbetskommittén för planeringen av primära rekreationsområden i Mälardalen. Västerås 1980.

Nilsson-Schönberg, G., Rosén, C., Summanen, M. och Karlenby, L., Gravfältet i Brunna och boplatsen i Bålsta, i: Forntid och Framtid, Raä 1987:3.

Nordström, A., Uppland. Helsingborg 1983.

Oldsjö, F. och L., Mälarbåtarna. Solna 1967.

Rapport omläggning av väg E 18 Enköping-Bålsta, Arkeologiska undersökningar. Etapp I. Förundersökning. Utarb. av Andersson, K., Olsson, E., Söderberg, S. 1985-06-10. Raä UV-mitt, Uppsalakontoret. Stencil. Uppsala.

Rapport omläggning av väg E 18 Enköping-Bålsta, Arkeologiska undersökningar. Etapp II. Provundersökning, 1985. Utarb. av Andersson, K., Forsberg, L., Hjärtner-Holdar, E., Olsson, E., Söderberg, S., Ullén, I. Raä UV-mitt, Uppsalakontoret. Stencil. Uppsala.

Rydh, S., Bildstenen från Träkvista på Ekerö, i: Tor 1972-73, s. 103-09

Rågfeldt, P.E., Inventering av väder- och vattenkvarnar i Uppland. Lantbrukshögskolan. Rapport 14. Uppsala 1973.

Salvius, L., Beskrifning öfver Sveriget. Uppland. Stockholm 1741.

Sandén, B., Det hände i Upplands-Bro. En hembygdsbok. Borås 1984.

Segerberg, A., Den enkla skafthålsyxan av sten - Fyndförhållanden och dateringar, i: Tor 1975-77, s. 159-218.

Sjöbeck, M., Uppland. Färdvägar och vandringsstigar. Helsingborg 1948.

Sjöberg, S., Gästgiveri och skjutshåll. Årsboken Uppland 1959.

Skohalvön. Analys av ett kulturlandskap i Mälardalen. Samarbetsprojekt mellan naturvård och kulturminnesvård. Rapport Raä 1985:2. Stockholm 1985.

Slott och herresäten i Sverige. Uppland. Malmö 1967.

Sporrong, U., Mälarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv. Stockholm 1985.

Ståhl, H., Ortnamn och ortnamnsforskning. Stockholm 1976.

Sundquist, N. och Tjernberg, A-M, Ståthållare och landshövdingar i Uppsala län under 350 år. Årsboken Uppland 1952.

Svenska gods och gårdar. Uppsala län. Uddevalla 1938.

Svensson, K., Pollista - en 900-talsgård i vägen. I: Forntid och Framtid 1986:16.

Söderberg, S., Flyttning av runstenarna U 676 och U 677, fornlämning 33 och 34, Viksjö, Häggeby sn, Uppland. Raä rapport 1980-29. Stockholm.

Söderström, K., Arkiv- och föreningsinventering i Håbo kommun. Utförd av Folkrörelsearkivet för Uppsala län 1983. Stencil. Uppsala 1983.

Tham, W., Beskrivning öfver Upsala län. Stockholm 1850.

Thunström, P., Utgården. Tidskriften Lantmannen nr 17. 1983.

Topografiska och statistiska uppgifter om Uppsala län. Stockholm 1850.

Tuulse, A., Kalmar kyrka. Sveriges kyrkor, Uppland. Bd VII:2. Stockholm 1962.

Tuulse, A., Yttergrans kyrka. Sveriges kyrkor, Uppland. Bd VII:3. Stockholm 1963.

Tuulse, A., Övergrans kyrka. Sveriges kyrkor, Uppland. Bd VII:3. Stockholm 1963.

Tuulse, A., Skoklosters kyrka. Upplands kyrkor IX. Uppsala 1967.

Ullén, I., Dragonbacken, i: Forntid och Framtid 1987:2.

Ullén, I., Apalle och Dragonbacken, Dik-forum 1987, Arkeologi i dag, s. 41-42.

Uppland. Skildring av land och folk I-II. Uppsala 1901-08.

Uppsala läns kalender. Uppsala 1891 - Stockholm 1955.

Uppsala läns Kungliga hushållningssällskap 1815-1915. Uppsala 1915.

Wessén, E. och Jansson, S.B.F., Upplands runinskrifter, tredje delen, första häftet, Stockholm 1949-51.

Vägvisare till kulturen i Uppsala län. Östervåla 1979.

Vägvisare till naturen i Uppsala län. Uppsala 1982.

Zettergren, W., Fisket inom Uppsala län. Sveriges bebyggelse Uppsala län II. Uddevalla 1950.

Upplandsmuseets serie av rapporter:

Nr 1 Bebyggelse i delar av Björklinge, Bälinge, Skuttunge, Ärentuna, Gamla Uppsala, Lena och Tensta socknar.

Nr 2 Bebyggelse i delar av Danmarks, Lagga, Östuna, Husby-Långhundra och Funbo socknar.

Nr 3 Bebyggelse i Rasbo härad, Vaksala socken och delar av Danmarks socken.

Nr 4 Knivstabygden. Kulturhistorisk bebyggelseinventering.

Nr 5 Älvkarleby. Kulturhistorisk bebyggelseinventering.

Nr 6 Arkeologi i Uppland.

Nr 7 Böndernas värld. En etnologisk samtidsundersökning av det uppländska jordbruket.

Nr 8 ”AKKIS”. En etnologisk samtidsundersökning av Akademiska sjukhuset i Uppsala.

Nr 9 TIERP TAR TILLVARA. Kulturmiljöprogram för Tierps kommun.

Nr 10 Hagunda. Kulturhistorisk bebyggelseinventering.

Nr 11 Björklinge/Bälinge. Kulturhistorisk bebyggelseinventering.

Upplandsmuseet, S:t Eriks gränd 6, 752 20 Uppsala
Tel. 018-10 22 90

ISSN 0282-2059

HÅBO – en växande kommun i storstadens utkant. Bostadsområden, centrumanläggningar, trafikplatser och motorväg – ett vindrutans landskap.

HÅBO – Mälardalens kulturbygd fylld med historiens spår. Forntidens lämningar, medeltidens kyrkor, stormaktstidens herresäten och böndernas byar – ett hembygdens landskap.

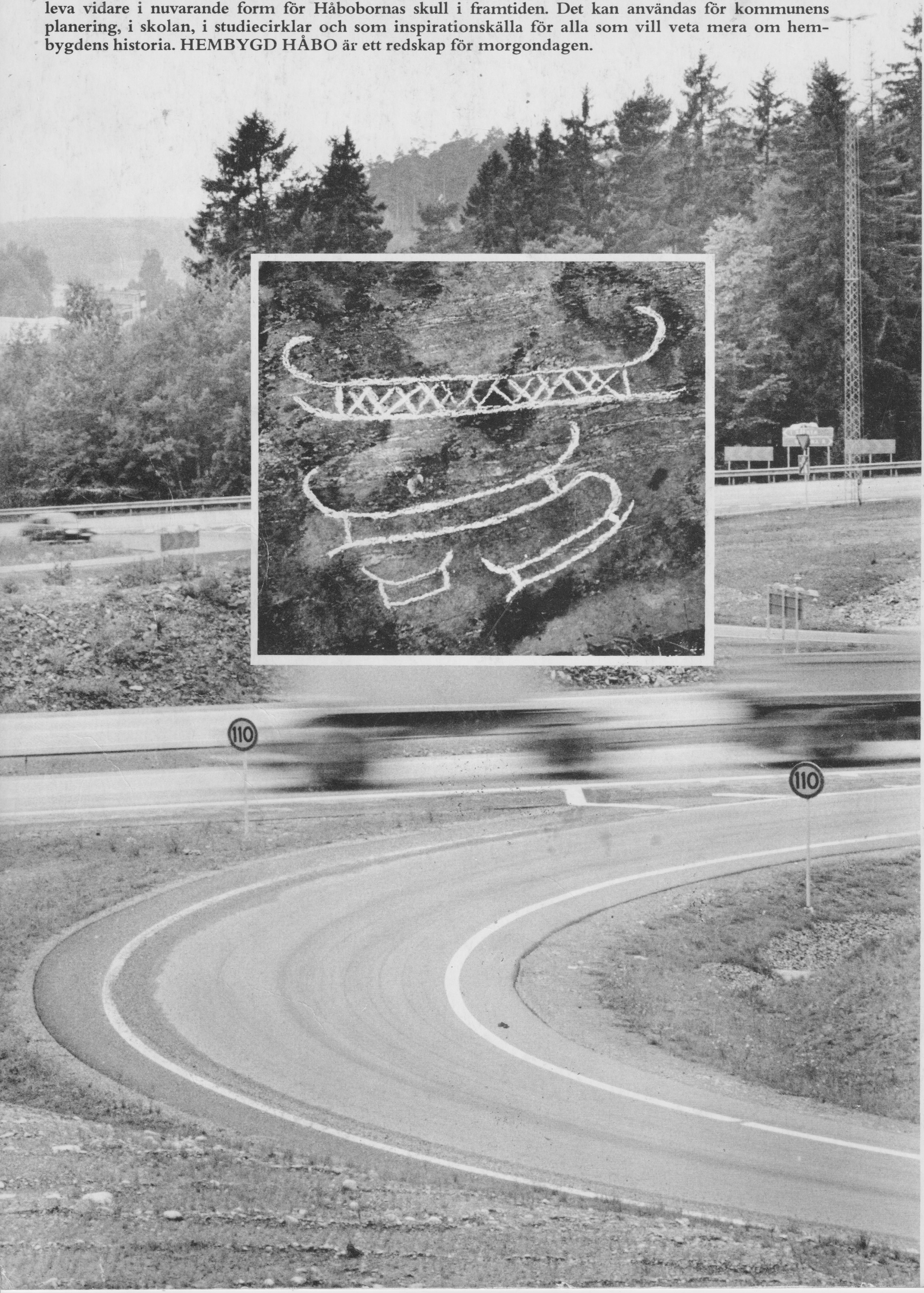HEMBYGD HÅBO berättar om genomfartslandet. Det pekar på miljöer som bör bevaras och tillåtas leva vidare i nuvarande form för Håbobornas skull i framtiden. Det kan användas för kommunens planering, i skolan, i studiecirklar och som inspirationskälla för alla som vill veta mera om hembygdens historia. HEMBYGD HÅBO är ett redskap för morgondagen.